Bronisława Ludwika Gubrynowicza

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO.

WYDAWCA TADEUSZ SINKO

ROCZNIK XVIII. — ZESZYT II. — 1912.

WE LWOWIE 1912 — NAKŁADEM TOW. FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE.

EDITOR THADDAEUS SINKO

VOLUMEN XVIII. — FASCICULUS II. — 1912.

LEOPOLI 1912 — SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

Rocznik, złożony z 2 zeszytów, kosztuje 10 koron, czyli 8 marek czyli 4 ruble srebr., jeden zeszyt 5 koron, czyli 4 marki, czyli 2 ruble srebr.

Członkowie Towarzystwa filologicznego, opłacający rocznej wkładki 8 koron, otrzymują »EOS« bezpłatnie.

Wkładki Członków i opłatę za rocznik przyjmuje skarbnik Towarz.

Prof. Fr. Hoszowski, Lwów, ul Grottgera l. 10.

ADRES REDAKCYI:

Prof. Dr. Tadeusz Sinko, Lwów, ul. Kadecka 14.

Rękopisy, książki i listy uprasza się nadsyłać pod tym adresem.

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyi z zakresu filologii klasycznej, tudzież literatury humanistycznej, życzących sobie, aby publikacye ich były omówione w »Eos«, uprasza się o nadsyłanie redakcyi egzemplarzy recenzyjnych.

Z DARU
Bronisława Ludwika Gubrynow

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO.

WYDAWCA TADEUSZ SINKO

ROCZNIK XVIII. — 1912.

WE LWOWIE 1912 — NAKŁADEM TOW. FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE.

EDITOR THADDAEUS SINKO

VOLUMEN XVIII. — 1912.

LEOPOLI 1912 — SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

Spis współpracowników rocznika XVIII.

(Liczby po nazwiskach oznaczają strony artykułów)

Berger A. (Lwów) . . . . . 118—128. 212 n
Bieńkowski Piotr (Kraków) 53. 203. 210. 211
Blatt G. (Lwów) 198
Chodaczek W. (Gródek Jag.) 225
Graszyński (Γρασίνιος) B. (Lwów) 90. 107
Hadaczek K. (Lwów) 175
Handel Jak. (Lwów) 31
Krajewski W. (Chrzanów) 228
Miodoński A. (Kraków) 58
Patkowski A. (Lwów) 108
Piotrowicz L. (Berlin) 129
Rappaport A. (Lwów) 221. 224
Rudnicki M. (Kraków) 168
Rygiel Stef. (Berlin) 60
Sajdak J. (Kraków) 1
Sinko T. (Lwów) . . . . . 137. 238—240
Zmarzły Jos. (Kraków) 48

Cz 2810/1912/2

Spis rzeczy rocznika XVIII.

Str.

I. Rozprawy z zakresu filol. klas. i językoznawstwa:
Piotrowicz L., De Q. Caecilii Metelli Pii Scipionis in M. Porcium Catonem invectiva 129
Sinko Th., Apuleiana 137
Sajdak J., De Gregorio Naz. posteriorum rhetorum.. fonte, II . . . 1
Handel Jak., O pokrewieństwie języków indoeur. i semickich . . . 31
Rudnicki Nic., De alternatione Latina d - $\| b$ - $\leqq d\mu$ 168
Blatt G., Nowsze poglądy na genezę słów łać. na — io 198

II. Z archeologii:
Zmarzły Jos., De duobus vasorum Panathen. fragm. Cracoviensibus . 48
Bieńkowski P., W sprawie poszukiwać naukowych w Azyi M. i Syryi 53
Hadaczek K., Rzeźby architekt. stylu Feidiasa (Partenon) 175

III. Z humanizmu:
Miodoński A., Ad. Philippum Callimachum 58
Rygiel Stef., Rzymskie wzory i źródła Satyr Opalińskiego 60

IV. Z nauczania języków klasycznych:
Krajewski W., Obecny stan filologii w naszych szkołach średnich . . 228

V. Γρασίνιος Β., Ἀθηναῖς 90
Εἰς Π. Σκάργαν ἐπίγραμμα 107

VI. Recenzye — sprawozdania — zapiski 108 203
(Wykaz omówionych książek zob. na str. odwrotnej).

VII. Sprawozdanie z czynności Tow. filol. za rok 1911 . . . . . I—XI

Wykaz dzieł, omówionych w dziale recenzyj i w zapiskach.

Str.

Arvay W., Euklidesa Elementów ks. I 221
Auerbach M., De nonnullis vocibus peregrinis in Vet. Test. Alexandr. verssione 221
Bulanda E., Katalog d. griech. Vasen in... Landesmuseum zu Sarajevo . 210
Butrymowicz B., Dwie ody ks. S. Konarskiego 224
Ciołkosz K. Topografia Rzymu w Irydionie 240
Costa E., Cicerone giureconsulto 213
Epiktet, patrz Jankowski
Euklides p. Arvay
Feliś K., Die Niken u. d. Engel in altchristlicher Kunst 211
Gawor H. Nauka jęz. łać. w klasie I 224
Hadała W., Lykurgosa mowa przeciw Leokratesowi 221
Jankowski J., Epikteta Podręcznik 225
Klonowicz, p. Lewicki
Klinger W., Świat zwierzęcy w zabobonach starożytnych i współczesnych 108
Lewicki K., Klonowicza „Victoria deorum“ 224
Mazanowski M., Młodociane przekłady Krasińskiego 238
P. M. Meyer, Libelli aus d. dezianischen Christenverfolgung 128
Mužik-Perschinka, Kunst u. Leben im Altertum 215
Oko J., De senatoribus pedariis 222
Papyri, The Oxyrhynchus VII 121
— Graecae Berolinenses 212
Perschinka, p. Mužik
Pluciński K., Wpływ klasycznych literatur na umysłowość Krasińskiego 239
Schneider S., Krasiński a Sallustyus 239
Schubert, p. Papyri Berolinenses
Sinko T. Łacińskie prace Krasińskiego 239
— Rzym pogański w Irydionie 240
Świba B., Szczegóły mitologiczne w Irydionie 240
Schmyt J., Aetas humana quo modo ab Homero describatur 223
Wałek F., Die delphische Amphiktyonie in der Zeit d. aitolischen Herrschaft 203
Wilusz A., Tales. Ferekides 223
Witkowski S., Epistulae privatae graecae² 118
Zucker Fr., Urkunde aus d. Kanzlei eines röm. Statthalters 125

De Q. Caecilii Metelli Pii Scipionis in M. Porcium Catonem Uticensem invectiva.

Scripsit

Ludovicus Piotrowicz.

De M. Porcio Catone Uticensi de eiusque apud aequales auctoritate nec non apud posteros memoria cum multi etiam novissimo tempore scripserint, tamen prorsus paene neglecta est invectiva, quam Q. Caecilius Metellus Pius Scipio [1]) in Catonem composuit. Neque de tempore libelli neque de causis aut argumento eius quidquam constat. Etiam B. Busch, qui novissime de M. Porcio Catone Uticensi quid antiqui scriptores aequales et posteriores censuissent (Monasterii Guestfalorum 1911) uberrime disputavit, tantummodo levissime quaestionem perstrinxit, H. Peter vero in Historicorum Romanorum Reliquiis (Lipsiae 1870—1906) nomen auctoris omnino omisit.

Negari quidem haud potest nostram libelli notitiam tenuem admodum esse; vix duabus enim mentionibus nititur, quarum unam apud Plutarchum (Cato min. 57) alteram apud Plinium (N. H. VIII 196) invenimus. Quorum alter narrat Catonem in Africa, cum Iubam, regem, in medio assidentem conspexisset, sellam suam in alteram transtulisse partem μέσον λαμβάνων τὸν Σκηπίωνα καίπερ ἐχθρὸν ὄντα καί τι καὶ βιβλίον ἐκδεδωκότα βλασφημίας ἔχον τοῦ Κάτωνος; alter etiam fragmentum libelli afferre videtur, cum dicit: Metellus Scipio tricliniaria Babylonica sestertium octingentis milibus venisse iam tunc ponit in Catonis criminibus.

Quin Plinii mentio ad eundem pertineat Metellum Scipionem, quem Plutarchus nominavit et verbis »ponit in Catonis criminibus«

[1]) Uberius de eo disputavit W. Drumann — P. Groebe, Geschichte Roms II² p. 36 sqq.

libellus eius famosus significetur, nullo modo in dubium vocari potest. Quid igitur ex locis illis percipimus?

Iam vero dilucide apparet Metellum Scipionem, eundem qui bello civili in Africa apud Thapsum a Caesare devictus est, famoso libello (βιβλίον βλασφημίας ἔχον) in Catonem esse invectum. Ita Plutarchus, at Plinius praeterea addit in criminibus Catonis rationem, positam esse, qua se Cato in expeditione Cypriaca gessisset. Ad Cypriacam enim expeditionem verba illa pertinere per se ipsum probabile est, numquam enim nisi tum Cato occasionem tricliniaria Babylonica vendendi habuit. Res gravis est momenti, nam inde tempus quoque propius definiri potest. Utcumque se res habuit, libellus post Catonis expeditionem Cypriacam, quam Cato annis 58—56 suscepit, conscriptus est. Terminus ante quem morte Catonis nec non Scipionis vel potius pugna apud Thapsum (a. 46) statuitur.

Haec ferme sunt, quae ex mentionibus illis depromi possunt, pauca sine dubio, sed primo tantum obtutu. Nam fundamentum iam quoddam nacti sumus, quo innixi accuratius in rem inquirere possumus.

Iam primum omnium explanandum est, quaenam ratio inter Catonem et Metellum Scipionem intercesserit. Ex Plutarcho cognoscimus Metellum inimicum Catoni fuisse. Quaenam inimicitiarum causa fuit? Ad quaestionem explicandam idem Plutarchus auxilio nobis est. Is enim enarrat [1]) veteres Catoni cum Metello inimicitias fuisse ob sponsam Lepidam Catoni a Metello ereptam. Quod quantopere Catoni acerbum fuerit, ex eo potissimum conicere licet, quod severus ille Stoicus versibus iambicis Archilochi aceto conditis (τῷ πικρῷ προσχρησάμενος τοῦ Ἀρχιλόχου) Metellum persequens contumeliam sibi illatam ultus est.

Proximum est suspicari Metellum famoso illo libello Catoni respondisse; quominus tamen id faciamus, ratio temporis obstat. Libello enim Metelli iam Cypriaca Catonis expeditio tractabatur, at inimicitiae illae multis annis ante cum Cato adulescentulus adhuc esset [2]), exortae esse videntur. Itaque etsi haud dubium est, quin

---

[1]) Cato min. 7.

[2]) Cf. Plut. Cato min. 7: ὀργῇ καὶ νεότητι τρέψας ἑαυτὸν εἰς ἰάμβους... Ab hoc tempore usque ad Cypriacam expeditionem plures iam intercessisse annos ex eo quoque apparet, quod interim Cato uxorem Atiliam, ex qua duos suscepit liberos, duxit (cf. Plut. Cato min. 7. 24) et postea divortio cum ea facto matrimonio se cum Marcia coniunxit, quae tres ei genuit liberos (cf. Plut. Cato

odium inter utrumque virum exstiterit, alia est causa quaerenda, quae potissimum Metellum ad invectivam conscribendam impulerit. Fragmentum a Plinio asservatum crimen refert ad res a Catone publice gestas spectans. Itaque cum per se ipsum verisimile est, tum eo quoque comprobatur causam conscribendi libelli in rebus publicis positam fuisse. Cum autem annorum seriem ab anno 56, quo Cato Romam ex Cypriaca expeditione revertit [1]), perlustro, nullum magis idoneum tempus, ad quod libellum Metelli referam, invenio, quam finem anni 56 et initium a. 55.

In conventu enim a. 56 Lucae cum Caesare habito constitutum est a triumviris, ut Pompeius et Crassus a. 55 consules fierent. Cui consilio factio senatoria vehementissime obstitit. Inter acerrimos adversarios Cato tum fuit, qui cum ipse consulatum petere non posset, L. Domitium Ahenobarbum, sororis Porciae maritum, Crasso et Pompeio opposuit et ad obsistendum concitabat, non de magistratu, sed de Romanorum et rei publicae libertate esse certamen asseverans [2]). Cum tamen comitiorum die Domitius vi pulsus esset, Pompeius autem et Crassus consules creati, Cato ipse in certamen venit et praeturam petivit, ut praetor saltem rei publicae partes defenderet.

Adversarios omni vi eum depugnavisse in propatulo est. Quoniam a. 56 consul socer Catonis, L. Marcius Philippus fuit, itaque ne eo consule comitia gererentur, id egerunt, ut interregnum intercederet et comitia demum a. 55 ineunte fierent. In praetura autem petenda Vatinium Catoni opposuerunt et cum vi tum auro, quo plebem corruperunt, id tandem effecerunt, ut Cato repulsam ferret, Vatinius praetor crearetur.

Quo in certamine nullam rationem neglexisse videntur, qua Catonis gloria minui et laedi posset. Eorum sine dubio impulsu Clodius Catonem brevi post reditum impugnavit, cum quominus servi regis Ptolemaei Porcii appellarentur, obstitit et id effecit, ut Cyprii sint appellati [3]). Tum furtorum crimina ei obiecit et rationes ab eo poposcit, quas tamen Cato in praesentia exhibere non potuit, quia

---

min. 25; Luc. Phars. 2, 331; App. II 99). Quare fortasse non errabo, si inimicitias illas ad a. circa 70 referam; Cato tum circa 25 annos natus erat.

[1]) Cf. Plut. Cato min. 39: Ὑπάτευε δὲ Φίλιππος ὁ πατὴρ τῆς Μαρκίας... (cons. a. 56!).

[2]) Cf. Plut. Cato min. 41.

[3]) Cf. Cass. Dio 39, 23.

in itinere naufragio et igni deletae sunt [1]). Clodium etiam Caesar ex longinquo adiutus est et ipse litteras cum criminibus in Catonem ex Gallia Romam misisse dicitur [2]).

Iam vero suspicor in illo certamine Metellum Scipionem interfuisse et tum libellum illum famosum in Catonem composuisse. Quod ut faceret, satis causae eum habuisse iam supra demonstravimus. Tum autem occasione idonea bilis inimico commovendae oblata, eam eo libentius arripuit, quia hoc modo partes quoque Pompei et Crassi optime adiuvare potuit. Cum Crasso enim affinitate Metellus coniunctus erat, filia enim eius Cornelia uxor fuit P. Crassi, triumviri filii [3]). Cum Pompeio quoque intimam ei familiaritatem fuisse, ex eo potissimum apparet, quod is, postquam P. Crassus a. 53 bello adversus Parthas occidit, eandem Corneliam uxorem duxit [4]) et mox socerum collegam sibi in consulatu adsumpsit.

Unum adhuc addi potest. Ex eo, quod a. 52 Metellus collega Pompei in consulatu fuit, non quidem pro certo affirmare, attamen quadam cum probabilitate suspicari licet eum a. 55 praetorem fuisse [5]). Si res re vera ita se habuit, una adhuc causa accedit, quae Metellum ad invectivam componendam impulit.

Quae cum ita sint, probabile fit, Metellum libello conscripto non solum odio suo in Catonem indulsisse, sed etiam multum ad Catonem depugnandum contulisse.

Hoc modo etiam argumentum libelli in universum definitur. Non forte enim factum esse puto, ut unicum aperte allatum libelli fragmentum ad Cypriacam spectet expeditionem. Omnis libellus in criminibus ad rationem, qua se Cato in illa expeditione et proximo post reditum tempore gessit, pertinentibus versatus esse videtur. Catonis enim gloria, quantopere illa expeditione creverit, vix credibile

---

[1]) Cf. Plut. Cato min. 38. 45; Cass. Dio 39, 23; Sen. Controv. X 1. 8: M. Cato Pulchro obiciente furtorum crimina audivit. Quae maior indignitas illius saeculi esse potuit, quam aut Pulcher accusator aut reus Cato.

[2]) Cf. Cass. Dio 39, 23: ἐβοήθει δὲ καὶ τότε τῷ Κλωδίῳ ὁ Καῖσαρ καίτοι μὴ παρών, καὶ τὰς γε κατηγορίας αὐτῷ τὰς κατὰ τοῦ Κάτωνος ἐπιστολιαίους, ὡς γέ τινές φασιν, ἔπεμπεν.

[3]) Cf. Plut. Pomp. 55; App. II 83.

[4]) Cf. Plut. Pomp. 74; App. II 83. 87.

[5]) Cf. Drumann R. G. II² p. 37. Res verisimilis videtur, nam coniciendum est Pompeium et Crassum, cum novis rebus studerent, sui studii assectatores magistratibus ornari cupivisse, Metellus autem etiam affinitate proximus eis erat.

est. Iam cum navibus per Tiberim subiret, consules et ceteri magistratus, omnis senatus et populus Romanus obviam ei venerunt [1]). Tum ministerii huius gratia senatus relationem interponi iussit, ut praetoriis comitiis extra ordinem ratio eius haberetur [2]). Cato quidem fieri id non est passus, sed eo modo magnam laudem nomini suo paravisse videtur [3]). Quanto maior igitur auctoritas eius fuit, tanto maiore vi adversariis depugnanda videbatur. Id autem hoc modo optime fieri potuit, si merita eius in expeditione illa minuerentur. Id sine dubio Clodius agebat, cum eum ob rationes amissas calumniabatur et furta ei obiecit, nec non Caesar ipse, cum κατηγορίας τὰς κατὰ τοῦ Κάτωνος Romam misit. Tum denique Metellus libellum illum composuisse videtur, quo gloriam Catonis imminuere, merita eius in dubium vocare sibi proposuit.

In quo hoc forsitan versatus est modo, ut Clodii exemplum secutus rationes, quas Cato naufragio et igni se amisisse perhibebat, in suspicionem vocaret, furta ei obiceret; quia tamen innocentia et integritas Catonis supra omnem vituperationem elata erat, neque graviora crimina ne ab obtrectatoribus quidem proferri poterant. nimiam eius avaritiam in divitiis regis Ptolemaei publicandis vituperasse videtur. Id ipsum fragmentum illud apud Plinium asservatum comprobat, ubi Catoni crimini datur, quod tricliniaria Babylonica nimis magno pretio (sestertium octingentis milibus) venissent. Iam vero de Catonis in divitiis Ptolemaei vendendis ratione planius Plutarchus (Cato min. 36) enarrat, qui item concedit omnem operam Catonem dedisse, ut res Ptolemaei quam maximo pretio venirent, adeo ut nimia industria, qua omnes suspectos habuerit, etiam amicos offenderet: Οὔσης δὲ πολλῆς καὶ βασιλικῆς ἐν ἐκπώμασιν καὶ τραπέζαις καὶ λίθοις καὶ πορφύραις κατασκευῆς, ἣν ἔδει πραθεῖσαν ἐξαργυρισθῆναι, πάντα βουλόμενος ἐξακριβοῦν καὶ πάντα κατατείνειν εἰς ἄκραν τιμὴν καὶ πᾶσιν αὐτὸς παρεῖναι καὶ προσάγειν τὸν ἔσχατον ἐκλογισμὸν οὐδὲ τοῖς ἐθάσι τῆς ἀγορᾶς ἐπίστευεν, ἀλλὰ ὑπονοῶν ὁμοῦ πάντας, ὑπηρέτας, κήρυκας, ὠνητάς, φίλους, τέλος αὐτὸς ἰδίᾳ τοῖς ὠνουμένοις διαλεγόμενος καὶ προσβιβάζων ἕκαστον, οὕτω τὰ πλεῖστα τῶν ἀγορασμάτων ἐπώλει.

---

[1]) Rem memorabilem fuisse plures apud posteros descriptiones testantur. Cf. Vell. Paterc. II. 45. Val. Max. VIII 15. 10. Plut. Cato min. 39.

[2]) Cf. Val. Max. IV. 1. 14. Plut. Cato min. 39. Cass. Dio 39. 23.

[3]) Cf. Cass. Dio 39, 23: ... αὐτὸς γὰρ ἀντεῖπε, τὴν δὲ δὴ εὔκλειαν καὶ ἐκ τούτου μείζονα ἔσχε.

Διὸ τοῖς τε ἄλλοις φίλοις ὡς ἀπιστῶν προσέκρουσε καὶ τὸν συνηθέστατον ἁπάντων Μουνάτιον εἰς ὀργὴν ὀλίγου δεῖν ἀνήκεστον γενομένην ἀνέβαλεν... Locum laudavi, quia ad invectivam Metelli cognoscendam magni mihi videtur momenti. Plutarchus enim addit Caesarem in Anticatone ob id ipsum vehementissime in Catonem esse invectum: ὥστε καὶ Καίσαρι γράφοντι λόγον κατὰ τοῦ Κάτωνος πικροτάτην τοῦτο τὸ μέρος τῆς κατηγορίας διατριβὴν παρασχεῖν. Quodsi concessimus Metellum Cypriacam Catonis expeditionem libello suo tractavisse, probabile appareat necesse est Caesarem in hac re exemplum Metelli esse secutum et ex eius libro crimina, quae Catoni obiceret, hausisse. Itaque verba illa Plutarchi maxima probabilitate ad Metelli quoque libellum referri possunt, acerbitate scilicet addita, quam Plutarchus aut potius fons eius delenivit.

Iam vero in universum suspicari licet omnes mentiones ad Cypriacam expeditionem pertinentes, quibus Cato vituperatur, a Metello aut ex ipso eius libro aut saltem Caesaris Anticatone interposito, originem ducere.

Ad ipsum Metelli libellum duos adhuc locos apud Plinium laudatos refero, qui — ut supra allatum testatur fragmentum — libellum Metelli noverat. Quorum alter item nimiae avaritiae convicium Catoni obiectum commemorat, quod venenum vendiderit, N. H. XXIX 96: »Cantharides obiectae sunt Catoni Uticensi, ceu venenum vendidisset in auctione regia, quoniam eas HS LX addixerat«. Crimen famosum fuisse videtur, nam in scholis rhetorum tractabatur, ut ex Sen. Controv. VI 4 conici potest: »Venenum Cato vendidit. Quaerite an proscripto licuerit emere, quod licuit Catoni vendere«.

Gravioris momenti alter locus est, XXXIV 92: »Non aere captus nec arte unam tantum Zenonis statuam Cypria expeditione non vendidit Cato, sed quia philosophi erat«. Ex eo coniciamus necesse est Catoni crimini esse datum, quod aere aut arte captus Zenonis statuam sibi arrogavisset. Si locus re vera ad Metelli invectivam pertinet, statuere possumus Metellum in Catone vituperando ne furtorum quidem criminibus pepercisse, in quo Clodii exemplum secutus est.

In propatulo igitur est Metellum omnia in Catone vituperasse, quae omnino crimini dare poterat. Itaque verisimile est eum Catoni superbiam quoque obiecisse, qua populum Romanum offendisset. Id saltem concludi potest ex Velleio Paterculo (II 45, 5), qui ceterum

summa admiratione Catonem celebrat [1]): »insolentia (sc. Catonis) paene argui potest, quod una cum consulibus ac senatu effusa civitate obviam, cum per Tiberim subiret navibus, non ante iis egressus est, quam ad eum locum pervenit, ubi erat exponenda pecunia«. Rem re vera vituperatam esse Plutarchus aperte testatur (Cato min. 39): καίτοι σκαιὸν ἐνίοις τοῦτο ἐφαίνετο καὶ ἀδθαδες.

Etiam gloriam, quam sibi Cato eo paravit, quod extra ordinem oblatam sibi post reditum praeturam abiecit, eo modo imminuere adversarii conati sunt, ut ei obicerent eum ipsum honorem illum a consulibus petivisse, cum autem repulsam timeret, se sua sponte oblatum sibi abicere simulavisse. Quod convicium Cassius Dio memoriae tradidit (39, 23): ἐπέφερον δὲ τῷ Κάτωνι ἄλλα τε καὶ ὅτι τὴν στρατηγίαν οἱ αὐτὸς τοὺς ὑπάτους πείσας, ὥς γε ἔλεγον, ἐσηγήσασθαι, προσεποιήσατο ἐθελοντής, ἵνα καὶ μὴ ἄκων ἀποτετυχηκέναι αὐτῆς δόξῃ, παρεῖσθαι. Locum item ad Metelli libellum pertinere reor et verbis ἐπέφερον δὲ τῷ Κάτωνι ἄλλα τε καὶ... Metellum demonstrari suspicor.

Ea ferme sunt, quae ad Metelli invectivam referri possunt. Cetera convicia in Catonem iactata, quae a posteris scriptoribus commemorantur aut ad posterius spectant tempus aut aperte Caesari addicuntur.

Ex iis, quae exposuimus, satis apparere puto: 1) numquam nisi iam post mortem Catonem tam vehementer impugnatam esse quam eo, de quo egimus tempore, 2) crimina, quae ad Cypriacam expeditionem et proximum post reditum tempus spectant, tam multa esse et tam singulares res in iis proferri (cf. c. g. pretium rerum venditarum, simulationem in praetura petenda et abicienda), ut peculiari quodam libro tractata esse videantur. Hunc Metelli libellum fuisse, quatenus id omnino fieri potuit, comprobare conatus sum.

Quod denique ad eius apud posteros memoriam attinet, non multum animos commovisse videtur, cum vix duas eius apertas mentiones in litteris antiquorum inveniamus. Neque quidquam est, quod mireris! Certaminibus enim publicis liber iste inserviebat, ad tempus ortus erat et sui temporis homines non posteritatem respiciebat; a viro praeterea conscriptus, qui nullum in litteris habuit nomen,

[1]) Cf. II. 35: homo Virtuti simillimus et per omnia ingenio diis quam hominibus propior..., omnibus humanis vitiis immunis.

eo breviore tempore oblivione obrutus est, praesertim cum Caesar maiore sine dubio ingenio eandem materiem in Anticatone suscepisset. Itaque mirandum potius est Plinium adhuc eum legisse et usque ad Plutarchum eius viguisse memoriam.

Cracoviae.

Apuleiana.

Scripsit

Thaddaeus Sinko.

I.

Quaestionis difficillimae de tempore, quo Apulei Metamorphoseis conscriptae sint, solutio eo nunc vergere videtur, ut contra Rohdii [1]) sententiam a. 1885 apertam, immo renovatam [2]) provectiori iam scriptoris aetati fabulae illae rursus assignentur. Ex eis quidem, qui ultimo decennio eam rem diligentius persecuti sunt, Paulus Vallettius [3]) probabilitatis via procedens, plura argumenta contra eam opinionem, qua libri Apologiae (ca a. 158 p. Chr. n. habitae) praecessisse dicuntur, quam pro ea inveniri posse statuit; duo viri docti certa quaedam temporis eruisse sibi visi sunt indicia: Ricardus Hesky [4]) enim, significatione iuridici provincialis (Met. I 6 p. 5, 20 H.), qui liberis Socratis cuiusdam, pro mortuo habiti, tutorem dedit, ad eos magistratus relata, quos Marcus Aurelius constituit quibusque dationem tutoris concessit, Marco Aurelio regnante [5]) fabulam asinariam scriptam esse contendit; Rudolphus Helmius [6]) autem locis de Lucii origine materna (Met. I 2 in.; II 3 in.) nova ratione explicatis Milesias illas Punicas vix ante a. 160, immo aliquot annis post

[1]) Rhein. Mus. XL, 1885, p. 66 sqq. = Kleine Schriften II p. 43 sqq.

[2]) Ipse Rohdius disputandi initium facit a professione se nonnisi Hildebrandi opinionem (in Prolegomenis editionis maioris a. 1843 p. XXVI expositam) iniuria temporum obscuratam meliore ratiocinatione firmare in animo habere.

[3]) L'Apologie d'Apulée, 1908, p. 11—25.

[4]) Wien. Stud. XXVI, 1904, p. 71 sqq.

[5]) Liceat interim accuratiorem temporis definitionem ab Heskio inventam praetermittere.

[6]) In Prolegomenis ad Floridorum editionem Teubnerianam, a. 1910 confectam, p. VII sqq.

Latine expressas esse sibi persuasit ad istamque opinionem, quae ante Rohdii disputationem vulgabatur, revertendum esse nobis edixit [1]. Cui adhortationi viri optime de scriptore suo meriti antequam obtemperabimus, liceat nobis momenta quaedam perpendere, quae cum scriptoris et narratoris personis inter se commixtis arctissime cohaerent.

De argumento ultimi Metamorphoseon libri ab hilari lubricaque fabula antecedente, si parum accurate rem spectas [2], alienissimo et ad ipsius Apulei vitam referendo post Rohdium [3] praecipue Vallettius [4] ita egit, ut poëtae mendacia a veritate minime discerni posse concluderet. Non ita cautus vir doctissimus fuisset, si ea in memoria tenuisset, quae de usu lineamentorum colorumque ex ipsius scriptoris vita petitorum in eo litterarum genere Georgius Mischius [5] disputavit. Is enim ad recentiorum temporum fabulatores Hispanos [6] nos relegavit, qui cum homines infimae condicionis vitam suam miseriarum atque variorum Fortunae casuum plenam eodem atque Apuleius modo [7] ipsos narrare iuberent, non minime prima narrantis persona ducti, propriarum confessionum fragmentis narrationes exornare soliti sunt. Ergo si in Apulei historiis talia quaedam nobis occurrent, quae cum Lucio illo Corinthio minime congruant, de ipso autem scriptore Madaurensi aliunde probari possint, ea pro ipsius vitae fragmentis quominus habeantur, nihil obstat.

Ea, quae in Floridis (18, p. 35, 15; 20 p. 41, 1 Helm) et Apologia (72, p. 80, 16 Helm) de Apulei studiis philosophiae leguntur Athenis factis, lucem quandam acceperunt, ex quo demonstratum

---

[1] l. l. p. XV in.

[2] nam mysticum operis exitum iam primo peregrinantium colloquio (Met. I c. 3 sqq.) praeparari, dudum P. Thomas (Revue de l'instruction publique en Belgique N. S. XIV, 1872, 134 sq.) observavit et nuper R. Reitzensteinius (Das Märchen von Amor u. Psyche, 1912, p. 71) comprobavit.

[3] Kleine Schriften II p. 54 sqq.

[4] L'Apologie p. 17 sqq.

[5] Geschichte der Autobiographie I, 1907, p. 223 sqq.

[6] Habet in animo libros ut: *La vida de Lazarillo de Tormes y des sus fortunas y adversidades* (a. 1554), *Aventuras y vida de Guzman de Alafarache, atalaya de la vida humana* (a. 1559), alias eius generis narrationes, quas Hispani *novelas picarescas* sua lingua appellant.

[7] Non sine Apulei id factum esse exemplo putavit Maximilianus Kawczyński (Apulejusza Metamorfozy, Rozpr. Ak. Um. Krak. wydz. filol. II 16, 1900, p. 270).

est libros de Platone [1]) nec non περὶ ἑρμηνείας [2]) ex Gai philosophi scholis ab eo ad amicos natu minores instruendos compositos esse. Eandem rationem, qua Stoica (immo Posidoniana) pro Platonicis venduntur, libellus de deo Socratis [3]) exhibet, ex Graeco quodam auctore, fortasse ex eodem Gaio [4]) expressus. Cum tamen in Albini fonte Latine transferendo Apuleius satis fideliter, immo serviliter exemplaris Graeci vestigia presserit [5]), hic ita ipsius ingenio indulgere ausus est, ut passim Latinorum poëtarum excerpta insereret, tum exempla ex rebus Romanis capta afferret et varia geniorum Romanorum genera iis, quae apud auctorem suum invenerat, adiungeret [6]). In libris de Platone unicum Plautum nominavit [7]), si Skutschii [8]) ingeniosam coniecturam acceperis; ex rebus autem Romanis medioximos (sc. deos) laudavit (I 11 p. 95, 12 Thomas) nec non Genios et Lares nuncupavit (I 12 p. 96, 13).

Illa interpretis libertas, ne licentiam dicamus, certe cum eius profectu in litteris Latinis et in stilo Latino facto cohaeret. Platonicae enim doctrinae praeceptor Latinus palam cum sermonis luctatus est egestate: Itaque cum de quattuor animantium generibus loqueretur, tertium terrenum atque terrestre appellavit addiditque (de Plat. I 11 p. 95, 4 Thomas): »sic enim πεζὸν et χερσαῖον censui nuncupanda«; cum autem φύσιν νοουμένην Latine exprimere vellet, eam suo periculo cogitabilem et intelligibilem nominavit hac propter nova verba fingenda usus excusatione (de Plat. I 9 p. 92, 14 Thom.): »detur enim venia novitati verborum rerum obscuritatibus servienti«. Eam excusationem et hoc loco accusationis, immo malae conscientiae signum esse, facile concedet, quem opusculi oratio non fluens, sed quasi per scopulos ubique saltans offenderit. Scopulorum vice rerum illa obscuritas fungitur, quae tamen non in obiecto, sed in interpretis animo, nondum talis sublimitatis

[1]) T. Sinko, de Ap. et Albini doctrinae Platon. adumbratione. Diss. phil. class. acad. litt. Cracov. XLI, 1905, 129 sqq.

[2]) Fr. Haucke, de Apuleio libri, qui inscribitur περὶ ἑρμηνείας auctore, diss. Vratisl. 1909.

[3]) Arth. Rathke, de Ap. quem scripsit de deo Socratis libello, diss. Berolin. 1911.

[4]) Rathke, p. 45.

[5]) Sinko, l. l.

[6]) Rathke, p. 11.

[7]) II 15 p. 118, 6 Thomas.

[8]) Arch. f. lat. Lex. XII, 1903, 200.

capaci, posita est. Cuius inscientiam vel ea confusione [1]) metiri possumus, quam in morborum causis secundum Platonem explicandis commisit (de Plat. I 16 p. 101, 9 sqq.), cum quattuor genera, ex quibus Plato corpus constare dixit, immo quattuor morborum stramenta, corporis nuncupavit substantias et primae elementa adnumeravit, alteri viscera, ossa, cruorem, tertiae corporis membra. — Eiusmodi scopulos, in ipsa materia positos, Socratis laudator ignorat, qui cum rem teneat, verba aptissima non tam quaerere, quam invenire videtur: tantam iam sibi comparavit dictionis perfectionem. Itaque cum missum facit locum de summo deo describendo (de deo Socr. 3 p. 10, 3 sqq. Th.), in quo ne Platoni quidem suo quivissent ulla verba pro amplitudine rei suppetere, non iam linguae Latinae, sed sermonis humani penuriam conqueritur (3 p. 9, 16 sqq. Th.), additque (ibid.): »vix sapientibus viris, cum se vigore animi, quantum licuit, a corpore removerunt, intellectum huius dei, id quoque interdum, velut in artissimis tenebris rapidissimo coruscamine lumen candidum intermicat«. Quae verba, Platoni false attributa, ut cum Albinianis (i. e. Gai scholis) cohaerent his (Λόγος διδασκαλικὸς τῶν Πλάτωνος δογμάτων c. 27 in.): Πάνυ οὖν ὀλίγοις τῶν γνωρίμων καὶ τοῖς γε προκριθεῖσι τῆς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀκροάσεως μετέδωκε, ita documento sunt Apuleium exstaseos illuminationisque mysticae iam tum peritum fuisse, quam nondum notam habuit, cum de eadem re ad Faustinum scriberet (de Plat. I 5 p. 86, 17 sq.).

Certius quam de illis libris iudicare possumus de libello de mundo composito, qui est in linguam Latinam translatus ex illo περὶ κόσμου libro, qui in scriptis Aristotelicis exstat [2]). Eadem atque in dissertatione de deo Socratis hic nobis occurrit interpretandi ratio, idem interpretis ingenium: Nam Apuleius pro suo iudicio et cognitione alia omittit, alia addit (ut c. 13 sq. de ventis ex Gellio vel Gellii fonte; c. 38 fin. ex Platone) alia denique corrigit [3]), omnia oratione splendida atque abundanti exprimit, flosculis quoque ex Cicerone (praef. in), Vergilio (c. 14. 38), Ennio (c. 33) exornat. Ad connexum quendam cum libris de Platone restituendum ea re imprimis iuvamur, quod eiusdem Faustini nomini inscriptus est, ad quem missus est liber de philosophia morali (de Plat. II c. 1 in). Et Apuleio et

[1]) Sinko, l. l. p. 149.

[2]) cf. Capelle, Schrift v. d. Welt, N. Jahrb. XV, 1905.

[3]) Hildebrand, ed. mai. prolegg. p. XLIX.

Faustino Romae locos cognitos tum esse inde patet, quod sine ulla explicatione, immo exempli gratia homo ad Minuciam (sc. porticum) frumentatum veniens commemoratur (c. 35, p. 171, 15 Th), ubi exemplar Graecum (p. 400[b] 15) virum bene meritum laudat publice in prytanio nutritum. Simili ratione in Metamorphoseon libro VI (c. 8 p. 133, 20 Helm.), qui Psychen fugitivam invenerit, iubetur ad metas Murtias venire, locum Romanis tantummodo notum. Alter locus alterum ita sustinet, ut Vallettio [1]) fundamentum substrahatur dubitanti Romana-ne intelligenda sit porticus an potius alia in municipio quodam Africano posita. Non solum tamen et praeceptor et discipulus Romam noverunt, sed etiam Romanum se esse uterque sensit. Quod quidem locis comprobatur: »ipsarum vero insularum, quae sunt in nostro mari« (c. 5 p. 141. 10 Th); »ut Liparae, ut Aetna, ut Vesuvius etiam noster solet« (c. 17, p. 153, 1). Haec quidem oppositio eiusmodi est, ut qui ea usus sit, si non Romae, at certe in Italia tum commoratus esse videatur: nam Liparae et Aetna non minus Romanae (i. e. nostrae) erant quam Vesuvius; non possesore igitur, sed situ ipso, ad scriptorem relato, inter se differebant. Si Apuleius Romae tum commorabatur, Faustinum Athenis fuisse haud inepte coniciemus, si haec presserimus (c. 32 p. 168, 8 sq.): »Phidian illum... vide ipse in clipeo Minervae, quae arcibus Atheniensibus praesidet etc.«. Sic nonnisi eum adloqui potuit, cui cotidie arcem Athenarum adeundi et Phidiae Minervam spectandi facultas erat. Qui codicum memoriae Colvii praefert coniecturam, Thomasio quoque probatam, legitque: »vidi ipse in clipeo Minervae«, is id testimonium una cum altero pendet, quod est (c. 17 p. 153, 11): »vidi et ipse apud Hieropolim Phrygiae sqq.«. Ex utroque sequitur librum de mundo post commorationem Atheniensem postque itinera in Asia facta ab Apuleio scriptum esse, quem tum fortasse Romae sedem habuisse supra probare studuimus.

Eo modo indole Apulei scriptorum, quae ad philosophiam spectant, examinata, duas series inter se arcte cohaerentes distinximus, quarum alteri libros de Platone nec non περὶ ἑρμηνείας, alteri dissertationes de deo Socratis et de mundo attribuimus. Utraque series Faustini persona coniungitur, cui et libri de Platone et liber de mundo inscripti sunt; utraque temporis quodam spatio seiungitur, quo rudis Gai scholarum interpres, cum doctrinae Platonicae tum

[1]) L'Apologie, p. 8 Adn. 2.

linguae Latinae parum compos, postquam se in Platonis dialogos, in mysteriorum arcana nec non in litteras Latinas ingurgitavit, elegans Socratis laudator disertusque mundi descriptor factus est. Id tempus quominus nimis longum fuisse statuamus, hac prohibemur ratiocinatione: Albini libellus, qui inscribitur: Λόγος διδασκαλικὸς τῶν Πλάτωνος δογμάτων propterea scriptus est, ut adulescentes, nuper in Academiam aut in cuiuslibet philosophi Platonici scholam recepti in totius philosophiae Platonicae rationem et disciplinam introducerentur, antequam dialogis legendis atque explicandis operam darent. Quod Albinus adulescentibus Graecis, idem Apuleius Romanis scripsit auditoribus, eisdem usus Gai scholis, quae maiorem ambitum habuerint, quam ut tironibus essent acceptae. Postquam autem duobus libris de Platone scriptis philosophiam naturalem et moralem adumbravit, ne tertia quoque philosophiae pars initio indicta deesset, librum περὶ ἑρμηνείας ex eodem fonte compilavit, quo dialecticam i. e. philosophiam rationalem doceret. Post Hauckii enim dissertationem supra laudatam nemo de ea trilogia aliter iudicabit. Si autem liber περὶ ἑρμηνείας tertium efficit membrum doctrinae Platonicae ab Apuleio adumbratae, condicio auctoris ex eo conspicua etiam ad priores partes referenda est. Cognoscimus eam quidem ex exemplo enuntiationis, quae est (Herm. c. 4 p. 178, 16 Thomas): »ut si pro Apuleio dicas philosophum Platonicum Madaurensem, item pro disserendo dicas eum uti oratione«. Ergo Apuleius tum cum Latinam introductionem in philosophiam Platonicam scripsit, non iam discipulus erat, sed se philosophum Platonicum esse palam professus est.

Altera philosophicorum series ita cum priore cohaeret, ut libelli de mundo versione Latina prima philosophiae Platonicae pars, quae est de natura, quodammodo suppleatur; dissertatione de deo Socratis doctrina de daemonibus in eadem parte vix tacta (de Plat. I c. 11 p. 95, 12 sqq.) lucide exponatur. Omnibus quinque demum libris corpus quoddam isagogicum in se conclusum efficitur, ex quo quid eius aetatis philosophi Platonici de deis daemonibusque, de natura et mundo, de homine moribusque, denique de dialectica docuerint Romani ipsorum sermone conscriptum cognoscere potuerint. Res earumque delectus Graecis debentur fontibus; Apuleius verba tantum attulit, quibus magis magisque abundabat.

Res illas, scilicet philosophiae, quae tunc pro Platonica vendebatur, notitiam Apuleium Athenis acquisivisse ex ipsius scimus

testimonio; neque aliud deest testimonium, quo docemur eum Graecia relicta Romae Latinitatem suam excoluisse. Conclamatae enim praefationis Metamorphoseon confessiones omnes fere ad Apuleium referimus his commoti argumentis: Duumviri Madaurensis filium iam a prima pueritia Latine locutum esse [1]), Graecam autem linguam si non prius, at saltem Carthagine didicisse [2]) pro certo haberi potest. Itaque cum narratoris personam his describit: »Hymettos Attica et Isthmos Ephyrea et Taenaros Spartiaca, glaebe felices aeternum libris felicioribus conditae, mea vetus prosapia est; ibi linguam Attidem primis pueritiae stipendiis merui«, non de Lucio Corinthio loquitur, cui Isthmos Ephyrea non vetus prosapia fuerit, sed patria parensque, cuique Graecae linguae usus non studiis pueritiae acquirendus, sed iam ab incunabulis familiaris esset — immo de se ipso [3]). Ipsi enim, ut omnibus eruditis Romanis, Graecia illa propter litteras celebrata (»glebae felices aeternum libris felicioribus conditae«) vetus erat prosapia; ipsi, cum dicere vellet, se in Graecia Atticorum linguam tum in litteris expergefactam edidicisse, pro tota Graecia tres regiones (Hymettos, Isthmos, Taenaros) a se sine dubio visitatas [4]) nominare licuit, cum Lucio quidem nonnisi Athenae, studiorum Atticorum sedes praecipua, laudandae essent. Ut in Graecia »linguam Attidem« tamquam mercedem operae impensae in militia studiorum ac Minervae castris emeruit, ita Romae »studiorum Quiritium indidenam sermonem aerumnabili labore nullo magistro praeeunte aggressus« excoluit. Sunt, qui putent [5]) sermonem studiorum Quiritium indigenam elocutionem esse illam artificiosam a Frontone eiusque asseclis in litteris usurpatam, cuius rudimenta iam in Africa percepta [6]) Apuleius Romae diligenti studio excoluerit i. e. ad maiorem perfectionis gradum adduxerit.

Quam interpretandi rationem quominus accipiamus, his prohibemur dubitationibus: Possit-ne Latinitas cuiuslibet litterarum generis propria (e. gr. quam Fronto in orationibus et epistulis, Apuleius ipse in Metamorphoseon libris adhibuit) recte »sermo studiorum

[1]) Helm, Florid. praef. p. XII.

[2]) Cf. W. Thieling, Der Hellenismus in Kleinafrika, Teubner, 1911.

[3]) Cf. A. Salač, Příspěvky k Apuleiovým Metamorfosám, Listy filologické XXXIX, 3/4, 1912, p. 166.

[4]) ibid.

[5]) Ex. gr. Rohde, Kleine Schriften II p. 61 sqq. Salač l. l.

[6]) Villette, L'Apologie, p. 21.

Quiritium indigena« appellari? Valeant-ne studia idem ac litterae? Observavit iam Io. Matthias Gesnerus (in Novo linguae Latinae Thesauro s. v. studium) libera Republica aureaque adeo aetate non temere dicta esse *studia* simpliciter pro studiis litterarum et sapientiae, sed fere adiectum esse aliquid, unde intelligeretur, de quo genere sermo esset, ex. gr. *studia litterarum*, *doctrinae*, *sapientiae*, *studia haec*, *studia nostra* etc.; postea vero a Quintiliano, Plinio, ceteris ita frequentatam esse absolutam loquendi rationem, ut mirum non sit illam hodie paene usitatiorem esse. Ut nos igitur si de adulescentibus loquimur, qui studiorum causa aliquo se conferant, studia severiora, studia doctrinae in animo habemus, ita iam antiqui eodem sensu de studiis scripserunt. Cf. ex. gr. Hor. epist. II 2, 81 sqq.: ingenium, sibi quod vacuas desumpsit Athenas | et studiis annos septem dedit insenuitque | libris et curis. Vell. 2, 59: Apolloniam eum in studia miserat. Suet. Aug. 8: praemissus Apolloniam studiis vacavit. — Quae si respexerimus, sermo studiorum Quiritium indigena is nobis esse videbitur, quo Romani studia colunt i. e. quo praeceptores et discipuli in studiis utuntur. Iam qui trilogiae, immo pentalogiae isagogicae meminerit, quam philosophus Platonicus Madaurensis e Graecis fontibus translatam Romanis obtulit adulescentibus, is de eo officio eadem praedicare non dubitabit, quae ipse de Latinis scriptis suis ad pisces pertinentibus professus est (Apol. c. 38 p. 43, 20 sqq.): »animadvertes cum me <collegisse res> cognitu raras, tum nomina etiam Romanis inusitata et in hodiernum quod sciam infecta, ea tamen nomina labore meo et studio ita de Graecis provenire, ut tamen Latina moneta percussa sint«. Ut enim in »Naturalibus quaestionibus« Latine conscribendis Apuleius conatus est materiem a Graecis collectam »ordinatius et cohibilius... conscribere et in omnibus aut omissa adquirere aut defecta supplere« (Apol. c. 36, p. 42, 6 sqq.), ita in libris asservatis scholas Platonicas, adhuc a nullo Romanorum scriptore tractatas, in enchiridii formam redegit. De utroque igitur lucubrationum genere praedicare potuit se »nullo magistro praeeunte« rem agressum esse et studiorum Quiritium indigenam sermonem aerumnabili labore excoluisse. Cum tamen certum sit Apuleium iam post commorationem Romanam in Africa in pisces ceteraque id genus animalia inquisivisse (Apol. c. 29 sqq.), Naturalium Quaestionum compositio posteriori aetati adsignanda videtur.

Itaque Metamorphoseon praefationis confessio non nisi ad Platonica Latine reddenda referenda est.

Quam hypotesin si acceperimus, loci quidam libri XI, ex quibus recte sibi concludere videbantur viri docti Apuleium reis advocatum adfuisse Romae, novum sensum accipient. Ait enim (XI 28) sibi iam victum uberiorem fuisse »spiritu faventis Eventus quaesticulo forensi nutrito per patrocinia sermonis Romani«; et XI 30 affert mandata Osiris dei, quem sibi imperasse dicit »quae nunc, incunctanter gloriosa in foro redderem patrocinia nec extimescerem malevolorum disseminationes, quas studiorum meorum laboriosa doctrina ibidem ferebat«. Helmius [1]) negat »patrociniis sermonis Romani« defensiones reorum sermone Latino habitas significari posse allatisque exemplis, quibus orator »eloquentiae patrocinium« profiteri dicitur (Apol. c. 34 p. 39, 25), physicus »rerum naturae patronus« appellatur (Apol. c. 27 p. 31, 20) concludit Apuleium grammatici vel rhetoris officia praestitisse eaque in foro, ut mos erat, exsecutum esse, unde de quaesticulo forensi nec non de gloriosis in foro patrociniis (sc. sermonis Romani) loqui potuisset. Sed ludi forensis magisterium vix philosopho nuper Platonis doctrina Athenis imbuto convenit vixque grammatico tantos reditus afferret, ut se »liberali deum providentia... stipendiis forensibus bellule fotum« praedicaret (Met. XI c. 30). Itaque Helmius (l. l.) grammatica hypothesi omissa de rhetore forensi cogitare mavult, cum Apuleius et antea et postea arti dicendi summam operam dederit. Iam pro ludi magistro rhetorices habemus praeceptorem, qui institutione oratoria quaestum facit. Mirum tantum est inter titulos librorum deperditorum nullum ad rhetoricam pertinere. Nam »Hermagoram« nihil cum ea disciplina commune habuisse fragmentis asservatis luculenter docemur.

Si tamen neque grammatica neque rhetorica institutione Apuleius patrocinium sermonis Romani sibi arrogavit, nihil restat, quam ut eum φιλοσοφήσαντα ἐν δόξῃ τοῦ σοφιστεῦσαι secundum Philostrati (V. S. I 8 p. 11, 17 Kayser) notam definitionem iam Romae fuisse credemus. Nam Floridorum nec non Apologiae auctorem talem fuisse optime Vallettius [2]) ostendit. Non alius est Socratis laudatoris habitus. Eam autem dissertationem cum reliquis scriptis, quae ad philo-

[1]) Florid. praef. p. XIII.
[2]) L'Apologie, p. 185—208.

sophiam spectant, cohaerere supra ostendimus. Quae cum ita sint, vix supprimenda nobis videtur opinio, qua philosophus Platonicus Madaurensis, postquam Athenis Romam advenisset, in foro philosophiam Platonicam docuisse putatur. Ad discipulorum usum pentalogiam illam isagogicam compositam esse, supra nobis visum est. Iam qui in Graeca doctrina Latine reddenda ita interpretis functus est officio, ut nomina etiam Romanis inusitata et adhuc infecta labore suo et studio Latina moneta percuteret (Apol. c. 38 p. 43, 20 sqq.), is suo iure patrocinia sermonis Romani (Met. XI 30) praedicare nec non affirmare potuit, se studiorum Quiritium indigenam sermonem nullo magistro praeeunte excoluisse (Met. I praef.). Verbis »aerumnabili labore«, ultimo loco adhibitis, respondet »studiorum meorum laboriosa doctrina« in epilogo (l. l.) nec non verba »labore meo et studio« in Apologia (l. l.) adhibita. Et hac quidem trium locorum concordantia maxime commovemur, ut credamus hypothesin de Apuleio Romae enchiridiis Graecis ad discipulorum usum Latine reddendis quaestum fecisse a veritate minime abhorrere.

Dicet aliquis: Quid prodest nobis ea notitia in Metamorphoseon tempore definiendo? Iam si ea, quam modo adhibuimus ratione, praefationem atque epilogum operis explicamus, Metamorphoseis post scripta, quae sunt de philosophia, compositas esse accipiendum nobis est. Quae conclusio etiam Helmii (p. XI) observationibus confirmatur, qui in Lucii narratione vestigia detexit philosophiae Platonicae cum Pythagorea commixtae, cuius se fuisse sectatorem Apuleius palam profitetur flor. 15 (p. 23, 10). Ab ea quidem secta haud procul abesse totam narrationis rationem, qua animum laboribus purgari significat, brevissime idem Helmius (l. l.) observavit. Eam quidem observationem argumentis quibusdam confirmare liceat, praesertim cum Vallettius (p. 18) decem saltem prioribus libris aliud praeter lectoris laetificandi consilium abesse contenderit.

Iam primum Antonii Diogenis in memoriam revocandum est exemplum, qui fabula Milesia [1]) de incredibilibus supra Thulen composita iuvenem Mantiniam sororemque Dercillida a malefico quodam Aegyptio culpa gravi instrictos eiusque persecutione cruciatos post varios casus Astraei Pythagorei tutela eiusque amici Zamolxidis instructione servatos atque a culpa purgatos ostendit [2]). Quae narratio spe-

[1]) T. Sinko, Romans grecki, Eos XI 1905, p. 92 sqq.

[2]) Antonii Diogenis opus huic litterarum generi (non διηγήμασι ἐρωτικοῖς).

cimen offert illarum fabularum Pythagoricarum, quibus culpae, poenae, paenitentiae, absolutionis imaginibus Pythagoreorum quae tum revixit commendabatur doctrina et vita. Et vix dubitandum est, quin Lucii Patrensis narrationis idem fuerit consilium, ut Pythagoreorum commendarentur narrationes de hominibus propter incontinentiam libidinemque in animalia mutatis rursusque Pythagoreorum ope ad hominum dignitatem reductis. Lucianus quidem personatus asinariae fabulae exitu mutato Lucium etiam deorum gratia denuo florentem eundem asinum salacem mansisse ac qui fascinatione implicatus fuisset, demonstravit. At Apuleius hilarem lubricamque de Lucii in asinum mutati fatis fabulam ita in usum suum convertit, ut conclusione mystica denuo addita omnibus quae antecedunt novum inferret sensum [1]): Fabula enim eius Milesia, coloribus e vita petitis depicta, non solum aetatis mores aequaliumque summam depravationem castigat [2]), sed speculum est omnis vitae humanae erroribus implicatae, Fortunae obnoxiae, ex qua Isidis religio sola homines salvos facere potest. Quod Metamorphoseon consilium ne quem fugeret, Apuleius fabula, quae est de Amore et Psyche, interposita narravit de anima, quae cum puro et vero amore, cum deo ipso coniuncta, postquam vitae illecebris et hominum malignitate ab vera vivendi et agendi via descivit, poenis tantum et purgatione cum deo in gratiam potest redire. Ita eam fabulam cum ultimo Metamorphoseon libro arctissime cohaerere Hildebrandius [3]) monuit, quod oblivione obrui non debuit [4]). Quae cum ita sint ex ea quidem parte nihil obstat, quominus Metamorphoseis eidem aetatis spatio attribuamus, quo Apuleius philosophiam Platonicam in vulgus proferebat.

Id tamen spatium ad totam eius vitam, quam novimus, pertinere potest, cum et Apologiae et Floridorum auctor semper philosophi Platonici agat personam. Itaque in ipsa Metamorphoseon conclusione [5]) quaerenda sunt nobis indicia, quibus illud spatium arctius

recte vindicavit O. Schissel von Fleschenberg, Novellenkränze Lukians, Halle, 1912, p. 107. Etiam Apulei Metamorphoseis Milesiam esse post alios nuper demonstravit R. Reitzenstein, Das Märchen von Amor und Psyche bei Apuleius, p. 44.

[1]) Reitzenstein, l. l. p. 44.

[2]) de ea re cf. M. Kawczyński, Apulejusza Metamorfozy, p. 218 sqq.

[3]) Praef. ed. maior p. XXXII sqq.

[4]) Nuper id in memoriam revocavit Reitzenstein, l. l. p. 9.

[5]) nam ex Metamorphoseon praefatione iam scriptorum, quae ad philosophiam spectant, eruimus testimonium.

definiatur. Iam Rohdii [1]) observatio de Romae designatione per »sacrosanctam istam civitatem« (Met. XI 26), in qua Metamorphoseon auctor tum, cum haec scripsit, vixisse videtur, Vallettii (p. 19) ratiocinatione valde debilitata est. Quod autem nulla exstant vestigia temporum eorum, quae Romanam habitationem sunt secuta [2]), idem explicat, cum dicit (p. 15) Apuleio, qui non vitam suam narraret, sed fabulam fictam, licuisse narrationi finem imponere, ubi voluisset; eum autem finem toto operis consilo ductum esse, quod fuerit, ut supra Fortunae caecitatem Isidis triumpharet providentia [3]). — Ea igitur, quae adhuc a viris doctis prolata sunt indicia, ad quaestionem dirimendam sufficere non videntur. Restant tamen alia, nondum respecta, quibus aliquid certius assequi possumus. Loquor de vaticiniis.

Vaticiniorum eam esse naturam, ut quae clara contineant, ea eventui debeant, vix est, cur moneamus. Itaque ex eventu Chaldaeus quidam Lucio de peregrinationis Thessalicae proventu inquirenti gloriam satis florentem promittit et vaticinatur (Met. II 12) »historiam magnam et incredundam fabulam et libros« eum futurum; ex eventu Osiris Madaurensi »studiorum gloriam« sua comparari providentia declarat (XI 27 extr.). Quae studia ad philosophiae pertinere praecepta Romae adulescentibus tradita supra probare studuimus. Itaque et haec vaticinatio iam intra Metamorphoseon spatium evenit, similiter ac Isidis promissa satis incerta (XI 6): »Vives autem beatus, vives in mea tutela gloriosus«. Ultra Romanam habitationem gloriamque ibi studiis (sc. philosophiae) partam nulla progreditur praedictio. Si Metamorphoseon auctor iam in urbe patria patris munia (sc. duumviratum) administravisset (Apol. 24, p. 28, 21 sqq.), si iam sacerdotium provinciae suscepisset (Flor. 16 p. 20, 10; Augusti. Ep. 138), si primum facundiae locum in Africa tenuisset ob eamque rem Carthagine (Flor. 16 p. 29, 8), Oeae (August. epist. 1) alibi gentium et civitatum statuis publice positis ornatus esset, de eis quidem honoribus de eaque gloria vel leviter significare non supersedisset diis vaticinantibus semel inductis. Quamquam autem argumenta ex silentio petita in universum non magni solent esse ponderis, tamen cum vaticinationum ea sit natura, ut saltem quae iam eventu probata sint, praedicent, ex earum silentio, quo Apulei fata

[1]) Kleine Schriften II p. 58.
[2]) Hildebrand, ed. mai. praef. p. XXVI.
[3]) Cf. G. Misch, Geschichte der Autobiographie, p. 225.

aliunde nobis nota praeterierunt, de ipso praedictionis tempore coniecturam facere nobis licet. Itaque Metamorphoseis ab Apuleio etiamtum Romae commorante post scripta, quae ad philosophiam spectant, sed ante Apologiam compositas esse contendimus.

Restat, ut saltem Heskii atque Helmii computationes non ita certas esse demonstremus, ut eis ad posterius Metamorphoseon tempus accipiendum commoveamur. Heskii quidem ratiocinatio his innititur argumentis: Ante Marci Aurelii edicta, quibus tutoris datio iuridico Aegypti nec non iuridicis Italicis concessa sit, nonnisi legatum Augusti, provinciae Lyciae praefectum, illud ius exercuisse. Cum tamen Lyciae constitutionis ad Graecas res describendas translatio vix credenda sit, praesertim cum Apuleius nunquam in ea provincia peregrinatus esset, non nisi iuridicos a M. Aurelio nova potestate praeditos in censum venire. Quos ab Apuleio Alexandriae, quo iam ante suam de magia accusationem (Apol. c. 72 p. 80, 9 Helm.) tenderet cognitos, vel saltem compertos esse et in opere haud ita multo post composito nominatos, Heskii est opinio. Cui haec obicere liceat: Libelli de mundo loco (c. 17 p. 153, 11 sqq.) docemur inter terras ab Apuleio in Asia visitatas etiam Phrygiam esse, ubi apud Hierapolin montis hiatum mortiferos anhelitus exspirantem admiratus sit. Illi Hierapolitae, ut reliqui Phryges ad Cibyraticam pertinuerunt iurisdictionem, teste Plinio (N. h. V. c. 29). Itaque in Phrygia legatos illos iuridicos cognoscere potuit, qui etiam in aliis Asiae terris ius dicebant (Plin. l. l. c. 25, 29, 30). Eis tamen iuridicis tutoris datio sitne tribuenda, nescimus. Neque tamen certe affirmare possumus illud ius ad eos non pertinuisse. Qui autem ad terrae ignes exhalitusque cognoscendos Phrygiam adierit, eum etiam vicinae Lyciae Chimaeram igniferam (Plin. N. h. V c. 28) videre voluisse verisimile est. Et ea quidem probabilitas non minor est, quam qua Heskius Apuleium Alexandriam iter facere iubet, ubi iuridicum cum tutorum dotione cognoscat. Utitur is quidem certe, ut alii rhetores declamatoresque nonnullis verbis quae ad iuris prudentiam pertinent [1]), sed praecipuam quandam diligentiam in eis adhibendis non observat. Ipse Heskius concessit (p. 74) Socratis orphanis, sive is Aeginetes fuerit sive civitatis cuiusdam Graecae sine immunitate incola,

[1]) V. Helm. in praef. Florid. p. XII sqq.; F. Norden, Le droit dans Apulée, Rev. de l'Université de Bruxelles, 1911, mars, p. 445—488.

nullo modo ab iuridico tutores datos esse, sed eam formulam aliunde translatam et improprie adhibitam esse. Quod si verum est, porro ratiocinari licet neque iuridico Alexandriae neque iuridicis Italicis attributum »provincialis« ita convenire, ut iuridico Lyciae sive alius provinciae Asiaticae. Sed his omnibus cum nihil insit certi, formula illa iuridica non est premenda potiusque cum Vallettio (p. 25 adn. 1) liber nominis usus accipiendus. Cui enim notum erat tutorum dandorum ius ad quorundam magistratuum iudicialium officium pertinuisse, is facile scribere potuit liberis mortui cuiusdam tutores iuridici provincialis decreto datos esse. — Idem Vallettius (ibid.) alteri argumento Heskii vim ademit ex singulari numero »Caesar« vel »princeps« petitum (Met. III 29; VII 6; 7. IX 42) cum animadvertit illum singularem numerum Metamorphoseon exemplo deberi (C. Luc. Asin. 16 = Met. III 29).

Helmius locum difficillimum de Lucii origine materna, qui est (Met. I 2): »originis maternae nostrae fundamenta a Plutarcho illo inclito ac mox Sexto philosopho nepote eius prodita gloriam nobis faciunt«, ita intrepretatur, ut Sexti nomen propterea adiunctum esse putet, quod is Sextus (non Plutarchus ipse) auctor generis fuerit. Quae etiamsi vera essent, tamen non video, cur Lucii mater Sexti non filia, sed neptis accipienda esset. Lucii enim verba hoc potius sensu accipienda puto: »originis maternae nostrae fundamenta a Plutarcho illo inclito repetuntur, qui matris proavus erat, scilicet per Sextum nepotem, cuius filia mater mea est«. His autem concessis unaqua stirpe omissa, cum Helmio ad a. fere 120 pervenimus, quo Lucius Salvia natus est: Is igitur, qui adulescentulus admodum describitur, ca a. 140 iter illud suscipere poterat, cuius descriptionem Apuleius mox post a 150 compilasse videtur. Quae hic contra Helmii protulimus computationem, eadem contra Betolaudium (Oeuvres d'Apulée 1891, I p. XIV et XXII) et Kawczyńskium (l. l. p. 246 sqq.) valent, qui simili ac Helmius ratione usi Metamorphoseis provectiori, immo senili Apulei aetati attribuerunt.

Difficilior quam contra computationem contra ratiocinationem argumentatio est. Sed iis, qui Metamorphoseis ante Apologiam scriptas nondum fuisse putant, cum ab adversariis nequiquam attingerentur, quamvis ad magiae suspicionem probandam nonnulla suppeditare possent, respondendum est cum Heskio (p. 76 sq.) et Helmio (p. X) Apuleium et lasciviae et magiae crimen facillime repulsare potuisse, si se significasse dixisset animum impurum et petulantem

magnis laboribus periculisque emendari atque benignitate divina ad summam beatitudinem evehi. Haec est adversariorum silentii in iudicio de ea re observati explicatio. — At ipsius Apulei silentium, quo opus suum, magiae illudendae destinatum, praeteriit quamquam saepius laudandi habuit occasionem (Apol. 6, 9, 24, 33, 36, 38, 55, 73), Heskio (p. 76 extr.) probare videtur illud nondum tum compositum esse. Sed id auctoris silentium nobis quidem una ponendum videtur cum operum, quae ad philosophiam spectant, omissione: Haec enim sola Apuleius attigisse videtur, quae cum magiae crimine quodammodo cohaererent. Floridorum autem locis (9, p. 13, 17; 20, p 41, 6), quibus omnia litterarum genera a se culta recensuit, »historiis variis rerum« seu simpliciter »historiis« Metamorphoseis designatas esse posse Bürger[1]) animadvertit relegando ad Met. VI 29 et de magia 30, p. 35, 24. Quae vaga designatio ea re explicatur, quod Apuleius opera praecipue laudat, quae ex ipsius fluxerunt ingenio, non alienorum compilationes, ut sunt Metamorphoseis[2]) nec non scripta, quae ad philosophiam spectant. Nam Metamorphoseon demum libris illud scriptoris aetatis spatium conclusum esse putamus, quo Apuleius adhuc iuvenis non nisi Graecis operibus Latine vertendis vel compilandis per talia sermonis Romani patrocinia quaestum quaereret et gloriam. Virum ipsius fidentem ingenio ex Apologia atque ex Floridis cognoscimus.

II.

Floridis docemur Apuleium in Africa commorantem philosophi officio[3]) ita functum esse, ut sophistarum more ab urbe ad urbem migrantium, ubicumque venerit, de variis rebus publice dissereret. Disserentis menti duplex finis inerat, nimirum ut delectaret audientes eisque ut prodesset: Huic quidem consilio non solum institutio moralis, sed etiam variae eruditionis expositio destinata erat, illi praecipue orationis forma elegantissima. Quod duplex consilium ut assequeretur, meditatione et praeparatione supersedere non potuit, quamquam ne dicere quidem ex tempore plane recusabat (flor. 24, 25

[1]) Zu Apuleius, Hermes, XXIII, 497, adn. 2.
[2]) Hesky, p. 78.
[3]) Vallette, L'Apologie, p. 199 sqq. (Emploi du terme de philosophe).

26=Prologus de deo Socratis I, III, IV, V Thomas). Quod autem semel bene invenit, idem pluries diversis locis repetebat. Sed cum dissertationem ipsam sine ulla mutatione cuilibet auditorio propinare ei licuerit, prooemium ipsum semper novis circumstantiis accommodandum erat. Quo factum est, ut Apuleius, etiam ea re ab aliis sophistis minime differens, varia prooemia eidem dissertationi praemittenda semper in promptu haberet. Quae sophistarum prooemia, quamquam ex prooemiis propriis ad ipsam tractationem spectantibus orta sunt, tamen, postquam suo usa argumento, de variis rebus ab ipsa tractatione diversis agere coeperunt, ab ea, quae sequebatur dissertatione seu declamatione quasi seperata suisque iuris facta, novae orationis speciei originem dederunt, scilicet praefationi seu praelocutioni, quam nos quidem Byzantino προλαλιᾶς nomine designamus. »De prolaliarumusu rhetorico« cum nuper Aloysius Stock[1]) uberius disseruerit (diss. Regimont. 1911), hic sufficit in memoriam revocare prolaliarum auctores (ut Dio Prusensis, Lucianus), ut audientes benevolos et de se certiores facerent, de se dicere nec non fabulas descriptionesque et lumina generis dicendi addere solitos esse.

Talibus prolaliis Apulei Florida adscripsit G. Bernhardyus[2]), cum ea arguta atque polita prooemia nuncupavit, quibus eum in variis itineribus, cum publice de aliqua re disserendi occasio ei offerretur, usum esse putavit. Eandem opinionem sine auctoris nomine protulit E. Rohdius[3]), neque tamen multos invenit sectatores. Praevaluit enim[4]) A. Goldbacheri[5]) sententia, qua Florida orationum et declamationum excerpta, ab homine quodam litterato inter legendum confecta habentur. Ipse Al. Stock (l. l.) legibus, quibus ea orationum

[1]) Stockii explicatio corrigitur multis locis a censore eius, Otmaro Schissel v. Fleschenberg, Deutsche Literaturzeitung, 1912, nr. 23, col. 1435—1441.

[2]) Grundr. d. röm. Litt. p. 727 et 730 sq. et Grundr. d. griech. Litt. I p. 595 sq.

[3]) Rh. Mus. XLI, 1886 p. 172=Kl. Schr. II p. 77: Ich glaube... dass die Florida, und jedenfalls die uns daraus erhaltenen Exzerpte, lediglich nach rhetorisch-stylistischen Standpunkten ausgewählt, nur Bruchsstücke der von Apuleius seinen quasi philosophischen διαλέξεις, vorausgeschickten praefationes, προλαλιαί geben, in denen ja allein der Redekünstler zum Wort kam und nach den Gesetzen der Gattung zum Wort kommen sollte.

[4]) apud Schanzium, Gesch. der röm. Litt. III § 561, Vallettium, L'Apologie, p. 205, Helmium, Florid. edit. praef. p. XIX.

[5]) De L. Apul. Mad. Floridorum origine... diss. Lips. 1867.

species obstricta est, ex Luciani, Dionis Prusensis, aliorum usu erutis et cum Floridorum indole comparatis Bernhardyi Rohdiique sententiam unice veram esse contendit, cum Floridorum c. 18, 17, 16, 9 integras praelocutiones esse statuit; c. 1, 5, 20 e praelocutionibus excerpta esse pro certo habuit idemque de c. 15, 3, 4, 13, 6, 12, 7, 14, 22, 19, 21 probabiliter coniecit; quinque capita (2, 8, 10, 11, 23) omisit, quae unde prompta sint, minime cognosci posse putaverit. In ea Stockii conclusione minime acquiescendum nobis videtur, cum et in his fragmentis acumina quaedam non nisi praelocutionum propria latere nobis videantur et ex illis plura, quam Stockio contigit, enodari posse.

Consideremus c. 9, quippe quod inter fragmenta servata primum nobis occurat, quod aliquid totum atque in se conclusum efficiat. Iam verba de frequentia tanta, quanta ante Apuleium in auditorio philosophi numquam visitata est, documento sunt Carthaginienses frequenter convenisse ad dissertationem quandam philosophi propriam audiendam. Cui dissertationi sine dubio iam pridem praeparatae atque indictae orator praelocutionem praemisit, in qua ab audientium frequentia insolita orsus invidorum animos ad eam rem convertit, ut inde aestimarent, quam difficile esset omnium expectationi satisfacere, praesertim cum Carthaginiensium de se benigna praesumptio nihil se sineret neglegenter dicere. Neglegentiae oratoriae commemoratio Apuleium de malis illis oratoribus cogitare iubet, qui sola philosophi veste, scilicet pallio, ipsius similes sint; ceterum tantum a se distent, quantum a proconsule praeco proconsularis. Qua similitudine fusius adumbrata orator opera sua, in quibus eadem semper diligentia sibi observanda sit, numero atque varietate Hippiae opificiis praestare contendit eaque opificia vivida ἐκφράσει depingit. Cum autem inter audientes etiam Severianum proconsulem iam iam ex Africa discessurum filiumque eius Honorinum conspexisset, utriusque laudibus et quadam abeuntis patris salutatione extrema, discedentis filii gratulatione ob honores imminentes praelocutionem conclusit.

Quod autem in conclusione praecipue id fecit, cum sophistarum fuerit usus magistratus vel principes, si qui adessent, prae reliquis adloqui[1]); quodque in prima parte nullo verbo proconsulem commemoravit, Stockio (p. 74) suffecit, ut librorum divisioni post

[1]) Stock, l. l. p. 23.

partem primam factae, assentiretur et in c. 9 duarum praelocutionum reliquias agnosceret. Quae suspicio fundamentum aliquod haberet, si libri I finis post verba (p. 11, 20) »nec emendare mihi inde quidquam licet« significatus esset. Sed postquam Apulei operum et Hippiae opificiorum diversitate commemorata comparationis explicatio promissa est, Hippiae operum ἔκφρασις ab iis, quae praecedunt, non nisi vi divelli potuit. Neque hoc neglegendum est, quantum abeuntis salutatio differat a salutatione magistratus, cui propter praesentiam ipsam oratori honorificam grates agantur: Huius salutationis certe locus in initio praelocutionis erat; sed a salutatione extrema praestantissimi audientium quisnam praelocutionem incipiet? Praelocutionum leges non erant certe ita rigidae, ut opportunitati adversarentur.

Sed haec ad Stockii suspicionem de c. 9 inter duas orationes distribuendo removendam sufficere videntur. Ne tamen ab ea praelocutione sine alio abeamus emolumento, nonnulla ex ea eruere liceat, quae ad alia Florida illustranda idonea erunt. Itaque id primum observandum est Apuleium, qui Hippiae splendido aspectui suum opposuerit quique se anulum nec gestare, gemmam et aurum iuxta plumbum et lapillos nulli aestimare professus sit (p. 13, 10 sqq.), sophistarum vestitus apparatum tum vitavisse et pallio de textrina empto baxeisque de sutrina praestinatis contentum Cynicorum simplicitatem affectavisse. Nihilominus veritum, ne eodem cum iis haberetur loco et numero, se a »palliatis mendicabulis« (p. 11, 8) ubique obambulantibus eo differre dixisse, quod illi incondita et vitiosa verbe temere quasi delirantes blaterarent, (p. 10, 24), ipse summa cura orationem elaboraret et pronuntiaret.

De illis palliatis mendicabulis se saepe dixisse Apuleius tradit (p. 11, 8) et re vera c. 7 ad eadem referendum videtur. Nam ab Alexandri Magni edicto initio capto, ut optimus quisque artifex regis simulacrum perficeret, orator simile philosophiae edictum optat, ne homines »rudes, sordidi, imperiti, pallio tenus [1]) philosophos imitarentur et disciplinam regalem tam ad bene dicendum, quam ad bene vivendum repertam male dicendo et similiter vivendo contaminarent« (p. 9, 9 sqq.). Qui quidem optimo cuique maledicendo etiam

[1]) περὶ τοῦ σχήματος τοῦ φιλοσόφου quid antiqui docuissent, diligentissime collegit J Geffcken, Kynika u Verwandtes. 1909, p. 53 sqq. Cf. etiam R. Helm, Lukian u. Menipp, 371 sqq.

audienies offendunt, quos existiment »mala et vitiosa verba non intellegere« (p. 9, 18). Verba denotata revocant in memoriam haec capitis 9 (p. 21, 23) »quis (sc. Carthaginiensium) incondita et vitiosa verba... permiserit blaterare«, ut et tota malignorum descriptio eius similis est, quae initio cap. 9 legitur. Iam si pronomen ille presserimus (»Si quis forte in hoc pulcherrimo coetu ex illis invisoribus meis malignus sedet«), si verba »ut saepe dixi« circumscriptione »apud vos« suppleverimus, capite 9 eam praelocutionem designari, cuius magna pars capite 7 servata est, credendum nobis erit.

Maligni maledictis Apuleium insectabantur, cum nihil aliud didicerint. »Verum enimvero et corvus et psittacus nihil aliud quam quod didicerunt pronuntiant, si convicia docueris, conviciabitur diebus ac noctibus perstrepens maledictis« (p. 17, 19). Quibus si psittaci Indici descriptionem praemiseris, habebis aliae praelocutionis partem, capite 12 servatam.

Alias (c. 11) invidos suos cum possessoribus agri scruposi comparavit, qui cum apud se nullam aliam frugem videant praeter lollium et senticeta, aliena furatum eant et vicinorum flores decerpant, quos carduis suis misceant. Sic Apulei adversarii eius elegantiam et in oratione et in aspectu conspicuam conviciis carpebant. Nam »qui suae virtutis sterilis est« <etiam alterius virtutem obtrectare mavult quam imitari>. Sic enim sensum sententiae absuptae ex c. 9 (p. 10, 7 sqq.) supplere possumus.

Ad eosdem aemulos malignos ea praelocutio (c. 3) pertinere videtur, qua Apuleius Marsyae et Apollinis certamine commemorato utriusque syncrisin ab illo certamini praemissam protulit. Inter ea, quae Marsyas deo obiecit, etiam haec leguntur (p. 4, 20 sqq.) »‚lingua fatidica, seu tute oratione seu versibus malis, utrubique facundia aequipari... quid quod et doctissime et gratissime cantilat? haec omnia, inquit, blandimenta nequaquam virtuti decora, sed luxuriae accommodata'; contra corporis sui qualitatem prae se maximam speciem ostentare«. Crimina Apollini obiectata »sapienti exoptanda« a Musis appellantur (p. 5, 8). Ea quidem significatione commoti omisimus interim ea, quibus corporis, vestitus, lyrae splendor carpitur et non nisi ingenii bona a Marsya notata attulimus. Eorundem bonorum possesione etiam Apuleius ipse gloriatus est, qui »et prorsa et vorsa facundia«, utraque lingua (i. e graece et latine) declamaverit, cantaverit, scripserit (flor. 18, p. 38, 19; 9, p. 13, 22);

cuius ne »unam« syllabam barbare pronuntiatam« quisquam audiverit (flor. 9, p. 10, 22). Sed si Apollinis criminationes ita conceptae sunt, ut etiam in Apuleium cadere possent, facilis inde coniectura fabulosum illud certamen non nisi ad philosophi aemulos irridendos enarratum esse. Qua re concessa concludere licebit illa rudia, sordida, imperita, palliata mendicabula, id, quo Apuleius maximam quaereret gloriam , dictionis elegantiam vitio ei vertisse, cum dicerent illa blandimenta nequaquam virtuti (sc. philosophi) decora, sed luxuriae accommodata esse; ipsos non solum aspectum squalidum, sed etiam *elocutionem neglectam* ostentavisse [1]).

Eam neglegentiam, philosophia indignam, Apuleius non solum flor. 9, 7, 3, sed etiam in Apologia (c. 15) impugnabat. Ex Apologia quidem etiam flor. 3 lucem quandem accipit. Quibus enim verbis Tannonius Pudens accusationem Apulei ingressus est (c. 4 in): »Accusamus apud te philosophum formosum et tam Graece quam Latine disertissimum«, eadem ipsa Marsyan contra Apollinem iactare vidimus. Quid? Nonne inde concludere licet etiam Cynicos Apulei adversarios nimium corporis cultum ei obiectavisse? Vidimus quidem, quomodo (c. 9) Hippiae sophistae se opposuiesst et philosopham simplicitatem affectavisset. Sed philosophum eum fuisse, ut ita dicamus, aulicum vel ex eis, quae ipse de speculi et dentifricii usu in Apologia (c. 6 sqq.) disputavit, manifestum est. Eodem sensu paupertatis laudes (Apol. c. 18—23) accipiendas esse, ipsius docemur confessione, cum se] minime fortuna paenitendum esse dicit (Apol. c. 92, p. 102, 11). Quae Apologiae indicia si ad Apollinis et Marsyae certamen illustrandum adhibuerimus, concedendum nobis erit Cynicos Apuleio formositatem, elegantiam, divitias opprobravisse eumque culpavisse, quod esset »et coma intonsus et genis gratus et corpore glabellus et arte multiscius [2]) et fortuna opulentus« (Flor. p. 4, 16 sqq.). Sed et versa vice flor 3 innisi affirmare audemus accusatores Oeenses ab iis criminibus accusationem incepisse, quae contra philosophum formosum et nimis disertum a Cynicis iactabantur philosophis.

Apulei adversarii »pallio tenus« philosophos imitabantur (flor.

---

[1]) cf. Luciani Cynicum.

[2]) cf. Flor. 9 plura enim mea extant in Camenis quam Hippiae in opificis operibus; flor. 20 Apuleius vester haec omnia novemque Musas pari studio colit.

7, p. 9, 9). Quid inter eos ipsumque interesset, philosophus Platonicus Madaurensis saepius auditoribus inculcabat; nihilominus tamen illam tituli communionem aegre ferebat. Quam aegritudinem verbis demonstravit in praelocutione c. 4, cum de Antigenida tibicine nobili narravit, qui »nihil aeque se laborare et animo angi et mente dicebat, quam quod monumentarii ceraulae tibicines dicerentur« (p. 5, 18 sqq.) Tibicinis peritia in omnibus musices modis ipsius Apulei multifaria scientia significari videtur; adversariis adfigitur similitudo monumentariorum ceraularum, qui cum tibicines essent Phrygiis tibicis in funeribus utentes, haud longe aberat etiam cadaverum mentio. Cum igitur Apuleius dicit (p. 5, 4) pallio cadavera operiri et philosophos amiciri, transitum praeparat ad palliata mendicabula secum comparanda.

Philosophi nominis et pallii abusum ab Apuleio in adversariis notatum si in memoria tenemus, facile ex fr. 8 acumen quoddam eruere poterimus. Incipit quidem fragmentum a magistratus cuiusdam laude quacum Strabonis Aemiliani laudes comparandae sunt (c. 16, p. 27, 20): »est enim tantus in studiis, ut praenobilior sit proprio ingenio quam patricio consulatu«. Sed quae sequuntur ad magistratus honorem minime quadrant. Quo modo enim insignia ex. gr. viri consularis ab eo, cui debentur, vestitu et calceatu temere usurpari possunt? Si tamen in eis, quae initio exciderunt, philosophi (ut c. 9 p. 11, 8 sqq) dignitas cum magistratus dignitate comparata esset, hic de abusu insignium philosophi, praecipue pallii orator loqui potuisset: Ut igitur viro laudato d i g n i t a s non »cum aliis promiscua« erat, (quamquam et alii eodem magistratu fungebantur), ita et Apule titulus et pallium alia rationa propria erant, quam »palliatis mendicabulis«.

Philosophi habitus atque aspectus ita pecularis erat, ut qui Apuleium ante auditiorum quoddam tum primum prodeuntum conspexisset, is statim dicere posset: Philosophus disseret! Tertullianus (de pallio c. 6) non sine causa observavit etsi eloquium quiesceret, ipsum habitum sonare ita, ut philosophus audiretur dum videretur. Ita oculorum testimonio commoti, quod iam ab Herodoto [1]), Luciano (oecus c. 20) aurium testimonio praeferebatur, audientes in studium locuturi trahebantur. Quod ne fieret, Apuleius (flor. 2) contra illam sententiam paradoxon defendit in examinandis hominibus magis pollere aurium animique quam

[1]) hist. I 8. ὅτα γὰρ τυγχάνει ἐόντα ἀπιστώτερα τῶν ὀφθαλμῶν.

oculorum iudicium. Si secus esset, profecto de sapientia foret aquilae concedendum. Sequitur ἔκφρασις volatus obtutusque aquilae, quae pars quidem per sa stare posset, ut artis describendi specimen, nisi probabilior esset sententia Apuleium ad paradoxon suum revertisse et aquilae acumini animi humani perspicacitatem praetulisse. Hic locus esset talibus, qualia legimus apud Ciceronem de nat. deor. II § 153: »Quid vero? hominum ratio non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus cursusque cognovimus ...quae contuens animus accipit ab his cognitionem deorum, ex qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata existit par et similis deorum, nulla alia re nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis satis docuisse videor hominis natura quanto omnes anteiret animantes«. Cui haec coniectura non placet, is autumare potest oratorem, poetarum (ex. gr. Pindari, Ol. II 96 sqq.) exemplum secutum se ipsum cum aquila, invisores cum corniculis comparavisse. Nam eas comparationes ornithologicas sophistis tum adamatas fuisse[1]), vel Dionis (or. XII, XXXIII, LXXII) exemplo docemur.

A pulchro rerum aspectu, cui interiora minime respondent, surgit etiam fragmenti 23 oratio, in qua primum comparationis apodosin legimus de nave pulchra sine gubernatore mox peritura, tum medicorum invenimus descriptionem aegrum divitem non externo splendore aestimantium, sed ex morbi signis tractantium. Sententia (p. 43, 30) »nec in ea re quicquam efficit condicio« coniectare nos iubet utramque (navis et divitis aegroti) imaginem ad praeceptum illustrandum inductam esse, ne homines specie externa iudicemus, sed primum virtutem eorum cognoscere studeamus. Potuit hoc ita dicere ut Socrates interrogatus, putetne regem Macedoniae felicem esse (Plat. Gorg. p. 470 e sqq.), sed ne ea quidem opinio plane removenda est, qua fragmentum ad admonitionem quandam refertur, ne auditores splendido oratoris apparatu pellecti etiam de eloquentia eius, priusquam audirent, bene iudicarent.

Externae speciei etiam divitiae adnumerandae sunt. Earum vilitas nullaque ad bene vivendum utilitas Cratetis Cynici exemplo illustratur fragmento 22 nec non fragmenti 14 initio. Ea, quae sequitur narratio de amore Hipparches in Cynicum concepto et de eo-

[1] v. Stock l. l. p. 46, 48, 57.

rum matrimonio digressionis locum obtinet. Haec duo fragmenta (22, 14) cum oratoris persona aliquo modo coniungi possent, si Apuleio Cynici concionatoris partes attribuere nobis liceret. Sed cum philosophus formosus, utraque lingua disertissimus illis »palliatis mendicabulis« infestissimus esset acrique eos persequeretur odio, Cynicae sectae professio ab eo removenda videtur. Nihilominus philosophus Platonicus de argumentis Cynicis disserere non dubitavit. Documento est declamatio de paupertate, Apologiae (c. 18—22) interposita, cuius colores Cynicos Vallettius (p. 152 sqq.) eo qui sufficit modo illustravit. Non oblitus est quidem peram et baculum non esse »Platonicae sectae gestamina, sed Cynicae familiae insignia« (Apol. c. 22, p. 26, 12); attamen haec insignia cuilibet philosopho decora putavit, cui etiam paupertas acceptum crimen esset et ultro profitendum (c. 18 in). Quae cum ita sint, fragmenta 22 et 14 non tam prolaliis propriis, quam prooemiis diatribarum attribuenda videntur, quas Apuleius de argumentis Cynicorum propriis habuit.

Ut nunc ad capitis 2 finem redeamus, avibus certe Apuleius se opposuit, cum encomium Scipionis Orfiti recitaturus, recitationi praelocutionem (c. 17), praemisit, cuius proprium argumentum est de voce humana exercenda. Iam syncrisi inter bestiarum et hominum vocem facta aves in solitudine cantare observavit, sibi carmen de virtutibus proconsulis, pueris et adulescentibus et senibus utile, in mediis milibus hominum canendum (p. 33, 5 sqq.) esse putavit.—Ex simili connexu fragmentum 13 sumptum esse videtur, in quo avium cantui brevi et temporario et unisono philosophi opponitur oratio »tempore iugis... et auditu venerabilis et intellectu utilis et modo omnicana« (p. 18, 7 sqq.).

Hominis cum ceteris animantibus comparatio invenitur etiam in fine fragmenti 10, ubi de providentia legimus, quae »dedit volatus avibus, volutus serpentibus, cursus feris, gressus hominibus«. Quonam tendat ea observatio, nescimus. Sed si ut Natura vacuum perhorrescimus, liceat coniectare Apuleium porro de providentia locutum esse, quae gressus suos in civitatem quandam direxerit, ubi de aliquo argumento ad providentiam pertinenti dissereret. Quod si verum est, etiam fr. 10 non ex prolalia propria, sed ex prooemio ut fr. 14 et 22, excerptum est.

Providentiae locus in dissertatione de deo Socratis (c. 5, 6) cum daemonum partibus coniunctus est, daemonum descriptioni superiores dei praemittuntur hoc facto initio (c. 1): »...proinde ut maie-

stas postulabat, diis immortalibus caelum dicavit, quos quidem deos caelites partim visu usurpamus, alios intellectu vestigamus, ac visu quidem cernimus: ‚vos o clarissima mundi | lumina labentem caelo quae ducitis annum', nec modo ista praecipua: diei opificem lunamque, solis aemulam... verum etiam quinque stellas, quae vulgo vagae ab imperitis nuncupantur (omnes deos esse credunt)«. Floridorum fragmentum 10 incipit a solis invocatione, a tragico quodam sumpta, adiungit Lunae (luminis solis discipulae) et quinque stellarum vagantium commemorationem, tum pergit: »sunt et aliae mediae deum potestates, quas licet sentire, non datur cernere«, ita ut Solis invocationi eadem praecessisse necesse sit ac in dissertatione de deo Socratis. Inter hanc deorum divisionem et eam, quae sequitur providentiae descriptionem hiat oratio. Verba quidem (Flor. p. 16, 6 sq.) utcumque providentiae ratio poscebat« respondent illis: »ut maiestas postulabat« (de deo Socr. in), sed argumentandi cursus postulat, ut a caelo, diis immortalibus dicato, descendamus in terram, homini datam. Cui postulationi cum ita satis fiat, ut pro terrae incola—ipsius habitaculi partes (montes, planities, fluvii, prata) nominentur, tum animantium commovendorum varii modi proferantur, statuendum est nexum sententiarum turbatum esse, cum post primam fragmenti sententiam nonnulla excidissent. Ceterum »item« ter anaphorice usurpatum cum nullo alio loco apud Apuleium invenerim, excerptori omissionem illam adscribere non dubito, quem ex Apulei verbis haec dictavisse puto:

item: »in terris... coaequavit«

itemque: »ubique distinxit... virores«

item: »dedit volatus avibus... gressus hominibus«.

Quae si vera sunt, cadit Goldbacheri (p. 10) opinio, qui religiossimum fuisse Floridorum excerptorem putavit et vel levissimam verborum mutationem vitavisse, cum sermonis contextum ne in illis quidem fragmentorum initiis, in quibus id facillime fieri posset (velut in fragmentis 2, 5, 13, 22) restituerit. Non solum enim in initiis et in fine orationis, sed etiam in ipso sententiarum cursu alia omisit, alia, quae ei placebant, exscripsit, immo dictavit. Illud »item« ter positum etiam hodie nobis permittit illum dictantem audire.

Quae Apuleius flor. 17 de voce exercenda protulit, quae »in vagina silentii condita diutino torpore hebetetur« (p. 32, 1), ea re ducta esse videntur, quod Apuleius per aliquod tempus siluit, ita ut vel proprio incitamento egeret, ut publice dissereret. Eiusmodi silentium etiam praelocutione 15 excusabat, cuius acumen in fine legitur

(p. 23, 12 sq.): »utrumque meditationibus academicis didici, et, cum dicto opus est, inpigre dicere, et cum tacito opus est, libenter tacere«. Quae praemissa sunt de Samo insula, de Pythagorae falsi statua, de Pythagorae itineribus, magistris, tacendi doctrina cum re ipsa minime cohaerent et non nisi descriptionum narrationumque prurigini satisfaciunt.—Similis est ratio fragmenti 6: Indiae eiusque indigenarum descriptionem [1]) excipiunt gymnosophistarum laudes, quorum sapientiae id potissimum orator admiratur praeceptum, quod qui discipulorum nihil habeat adferre, cur prandeant, inpransus ad opus foras extrudatur. Eius narrationis acumen vere acutum fit, si Apuleium haec ante epulas quasdam declamavisse accipimus ita, ut dissertatione quadam prandii quasi mercedem persolveret.

Convivii ratio etiam fragmento 20 habetur non solum propter sententiam de poculorum vi et effectu in principio positam, sed praecipue propter studiorum cum Musarum creterris comparationem, quibus creterris [2]) Apuleius ad Carthaginis laudes utitur ita, ut domini cenae vice fungi videatur [3]).—Comparatio orationis cum vino etiam fragmenti 19 fundamentum esse videtur, in quo de Asclapiade medico legimus, qui primus »vino repperit aegris opitulari, sed dando scilicet in tempore«. Ab hac re ad orationem suam ita deflectere potuit Apuleius, ut diceret, se civibus propter aliquam calamitatem maestis consolationem allaturum esse, quae quidem cum vino curas soluente recte compararetur. Talium autem consolationum a sophistis civibus datarum non desunt exempla [4]). Quae porro de Asclepiade narrantur, qui hominem iam mortuum creditum resuscitavit, meram digressionem efficiunt, ut aliae praelocutionum descriptiones narrationesque. Sed negari nequit Apuleium artem suam cum medici arte comparare potuisse: »Ut ille hominem pro mortuo habitum resuscitaverit, ita se afflictis civibus et prae maerore fere mortuis recreationem afferre«. Sed haec de conviviis vinoque in praelocutionibus commomoratis. Nobis ad c. 18 redeundum.

Ut Carthaginis laudes (c. 18) dialogi bilingis nec non hymni in Aesculapium recitatio secuta est ita longissimam praelocu-

[1]) cf. similem ἔκφρασιν Dionis or. 35 § 18--23.

[2]) locos de orationis propinatione collegit Stock p. 75, adn. 2.

[3]) cf. Greg. Naz. or. 38, c. 6 col. 317 in M: ἢ βούλεσθε (καὶ γὰρ ἐγὼ σήμερον ἑστιάτωρ ὑμῖν) ἐγὼ τὸν περὶ τούτων παραθῶ λόγον τοῖς καλοῖς ὑμῖν δαιτυμόσιν κ. τ. λ.

[4]) cf. Dionis or. 32, 33. Greg. Naz. Or. 19.

tionem 16 non per se stare, sed dissertationi cuidam praemissam esse contendimus. Apuleius enim, cum impedita esset imbri recitatio quaedam, in propinquum diem eam protulit, sed quominus promissum solveretur cruris offensione prohibitus est. Quod cum apud Persianas aquas curaret, de statua absenti decreta certior factus in urbem festinavit, ut et Carthaginiensibus et Straboni Aemiliano gratias ageret, quibus persolutis recitationem abruptam finire potuit. Hoc modo praelocutionis maximam partem gratiarum actio implevit; nihilominus praelocutionis indolem oratiuncula retinuit.

Apuleium Carthagini in curia vel in bibliotheca disserere solitum esse, ipsius docemur testimonio (c. 18, p. 34, 21). Itaque cum semel in theatro hymnum in Aesculapium nec non dialogum quendam graece et latine compositum recitaturus esset, a loci philosopho non apti excusatione praelocutionem (c. 18) incepit, ut porro de suo erga Carthaginienses grato animo dissereret. Ad similem occasionem fragmentum 5 referendum est, theatri excusationem continens. A loco, in quo locuturus est Apuleius, orditur oratio etiam fragmento 1: Ut viatorum mos est paulisper assidere, cum locus sanctus in via oblatus est, ita oratori sanctissimam civitatem (Carthaginem) ingresso paulisper commorandum, praefanda venia, habenda oratio.—Orator quamquam se in alium locum festinare prima praelocutione professus est, tamen propter magistratus cuiusdam adventum diutius ibidem manere constituit, ut etiam coram eo declamare posset. Primae renuntiationis et posterioris consilii rationem reddidit in praelocutione 21, cuius fine salutatio viri principis continebatur, quam secuta est dissertatio.

Unicam dissertationem cum sua praelocutione nobis servatam esse viri docti diu crediderunt, cum libri manu scripti initio dissertationis de deo Socratis designato post verba »inductricem conpotivit« (p. 4, 2, 5 Thomas) habeant: »Explicit praefatio, incipit disputatio de deo Socratis«. Solus Florentinus hoc loco indicit »prolocutionis« initium et post verba »oratione defectior« (p. 5, 11) narrationis exordium. Qua significatione innisus Helmius[1]) et hoc c. V (Thomas) et quod praecedit IV cum dissertatione de deo Socratis ex tempore, ut orator fingit, habita coniuncta fuisse contendit. Sed illa oratoris fictio potius virorum doctorum commentum esse videtur. Nam verba c.

[1]) De prooemio Apuleianae quae est de deo Socratis orationis, Phil. 59, 1900, p. 598 sqq.

14 (p. 23, 21): »id potius praestiterit Latine dissertare varias species daemonum philosophis perhiberi« vix cum c. V initio coniungenda sunt, ut inde concludatur Apuleium id, quod antea Graece disseruerit nunc Latine expositurum esse. Eodem enim c. V legimus: »(flagitatis), ut cetera Latine materiae persequamur«. »Ceterorum« autem modus his definitur: »quaestionis huius ferme media tenemes«. Ex eis quidem sequitur expectandam esse Latinam orationem dimidiatam, cuius caput et superna corporis pars desit. Dissertationi autem de deo Socratis nihil deesse, immo multa superesse docuit luculentissime Rathke[1]). Is enim ostendit longam de daemonibus dissertationem (c. 1—16) ad argumentum de deo Socratis minime pertinere ex alioque fonte Graeco exscriptam, cum auctor de genio Socratis dissertationem praepararet, postea cum ea prooemii loco coniunctam esse. Quae cum ita sint, nemo credet Apuleium, postquam mediam fere partem argumenti de deo Socratis exhausisset, cetera Latine persecuturum a novo prooemio incepisse, quod longius reddiderit quam dissertationem ipsam. Sed ne dissertationi principali (c. 17—19) aliquid deesse ex eiusdem Rathkii elucet analysi. Cum autem c. V verbis prohibeamur, quominus credamus Apuleium eadem denuo Latine persecutum esse, quae ante Graece disseruisset, removenda est nobis Helmii opinio verborumque »praestiterit Latine dissertare« alia quaerenda explicatio.

Eam quidem ipse suppeditat Apuleius, qui in eodem capite 14 primum de δαίμονος interpretatione haec dicit: »eum nostra lingua ut ego interpretor, haud sciam an bono, certe quidem meo periculo poteris Genium vocare«; tum de alia daemonis specie profert: »hunc vetere Latina lingua reperio Lemurem dictitatum«; denique eadem ratione Laris, Larvae, Manis dei adhibet appelationes. Quid? qui pro variis speciebus daemonem, philosophis Graecis perhibitis, omissis Graecis appellationibus, Romanas figuras substituere conatus est, nonne suo iure scripsit: »potius praestiterit Latine dissertare«. <quam Graecas daemonum appellationes proferre?> Quae cum ita sint, de ‚prologo' quem vocant libri de deo Socratis desperamus et cum Thoma[2]) quinque fragmenta, ex quibus conflatus est, Floridis reddimus, utpote praelocutionum partes, quae orationes extempora-

[1]) De Apulei quem scripsit de deo Socratis libello, diss. Berol. 1911, p. 8 sq.

[2]) Acta Acad. Belg. a. 1900 p. 143 sq.

rias deperditas praecederent. Fusius quidem post Thomae observationes de eis disserere supersedemus.

Hoc modo omnia Florida 28 numero ad praelocutiones seu prooemia rettulimus. Eandem omnium (sine ulla exceptione) originem propterea pressimus, ut ex ea aequalitate de collectionis auctore certius, quam adhuc factum est, indicare possemus. Id enim constat iam ab antiquissimis rhetorices temporibus rhetores solitos esse prooemia in vulgus edere vel saltem in ipsorum usum collecta in promptu habere. Sic Thrasymachus ille Chalcedonius [1]). Gorgiae aequalis, praeter orationum exempla, quibus vel res amplificarentur (ὑπερβάλλοντες) vel miseratio commoveretur (ἔλεοι), etiam prooemiorum collectionem (προοίμια) ad discipulorum usum in lucem dedisse dicitur (Athen. 416 A); sic Demostenis quidam asecla magistri prooemiis orationum generis deliberativi (προοίμια δημηγορικά) usus ad eorum exemplum multa alia exercitationis causa composuit unaque cum genuinis publicavit, quae editio ad nostra pervenit tempora [2]); sic Cicero (ad Att. 16, 6, 4) prooemirum thesaurum sibi comparavit, ex quo scriptis iam absolutis quasi auratas subiceret bene exstructo domus vestibulo columnas (Pmd. Ol. VI in). Cuius rhetorum oratorumque usus respectu habito [3]) conicere licet etiam Apuleium ipsum prooemia praelocutionesque primum ad suum usum praeparavisse, tum etiam publici iuris fecisse.

Ea sylloge utrum per se artis oratoriae monumentum esse debuerit, an rhetoricae institutioni destinata fuerit, ut O Jahnium [4]) secutus G. Kruegerus [5]) putavit, ignoramus. Hoc solum certum est eam non integram ad nos pervenisse, sed ab excerptore quodam decurtatam, qui ea tantummodo leniter tractaverit, quae ad Carthaginis magistratuumque Romanorum ibi commorantium laudes pertinerent. Unde facilis coniectura excerptorem Carthaginiensem fuisse, eis temporibus (ca. F. Planciadis Fulgentii aetatem s. V—VI), viventem quibus Carthago litterarum studia etiamtum colebat et ut ceteri Afri-

[1]) E. Schwartz, De Thrasymacho Chalcedonio, Rostock 1892.

[2]) Cf. Swoboda, De Demosthenis, quae feruntur, prooemiis, Vindobonae, 1887.

[3]) V. E. Stemplinger. Das Plagiat in der griech. Literatur. Teubner, 1912, p. 223 sqq.

[4]) Act. societ. litt. Saxon, a. 1850, p. 282 sqq.

[5]) In praef. editionis Floridorum, Berolini apud Weidmannos, 1865.

cani Apuleio suo superbiebat[1]) Excerptor ipse nullam haberet causam, ut excerpta sua in IV libros divideret, nisi eam divisionem iam in exemplari integro invenisset. Sed praelocutionis 9 divisio in duas partes, nec non ‚prologus' ex quinque Floridorum excerptis conflatus et a corpore suo avulsus docent in divisionem pristinam postea errores irrepsisse; singulorum autem librorum exiguitate monemur, ne omnes, quae praesto erant, praelocutiones excerptas esse credamus.

III.

Ut nunc a quaestionibus Apuleianis, quae tantum cum probabilitate quadam solvi possunt, ad certiora transgrediamur, attributum praecipui poetae bis Homero datum explicare nobis placet. In discrimen veniunt hi Apologiae loci: »Omnem quippe hominis actum sermo praeit, qui, ut ait poëta praecipuus, dentium muro proficisitur (Apol. c. 7, p. 8, 17 He, cf. Od. I 64) et »eodem piscium argumento etiam Menelai socios putabis magos fuisse, quos ait poëta praecipuus flexis hamulis apud Pharum insulam famem propulsasse« (Apol. c. 32, p. 38, 16, cf. Od. IV 368). Iam quaeritur, utrum epitheton illud idem fere valeat atque »egregius« in simili Floridorum loco (c. 2, p. 2, 11); »profecto verissime poëta egregius dixit, velut nebulam nobis ab oculos offusam nec cernere nos nisi intra lapidis ictum valere« (cf. Il. III 12), an propria quaedam ei insit significatio. De ea re ut respondere possimus, haec nobis respicienda videntur:

Apuleius, ut omnes fere Graeci Latinique scriptores Homerum in summo habuit honore omnique data occasione summis eum extulit laudibus. Itaque appellavit eum »poetam multiscium vel potius cunctarum rerum adprime peritum« (Apol. c. 31, p. 37, 4), tum »omnis vetustatis certissimum auctorem« (Apol. c. 40, p. 46, 17), tum »priscae poeticae divinum auctorem apud Graios« (Met. VIII 13, p. 212, 26 He), denique »vatem Homerum« (Met. VIII 30, p. 261, 4). Cum Aristotelis personati exemplo usus versus Olympum describentes (Od. VI 42—45) Graece transferret (de mundo 33, p. 169, 7 Th), hac formula eos induxit: »poëta his verbis cecinit«. Mox (p. 169, 15) Ennii versum (trag. fragm. v. 302 Ribb.) similiter attulit:

[1]) Cf. Augustin, Ep. 138, 19 Apuleius qui nobis Afris Afer est notior.

»Romanus etiam poëta sic sensit...« Attributum »Romanus« hoc loco propterea additum esse videtur, ne audientes, sententiarum decursu decepti etiam alterum versum e poëta Graeco Latine conversum esse putarent. Alias eodem libro (c. 36, p. 172, 13). Vergilii significans locum (Georg. IV 146), dicit simpliciter: »platani, ut ait poëta, potantibus ministrantes«. Ea simplex poëtae nominatio, cuius versus afferuntur, etiam alibi Apuleio familiaris est. Nam scenici cuiusdam poëtae versum sic inducit (Apol. c 85, p. 94, 20): »est et ille poëtae versus non ignotus«; simili ratione in Floridis (c. 18, p. 34, 13): »quapropter, ut poëtae solent hic ibidem varias civitates substituere, ut ille tragicus, qui in theatro dici facit... item ille comicus: ‚perparvam partem postulat Plautus loci'«. Comici nomen ex versu laudato erui potuit; sed »tragicus«, ut supra »poeta« audientibus fortasse ignoti manserunt. Omnibus his locis »poëta« pro »poëta quidam« ponitur, cuius nomen dicenti ex memoria excidit aut sponte suppressum est, cum nihil referret, quis dixisset, sed quid dixisset. Et hic quidem usus et apud antiquos et apud recentiores scriptores frequentissimus est.

Alia est ratio locorum, quibus Homeri versus vel res sine auctoris nomine proferuntur: Quamquam enim apud priscos scriptores, ut Platonem (ex. gr. Gorg. p. 485 D; Leg. VII p. 803 e), Aristotelem (v. Bonitzii Indicem), Theophrastum (H. plant. III 1, 3), alios formula: ὡς φησὶν ὁ ποιητής iuxta aestimanda est cum usu supra descripto, tamen a I post Chr. n. saeculo nomen Homeri etiam alio sensu omittitur. Qui sensus cognoscitur ex his locis: Plut. Quaest. conv. IV 4, p. 667 F: ὡς γὰρ πολλῶν ὄντων ποιητῶν ἕνα τὸν κράτιστον ἐξαιρέτως ποιητὴν καλοῦμεν, οὕτω κ. τ. λ.; Theo. Progymn. 5 vol. I p. 202, 16 sq. Waltz: καθάπερ καὶ Ὅμηρον, πολλῶν ὄντων ποιητῶν, κατ' ἐξοχὴν τοῦτον μόνον καλεῖν εἰώθαμεν ποιητήν. Galen (vol. 5, p. 445 extr.): εἰωθότων τῶν ἀνθρώπων ἐνίοτε τὰ πρωτεύοντα τῶν ἐν τῷ γένει τῷ τοῦ γένους προσαγορεύειν ὀνόματι, καθάπερ ὅταν εἴπωσιν ὑπὸ μὲν τοῦ ποιητοῦ λελέχθαι τόδε τὸ ἔπος, ὑπὸ δὲ τῆς ποιητρίας τόδε· πάντες γὰρ ἀκούομεν Ὅμηρον μὲν λέγεσθαι ποιητήν, Σαπφὼ δὲ ποιήτριαν; Doxopater. Homil. in Aphthon. vol. II p. 515, 12 sqq.: συγγραφέα ὁ Ἀθηνίος τὸν Θουκυδίδην φησὶ κατὰ τὸ ἐξαίρετον„ ὥσπερ καὶ ποιητὴν τὸν Ὅμηρόν φαμεν, καίτοι πολλῶν καὶ ἄλλων πεφηνότων, καὶ ῥήτορα ὁμοίως τὸν Δημοσθένην οὐκ ὀλίγων πεφηνότων τῶν ῥητόρων.

Eius doctrinae vestigia iam apud Velleium Paterculum [1]) apparent, qui scripsit (1, 5): »Homerus magnitudine operis et fulgore carminum solus appellari poëta meruit«; usurpatio iam Strabonis propria est, ex. gr. X p. 489: Κάρπαθος, ἣν Κράπατον εἶπεν ὁ ποιητής.

Vellei iudicium non habuit tantam auctoritatem, ut eo quidem scriptores Romani ad illius Graecae doctrinae usum adducerentur. Nam si Homeri versus Latine translatos formula: »ut ait poëta« inducerent, audientes vel de quolibet poëta vel ex. gr. de Vergilio cogitare possent. Quae cum ita essent, usus ille aut omnino omittendus eis erat, aut »poëta« circumscriptione quadam Graecae formulae: ἐξαιρέτως, κατὰ τὸ ἐξαίρετον, κατ' ἐξοχήν ornandus. Nos quidem eadem necessitate coacti aut Graeca formula κατ' ἐξοχήν aut Gallica »per excellentiam« utimur; Romanis neutrum placuit. Itaque Apuleius ut illud ποιητὴς κατ' ἐξοχήν vel ἐξαιρέτως ποιητής exprimeret, adiectivum Romanum quaerebat, quod idem significaret ac Graecum ἐξαίρετος. Semel (Flor. c. 2, p. 2, 11) egregius i. e. quasi e grege lectus (cf. eximius ab eximere) ei placuit. Sed cum egregius iam alio sensu usurpabatur ad summam laudem exprimendam (ex. gr. Cic. Or. I 3 »minima copia poëtarum egregiorum exstitit«) egregio [2]) praecipuum praetulit, quod adiectivum adhuc non sine aliqua circumscriptione ponebatur, ex. gr. Quint. inst. 6, 3, in: Cicero praecipuus in eloquentia vir; Tac. Ann, 12, 40; praecipuus scientia rei militaris Venusius. — Iam si Apuleius Homerum summum poëtam, cui ceteri poëtae communes opponerentur, praedicare voluit, dicendum ei erat (secundum Met. VIII 13) »priscae poëticae auctor praecipuus« aut aliquid simile. Nam praecipui adiectivum solum positum minorem continuit laudem, quam quae Homerum deceret. Et ea quidem re, quod praecipuus adhuc inter adiectiva honorifica nullum fere obtinebat locum, Apuleius commotus esse videtur, ut eo ad Graecum κατ' ἐξοχήν exprimendum uteretur. Quae si quis negaverit, frustra poëtae praecipui laudem apud alios quaeret scriptores.

[1]) Cf. A. Fr. Schöb, Velleius Paterculus u. seine literarhistorischen Abschnitte, diss. Tübingen, 1908.

[2]) egregiorum virorum titulo decorabantur etiam primores civitatum, ut ex inscriptionibus patet.

Leopoli.

De alternatione Latina

d- || *b-* ⩵ *dŭ-*.

Scripsit

Nicolaus Rudnicki.

Quo modo in lingua Latina alternatio *d-* || *b-* ⩵ *dŭ-* initio verborum orta sit, adhuc ambigitur: Brugmann [1]) quidem veterem scribendi rationem *DV-* cum poëtarum usu comparabat; Lindsay [2]) vero animadvertit Plautum substantivo duellum ut bisyllabo, posteriores poëtas ut trisyllabo usos esse. Nihilominus haec substantivi mensura (trium syllabarum) archaismus artificiosus videtur, quem posteriores poëtae, prave veterem scribendi rationem interpretati, adhibuerunt. Nec dubitat Brugmann, quin alternatio *d-* || *b-* ⩵ *dŭ-* in lingua latina exsistat, sed nulla interpretatio, quae a viris doctis prolata est, probabilis ei videtur. In eadem opinione Stolz-Schmalz [3]) versantur. Vocabula, quibus in quaestione tractanda innituntur, haec sunt: *Duellius, Bellius; duellum, bellum; duis, bis; duicēnsus, duidēns, bidēns, bīmus; biplex* || *duplex; duenos, duonos, bonus; bes, bestia.* Ibidem Stolz-Schmalz alternationem verborum *perduellis* || *rebellis* attingunt [4]). Verbum *dīmus* novum ad exemplum vocabulorum *duo, duidēns* fictum esse Stolz [5]) explicat. Quod ad vocem *dēs* pertinet, cf.

---

[1]) Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Zweite Bearbeitung. Strassburg 1897, I² § 359ᵃ.

— Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen von Karl Brugmann. Strassburg 1903, § 158 f.

[2]) Lindsay. The Latin Language. Oxford 1894, p. 268.

[3]) Lateinische Grammatik. Vierte Auflage p. 131 § 62 etc. München 1910.

[4]) Cf. Niedermann IF. XV. 119.

[5]) Historische Grammatik der lateinischen Sprache. Bearb. von H. Blase u. s. w. I. Band: Einleitung, Lautlehre, Stammbildungslehre von Fr. Stolz. Leipzig 1894—1895, 1, 304.

Skutsch (KJ f R Ph VI. 65) atque Stolz-Schmalz (l. c.). Alia nos Sommer[1]) et Pier Enea Guarnerius[2]) docent, qui existimant sonum *b* ⇐ *dv-* ⇐ **dų-* ortum esse, formis autem cum *d-* partim perantiquos indoeuropaeos sonos *dų-* continuari, partim per analogiam eas innovatas esse. Guarnerius illam doctrinam planius explicat, cum multas etymologias excutit nec non qualitatem quoque sequentium labialium et palatalium vocalium respicit.

Nihilosecius non omnes difficultates mihi quidem expeditae esse videntur. Et Sommerum enim et Guarnerium in eo vitio versari puto, quod similem mutationem sonorum *dų* in mediis vocibus prorsus silentio praetereunt neque eam cum alternatione *dų-* || *b-* in initio verborum comparant. Hoc enim contendo alternationi latinae *d-* || *b-* in initio verborum eandem alternationem **-d-* || *-b-* in mediis quoque verbis respondere cf. ex gr. *mollis* ⇐ **moldis* ⇐ **molduis* || *morbus* ⇐ **smorduos* cf. germ. (althochdeutsch) *smerzan*. Phoneticae enim condiciones, ex quibus alternatio litterarum *-d-* || *-b-* in mediis verbis pendet, eaedem sunt atque in initio verborum. Ut igitur post quasdam litteras in mediis verbis *-dų-* ⇒ *-b-*, ita in initio quoque verborum post easdem litteras *dų-* ⇒ *b-*, si praecedens verbum apta desinebat littera ex. gr. *-r*. Litterae igitur *-r* + *dų-* iuxtapositae in *-r* + *b-* commutabantur, simili modo atque *-rdų-* ⇒ *-rb-* cf. ex. gr. *amor Duellii* ⇒ *amor Bellii* sicut **derdui-* ⇒ *derbi- osus* (de hoc vocabulo cf. infra). Littera finalis praecedentis vocabuli cum *dų-* sequentis coniuncta alio modo mutabatur ex. gr. *-l* + *dų-* eidem commutationi subiectum est atque *-ldų-* id est in *l* + *d* mutatum est, itaque ex. gr. *consul Duellius* ⇒ *consul Dellius* velut **molduis* ⇒ **moldis* (⇒ *mollis*).

Constat litteras *-ld-* in mediis verbis postea in *-ll-* mutatas esse cf. *sallo* ⇐ **saldo* etc., *-l* + *d-* autem pristinam formam incolumem conservasse; quae differentia inde orta est, quod litterae, quas idem vocabulum continet, artius coniunguntur, quam quae inter vocabula iuxta posita distributa sunt. Qua de re uberius in MPKJ[3])

[1]) Ferdinand Sommer. Handbuch der lateinischen Laut- u. Formenlehre. Heidelberg 1902, pag. 228.

[2]) Cf. Rendiconti. Reale Istituto Lombardo di scienza e lettere, serie II, Vol. XL, Fasc. VIII, 419—32 et viros doctos ibidem laudatos.

[3]) Materyały i Prace Komisyi językowej Akademii Umiejętności w Krakowie t. V. Cracoviae 1912.

V. 209. adn. 2. disputavi. Magni momenti est etiam psychologica, ut ita dicam, vocabuli unitas, quam rem latius l. c.[1]) pag. 176 sqq. atque 188, §§. 5, 7, explanavi, cf. infra. Sed similitudo mutationis *-ldu̯-* atque *-l* + *du̯-* omnes difficultates non tollit, quae inter litteras *-du̯-* atque **du̯-* permutandas intercedunt. Constat enim litteras *-*du̯-* in medio vocabulo inter duas vocales positas in *-u̯-* (*-v-*) mutari cf. ex. gr. *svāvis* ⩵ **suādu̯is, sēvocāre* ⩵ **sedvocare* (|| *sed itio*), in initio autem verborum commutatio haec (id est **v-* ⩵ **du̯-*) non apparet, duas enim consonantes (id est *b-* || *d-* solum) ibi inter se permutari supra exposuimus. Quam dissimilitudinem unitas illa psychologica vocabuli, quam supra memoravi, atque virium psychologicarum diversitas, quae inter *-du̯-* et *du̯-* intercedat, satis mihi explicare videtur.

Iam de causis inquiramus, quibus effici possit, ut in mediis verbis *-d-* insequenti *-u̯-* (aut *-v-*) assimilatum sit. Duae quidem causae statui possunt: 1) quod *-u̯-* (*-v-*) litteram *-d-* sequebatur[2]); 2) quod spirans *-v-* aut semivocalis *-u̯-* firmiore voce[3]), quam media consonans *-d-* pronuntiatur. Quibus causis si satis factum est, semivocalis *-u̯-* (*-v-*) maiore vi Romanorum animum afficiebat. Non ita res se habet in initio verborum. Quo quidem loco *-u̯* (*-v*) his duabus causis, quas supra exposuimus, maiorem vim, quam littera *d-* habebat, veluti in mediis quoque verbis, sed litterae *d-*, cum ipsum initium verbi obtineret, aliae vires inerant, quae eius psychophoneticam praestantiam augebant. In MPKJ. V. 193 explicavi, cur praestantiorem gravitatem litteris vocabula incipientibus vindicemus, quam eis, quae in medio aut exeunte verbo positae sunt. Id primum erat momentum, quo factum est, ut consonans *d-* subsequente semivocali *-u̯-* (*-v-*) in medio verbo posita praevaleret.

Verum est litteras *du̯-* (*dv-*) non nisi post vocalem praecedentis verbi in *v-* mutari posse; in aliis enim positionibus ex gr.

---

[1]) Materyały i Prace Komisyi językowej Akademii Umiejętności w Krakowie t. V. Cracoviae 1912.

[2]) Cf. Maurice Grammont. La dissimilation consonantique dans les langues indoeuropéennes et les langues romanes. Dijon 1895, pag. 181, cf. item Mikołaj Rudnicki. Studya psychofonetyczne I. Assymilacya. R. W. F. (Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie) t. 50. (L) pag. 115, § 145 in., cf. quoque Bulletin de l'Académie des sciences de Cracovie I. Classe de Philologie. Juin-Juillet- et Octobre 1911 et Extrait du Bulletin... Psychophonetische Studien I. Assimilation von Mikołaj Rudnicki. Cracovie 1912, pag. 115.

[3]) l. c. sicut sub 1. me auctore pag. 126, § 18.

post *-l(-n)* litteras *du̯-* in *d-*, post *r-* autem in *b-* mutari constat. Statuendum igitur est omnia *du̯-* incipientia verba olim tres varias formas initii habuisse ex. gr. *Duellius*. Post vocales enim praecedentium verborum forma *Du̯ellius* (respective **Vellius* cf. infra) apparebat, post *-l* forma *Dellius*, post *-r* autem *Bellius*. At vero manifestum est Latine loquentes (id est Romanos) intimam cohaerentiam semasiologicam illarum trium formarum neglectis phoneticis discrepantiis evidentissime sensisse. *dv-* post vocales praecedentium verborum (ex. gr. in hac verborum conformatione: *consuli Du̯ellio)* si in **v-* mutatum esset, in lingua latina etiam supposita forma **Vellius* exstitisset[1]), quae tamen nullo testimonio probata est. Differentiae in initio harum trium formarum, quas supra memoravimus, sequuntur:

a) vocabulo *Du̯ellius*, respective *Dellius* est: 1) lenis clausura dentalis; 2) brevis duratio illius clausurae;

b) vocabulo *Bellius* est: 1) lenis clausura labialis; 2) brevis duratio clausurae;

c) suppositae formae **Vellius* est: 1) lenis rima labiodentalis; 2) diuturnitas rimae.

Haec igitur differentiae sunt nobis statuendae:

1) in verbis *Du̯ellius* atque *Dellius* nullam discrepantiam inter litteras, quae in ipso initio verborum inveniuntur, esse in manifesto est;

2) inter duas formas, quas supra scripsimus, et inter formam *Bellius* unam discrepantiam discernamus necesse est — id est in clausura collocanda;

3) inter formas *Du̯ellius* et *Dellius* et rursus inter formam **Vellius* tres discrepantias videmus, inter verba autem *Bellius* et **Vellius* duas, aut tres, si illam etiam discrepantiam respicimus, quae in collocatione utriusque clausurae scilicet **V-* atque *B-* exsistit.

Quibus differentiis factum est, ut formae *Du̯ellius*, *Dellius* atque *Bellius* aptius inter se cohaererent, quam quaevis earum cum forma **Vellius*, si **dv-* in initio verborum simili modo atque in medio vocabulo in **v-* conversum est. Ut praetermittamus *d-* initium ver-

[1]) Dubium est, cohaereatne cum hac coniectura forma *avellum*, quae in Thesauro sub voc. *bellum* notata est: »?*avellum* bellum civile, dum in duas partes dividitur«. Si res se ita haberet, forma *avellum* a substantivo *bellum* quodam modo derivata esset. Sed est potius *dvellum* perperam lectum.

borum tenere, perspicua cohaerentia cum formis: *Dellius* atque *Bellius* impediebat, quominus *Duellius* in **Vellius* post vocales praecedentium verborum converteretur[1]). Verisimile quoque est litteras *dv-* (*dṷ-*) longius tempus in ea positione exstitisse, donec perpetuae mutationes *ṷ* (*v*) consonum sequenti in Lingua latina denique mutationem quoque sonorum *dv-* (*dṷ*), qui in initio verborum positi erant, attulerunt. Nihil est igitur, quod dubitemus, quin iunctura *dv-* (*dṷ-*) in *d-* mutanda esset.

Quae supra de *Duellius* vocabulo exposuimus, de omnibus vocabulis *dṷ-* incipientibus valere, non est, quod moneam; sed de *-dṷ-* res aliter comparata est, cum hae litterae semper in ea positione in eisdem condicionibus exstiterint. Qua de causa nulla umquam occasio apparebat, ut *-d-* aliqua vi psychophonetica assumpta subsequenti semivocali *-ṷ-* (*-v-*) anteiret; immovero *-ṷ-* (*-v-*) semper duabus illis de causis, quas supra attulimus, praevalebat. Facile igitur intellegi potest, cur insequens *-ṷ-* (*-v-*) praecedentem mediam consonantem *-d-* numquam in medio verbo non assimilaverit, cur deinde phoneticam naturam praecedentis *-d-* ad nihilum redegerit.

Niedermann (IF XV. 118) comprobare conatur adiectivum *derbiosus* in lingua Latina non exstitisse, itaque mutationem *-rdṷ* ≏ *-rb-* non posse statui, immo vero exempla Latina sicut *arduus* ⧏ **ṝdṷos* atque *mortuus* — **mṛtṷos* (cf. palaeosloven. *mrъtvъ*) mutationem *-rdṷ-* ≏ *-rdu-* exhibere videri. Iam vero exstat in lingua Latina aliud praeterea vocabulum *morbus* ⧏ **smordṷos* || germ. (althochdeutsch) *smerzan*, quod mutationem *-rdṷ-* ≏ *-rb-* sine dubio exhibet, iuncturas autem *-*ṛdṷ-*, *-*ṛtṷ-* nullius esse momenti ad mutationem *-rdṷ-* ≏ *-rb-* demonstrandam puto, propterea maxime, quod praecedens syllaba in exemplis **ṝdṷos*, **mṛtṷos* iam antea attenuata est; dum litterae *r* in exemplis *morbus*, *derbiosus* plena littera vocalis semper anteit. Ennius quidem trag. 427. ed. Vahlen[2]) verbo *perduellis* velut *perdvellis* usus est. Illa tamen mensura non satis certum est testimonium in adiectivo *perduellis* iuncturam *-rdṷ-* non *-rdu-* inesse; non rara est enim licentia poëtica, ut poëtae duas litteras vocales continuas modo velut duas modo velut unam syllabam metiantur, praesertim cum litterae illae vi vocis inter se differant.

---

[1]) Cf. auctoris deliberationes l. c. pag. 195, § 185, 1, 2, atque resumé, quod supra dixi pag. 119.

[2]) Cf. Niedermann l. c.

Itaque liceat comparare: 1) apud classicos, quos vocamus, poëtas *duellum* tres syllabas continet, aput Plautum duas; 2) cf. apud Homerum primum versum Iliadis: Μῆνιν ἄειδε θεὰ Πηληϊάδ|εω Ἀχι|λῆος... 3) In lingua polonica Adamus Mickiewicz simili modo suffixis *-ia*, atque *-ya-* id est *-i(j)a*, *-y(j)a* usus est, modo ut bisyllabis, modo tamquam unam syllabam continerent. Non est dubium, quin adiectivum *perduellis* quattuor syllabas contineat, si vocabulum *rebellis* nihil nisi phonetica mutatio suppositi adiectivi **reduellis* est, non tamen per analogiam a nomine *bellum* refictum est; id enim verisimile est, cum adiectivum **reduellis* atque substantivum *bellum* semasiologice evidenter cohaereant. Quae cum ita sint, concedamus necesse est litteras *-du̯-* in supposito adiectivo **reduellis* in *-b-* conversas esse hanc tantum ob causam, quod in praecedente syllaba in ipso verbi initio *r-* pronuntiabatur, quo factum est, ut per dissimilationem *-du̯* in *-b(u̯)-* (≙ *-b-*) abiret. Non est dubitandum, quin mutatio haec eadem dissimilatio atque *-*rdu̯- ≙ -*rbu̯- ≙ -rb-* sit.

Negari non potest omnes phoneticas condiciones ad litteras *-rdu̯-* in *-rb-* (respective *-*rbu̯- ≙ -rb-*) convertendas accommodatas esse, id est plenam similitudinem collocandi sonos *-r-* atque *-d-* in rictu loquentium hominum nec noneandem similitudinem sonorum *-b-* atque *-u̯-* (*-v-*). Altera similitudine dissimilatio dentalis clausurae consonantis *-d-* effecta est, altera autem illa dentalis clausura in labiali positione collocata est. In adiectivo quidem **reduellis* (≙ *rebellis*) littera *r* suam vim dissimilantem quodam intervallo disiuncta exercet, in verbis autem *morbus* ≦ **smordu̯os* etc. iuxta posita est, attamen explicari potest differentiam illam nihili esse atque in aliis linguis tales duplices mutationes exsistere. Ostendi ex. gr. in MPKJ VI. pag. 102, § 163, 2, (plenum titulum cf. supra), quo modo in Cassubarum lingua, in dialecto slovinica (słowiński, slovinzisch) litterae *χ—ǯ* quodam intervallo disiunctae in *k—ť* per dissimilationem conversae sint, quam permutationem eaedem litterae *χǯ-* etiam iuxtapositae subeunt, cf. ex. gr. *χ ǯ ≙ k ť: kaǯt* ≦ *χaǯt* 'quoddam gramen maris' ‖ *χǯ- ≙ kť-: kťôu̯n* ≦ **χrěnъ*. 'Armoracia rusticana'.

Iam vero in universum haec nobis statuenda sunt: Non est dubium, quin litterae *du̯* coniunctae simili modo in mediis atque ineuntibus verbis permutatae sint, quod a priori coniceremus necesse erat. Certum quoddam exemplum litteras *-rdu̯-* in mediis verbis in *-rb-* conversas esse comprobans deest, cum Niedermann l. c. adiectivum *derbiosus* in dubium vocaverit et hanc ob causam

substantivum *morbus* a viro doctissimo Walde Lat. Etym. Wb.[2]) cum verbo latino *morior,* palaeoslovenico vocabulo *mor*ъ 'Pest' etc. comparatum atque a forma **morodhos* (= **moro-dho-s*) deductum sit. Sed Niedermanni dubitationes ad adiectivum *derbiosus* pertinentes mihi iustae non videntur, quia incredibile esset una falsa scriptura scribae pro adiectivo *serniosus* novum adiectivum *derbiosus* esse factum, quod cum palaeoindico (sanskṛto) vocabulo *dardū-* 'Hautausschlag, Aussatz' etymologice, id est phonetice atque semasiologice aptissime cohaeret. Si autem concedemus adiectivum *derbiosus* re vera exstitisse, concedendum etiam est comparationem vocabuli *morbus* cum germ. (althochdeutsch) *smerzan* etc. atque permutationem *-rdu̯-* in *-rb-* verissimilia esse. Quae permutatio (*-rdu̯-* ⩭ *-rb-*) adiectivis inter se permutantibus (alternantibus) *perduellis* || *rebellis* maxime nititur, praesertim cum verisimilitas psychophysiologica iuncturae *-rdu̯-* in *-rb-* conversae maxima videatur. Omnia illa momenta, quae supra exposuimus, demonstrare videntur alternationem Latinam in initio verborum *d-* || *b-* ⩦ *du̯-* isdem condicionibus niti atque alternationem in mediis verbis *-d-* || *-b-* (|| *-ll-* || *-v-*) ⩦ *-*du̯-*. Etsi igitur exemplis comprobamus quandam diversitatem inter litteras *-du̯-* in mediis verbis atque *du̯-* in initio verborum permutatas intercessisse, res nihilominus facile intellegi potest, cum condiciones phoneticae non eaedem in mediis verbis atque in eorum initio fuerint.

Cracoviae.

Rzeźby architektoniczne Partenonu.

(Ustęp z monografii o Fidyaszu).

Napisał

Karol Hadaczek.

Jeśli arcydzieła Feidiasa ukazują się nam tylko w kopiach i naśladowaniach, a niektóre utwory wyłaniają się z pomroki w świetle tylko niepewnych konjektur, to rzeźby Partenonu [1] dostarczają nam obfitości nieocenionych dokumentów, które znakomicie objaśniają wielką część jego działalności artystycznej, jakkolwiek on sam nie przykładał do nich swego dłuta.

Te marmury doszły do naszych rąk po bardzo zmiennych losach. Sławna świątynia Iktinosa, podziwiana jako arcydzieło stylu doryckiego przez całą starożytność, zmieniona została po urzędowem zniesieniu religii pogańskiej na kościół bizantyński pod wezwaniem Bogarodzicy (Θεοτόκος) a później na meczet turecki, po zdobyciu Aten przez Mahometa II (1456). I cała historya Partenonu poszła w niepamięć tak dalece, że Grek Zygomala przypisał widniejące na budynku rzeźby — Praxitelesowi. A przecież rzeźby te były wówczas jeszcze prawie nietknięte, sądząc po zachowanych rysunkach autora, nazwiskiem San Gallo (1465). W r. 1674 w czasie posłowania M. de Nointel w Konstantynopolu sprowadzony przez niego rysownik Carrey naszkicował posągi obu frontonów, metopy i fryzy, a te rysunki użyczają nam cennej pomocy przy rekonstrukcyi uszkodzonej dekoracyi plastycznej świątyni. Ciężki los spotkał Partenon, kiedy armia wenecka Morosiniego i Koenigsmarka obległa akropolę (1687). Bomba, rzucona przez jednego oficera, podpaliła prochownię urządzoną wewnątrz świątyni, wysadziła w powietrze część dachu i otworzyła wielką dziurę w samym środku przybytku Ateny. Po zajęciu Akropoli zapragnął Morosini trofeów i wzorując się na swym przodku, który w r. 1204 zabrał z Konstantynopola bronzowe konie, zdobiące dziś kościół św. Marka w Wenecyi, kazał pozdejmować w r. 1688 z nieuszkodzonych jeszcze eksplozyą przyczółków konie Poseidona i Ateny, jako

posągi najlepiej zachowane. Kiedy jednak usunięto pierwsze płyty potężnego gzymsu, wypadły rzeźby z tympanonu i porozbijały się w kawałki. Dokładnie odarł świątynię z ozdób Lord Elgin, poseł angielski u Wysokiej Porty po r. 1800. On to zabrał do Anglii wszystkie rzeźby, które dały się usunąć bez burzenia budynku. Te łupy przeszły w r. 1816 w posiadanie brytańskiego muzeum i ukazały ówczesnemu światu cywilizowanemu sztukę grecką w jej najszlachetniejszych wyrazach.

W tekstach starożytnych nie ma wymienionego wyraźnie autora rzeźb Parteonu. Lecz przypomnijmy sobie ustęp Plutarcha (Perikles 13) o przedsiębiorstwach artystycznych w Atenach po r. 450: »Tu Feidias udzielał wskazówek dla wszystkiego i wykonywał generalny nadzór nad wszystkiem, chociaż przy rozmaitych pracach byli zatrudnieni wielcy architekci i znakomici artyści«. W końcu po wymienieniu Ateny Parlenos, uznanej powszechnie za dzieło Feidiasa, Plutarch dodaje: »zresztą wszystko zależało do pewnego stopnia od niego i jak powiedzieliśmy, on miał nadzór nad wszystkimi artystami, gdyż był przyjacielem Periklesa«. Ponieważ Partenon był głównym i najokazalszym budynkiem nowym na Akropoli z wszystkich rozpoczętych lub zamierzonych, najpiękniejszym i najbogatszym kwiatem w bukiecie pomników, w które się zaczęło stroić wzbogacone szczęśliwemi wojnami miasto, przeto należy przypuścić, że do tego dzieła, na którem Periklesowi musiało zależeć najbardziej, gdyż jego budowę odziedziczył po przodkach (Kimon), jako wielki postutat narodowy, musiał przyłożyć rękę przyjaciel Periklesa Feidias, wlać musiał w nie cały swój geniusz i włożyć swoje serce, rozpalone wzniosłemi ideałami wieku złotego.

Mimo to, ponieważ z inskrypcyj wiemy, że na Partenonie pracowano jeszcze w r. 432, podczas gdy Feidias skompromitowany po r. 437 nie bawił więcej w Atenach, należy przyjąć, że nie miał on związku z pracami, wykonanemi w latach 437—432. Lecz jakież mogły być roboty na świątyni, uroczyście do użytku publicznego już oddanej? Bliższe rozpatrzenie sprawy każe przyjąć, że chodziło wówczas o rozliczne potrzeby końcowe, jak n. p. wykonanie żłóbków na kolumnach, oczyszczenie murów i stylobatu, malowanie pewnych szczegółów zewnątrz i wewnątrz budynku, wygładzenie woskiem (ganosis) części nie malowanych, polychromowanie i gładzenie figur rzeźbionych, wykonanie obydwu drzwi ogromnych i bardzo zbytkownych. W r. 438 sama budowa była w głównych częściach ukończona, gdyż w tym roku w czasie wielkich Panatenejów odsłonięto kosztowny posąg w celi świątyni. Musiały być wówczas już wykonane metopy, organicznie z budową złączone, i długi fryz, lecz także nie mogło brakować rzeźb przyczółków w czasie uroczystości inauguracyjnej. Trudno przypuścić, by Feidias, wygnany w r. 437, mógł zostawić za sobą dzieło nieskończone, mógł nie brać w owych pracach udziału czynnego i nie być odpowiedzialnym za te rzeźby dekoracyjne, z takim gustem rozmieszczone na budynku, taką świeżością prawdy chwytające za oczy widzów. Przeciwnie on musiał to wszystko w swej pracowni (może przy pomocy kilku uczniów) obmyśleć, ułożyć, narysować i może w szkicach glinianych wykonać dla całej plejady zręcznych kamieniarzy,

którzy pod okiem jego szybko w marmurze wykuwali postać za postacią. W ciągu dziesięciu lat (447—437) arcydzieło zostało wykonane, być może to okres w owych stosunkach dla takich prac zbyt krótki, skoro Plutarch mógł podnosić »zadziwiającą szybkość«, z jaką te roboty zamówione przez Periklesa zostały uskutecznione.

Rzeźby, w które ubrał Feidias wielką świątynię, wykonaną przez architektę Iktinosa w stylu doryckim (peripteros 8×17) rozpadają się na trzy grupy. Na zewnątrz występują najpierw metopy na belkowaniu i dwa frontony, wewnątrz zaś obejścia kolumnadowego, trochę w ukryciu, umieszczony jest fryz, który obiegał cały przybytek Ateny w około, zajmując sobą miejsce triglifów i metop, występujących zazwyczaj nad pronaosem i opistodomosem i ciągnących się nad architrawem wzdłuż murów bocznych. Jeśli się uprzytomni, że metopy są wykonane w wysokim reliewie z wysokością przeciętną 0·25 m. i że na każdej pole rzeźbione ma wymiary 1·20 m.×1·27, że długość frontonów wewnątrz trójkąta wynosiła 28·35 m., wysokość zaś w środku 3·45 i że pola trójkątne zapełnione zostały postaciami okrągłej rzeźby; jeśli się uwzględni następnie, że fryz zrobiony w płaskim reliewie na 1 m. wysokim, rozwija się wspaniałą wstęgą na długość około 160 m.: to z zestawienia tych cyfr można mieć bezpośredni pogląd na wagę materyalną tego dzieła. Równocześnie widzi się także jasny i pojedynczy podział tych rzeźb na całym budynku, odnosi się wrażenie trafnej obfitości, nie grzeszącej ani przeładowaniem ani skromnością, nazbyt widoczną na świątyniach doryckich Afai na Eginie i Zeusa w Olympii, z których pierwsza posiada tylko rzeźbione frontony, a druga ukazuje rzeźby metopowe wyłącznie nad pronaosem i opistodomosem; nie występuje tu także owa jońska rozwlekłość, którą dostrzega się na świątyni doryckiej w Assos, posiadającej rzeźbiony architraw i takież metopy w bezpośredniem sąsiedztwie nad sobą. Dekoracya rzeźbiona Partenonu jest równocześnie pełna i umiarkowana, taka, która osiąga, lecz nie przekracza ścisłych granic wyznaczonych jej rodzajem architektury. W tem idealnem ustosunkowaniu przebija się na pierwszy rzut oka, bez badania tematów przedstawień i sposobu wykonania, jedna z głównych zalet ducha attyckiego epoki Feidiasa.

Następnie cała dekoracya ma charakter wybitnej jednolitości, jaka nie istnieje w podobnym stopniu na żadnej z wielkich świątyń greckich, gdyż wszystkie różnorodne elementy, z których się ona składa, zwracają nasze myśli zawsze ku Atenie; z ulubionych legend o Atenie zaczerpnęły tematów obydwa przyczołki; 14 metop fasady wschodniej przedstawiało Gigantomachię, w której Atena obok Zeusa odgrywała najważniejszą rolę. Skądinąd wiemy, że dziewice ateńskie, poświęcone kultowi bogini, haftowały na jej peplosie czyny, których ona dokonała w czasie tej walki; więc tego rodzaju przedmiot łączył się wprost z religijną legendą bogini. Czternaście zaś metop po stronie zachodniej opowiadało historyę Amazonomachii, która była polem tryumfów dla Teseusa, narodowego bohatera Attyki, cieszącego się opieką Ateny; szereg 9-ciu metop w środku boku południowego odtwarzał prawdopodobnie legendy

związane z Akropolą, o Demetrze i Triptolemosie, Pandorze i Epimeteusie, Aglaurze i Hersie, córkach Kekropsa, które rzuciły się ze szczytu zamku, chcąc się ukarać za wydanie tajemnic Ateny i ukazywał nawet ksoanon starożytne Ateny Polias (opiekunki miasta). Jeden lub dwa szeregi metop na stronie północnej służyły do przedstawienia upadku Troi (Iliupersis), kresu tylu walk, w których bohaterze czuli na sobie płomienne tchnienie wojowniczej Pallady. W szkicach Carreya występuje na dwu płytach wyryta scena zabrania Heleny, oddana w ten sposób, jak ją przedstawia waza z Museo Gregoriano. W końcu za dwoma lub trzema nawrotami na metopach, znajdujących się w środku brzegu północnego, i na dziesięciu lub dwunastu metopach, umieszczonych na obu końcach brzegu południowego, ukazywały się sceny z Kentauromachii, która należała także do sławnych wypraw Teseusa i przywodziła jeszcze raz przynajmniej Ateńczykom na pomięć opiekę głównego ich bohatera. Zauważyć należy, że liczne z tych obranych tematów dla metop jak n. p. owe bajeczne walki z Gigantami, Amazonkami i Kentaurami, znajdowały się także malowane lub cyzelowane na tarczy i na sandałach Ateny Partenos, a tego rodzaju powtórzenie tematów było jakby echem, odbitem na zewnątrz, melodyi brzmiącej silnie wewnątrz świątyni. Krótko mówiąc, wszystkie rzeźby dekoracyjne Partenonu mówiły nam w wyrazach bezpośrednich lub pośrednich o tej, której kolosalny wizerunek stał w głównej nawie; boska mieszkanka świątyni ukazywała się wszędzie osobiście lub w dalszych wspomnieniach, a w całym świecie greckim nie istniała inna świątynia, którejby bóstwo było przedmiotem tak wielkiej i tak zupełnej gloryfikacyi. Otóż ta idea panująca, która łączy jedne części z drugiemi i układa w całość harmonijną sceny z wejrzenia bardzo różne, upoważnia nas z pewnością najbardziej do wiary, że wszystko to pochodziło z jednolitego natchnienia i że wszystko ułożyła jedna wola artystyczna.

Metopy[2], wykonane w wysokim reliewie, zachowały się do naszych czasów w bardzo złym stanie. Z 92 sztuk, które zdobiły świątynię, pozostało po eksplozyi z r. 1687 tylko 13 na północnej stronie a 17 na południowej (dziś jedna na miejscu, 15 w muzeum brytańskim, jedna w Luwrze, jedna w Muzeum na Akropoli; fragment w Kopenhadze, fragment w zbiorach uniwersytetu w Würzburgu); te zaś, które stroiły obie fasady, wschodnią i zachodnią, znajdują się jeszcze na miejscu, lecz są bardzo obtłuczone przez Turków, tak że ledwie tematy ich i motywy w ogólnych zarysach poznać można. Pamięć o zaginionych przechowują nam dość szablonowe rysunki Carrey'a.

Już sam pobieżny przegląd wszystkich egzemplarzy poucza nas, że te małe obrazki jednakowych rozmiarów, mogące odtwarzać kompozycye obliczone tylko na dwie lub 3 osoby, jeśli miały być jeszcze dostrzegalne dla widzów z dołu na nie patrzących, — przedstawiały przeważnie sceny bardzo ruchliwe, zapełnione figurami najrozmaiciej splecionemi w namiętną akcyę i tym sposobem wywoływały wspaniały kontrast do spokojnych form budynku. Odtwarzając zaś sławne boje zamierzchłych czasów, w których świat helleński wziął górę nad barbaryą, przypomi-

nały Ateńczykom także świeże, ciężkie zapasy i świetne zwycięstwa wolnych szczepów greckich nad perską tyranią.

Były to reliewy pełne wysokich zalet artystycznych. W nich były zebrane i przetworzone rzetelne usiłowania artystów przed Feidiasem, zmierzające do stworzenia najprostszych i najszlachetniejszych grup w tego rodzaju małych scenach. To też na metopach Partenonu podziwiamy poraz pierwszy wzniosłą prostotę, połączoną z pełną swobodą ruchów i póz. Wszystkie stylistyczne piękności można ogarnąć najlepiej na egzemplarzach ocalałych, przedstawiających walkę Kentaurów z Lapitami. Podziwia się tu wielkie bogactwo fantazyi twórczej artysty, który potrafił monotonny temat dzikiego pojedynku półzwierzęcych demonów z atletycznymi Lapitami nieskończenie urozmaicać, rozdzielając zręcznie światła i cienie na oba obozy. W każdej metopie, która przedstawia zawsze Kentaura, bijącego się z muskularnym Grekiem, jest oddana walka w przeróżnych chwilach i nastrojach. Tu zwycięzca Kentaur cwałuje po trupie przeciwnika, tam Lapita, powaliwszy Kentaura na przednie nogi, zadaje mu cios śmiertelny, a między temi ostatecznościami długi szereg rozlicznych momentów walki z dziką namiętnością prowadzonej, przyczem szala zwycięstwa przeważa się na tę lub na ową stronę. W niektórych obrazkach przedstawione były także Lapitki, przez co zasób oryginalnych sytuacyj jeszcze bardziej się zwiększał. W scenach artysta nie cofał się przed żadnym szczegółem realistycznym i oddawał z przedziwną prawdą nieraz całkiem drastyczne sytuacye, jak duszenie wroga, zmaganie się nóg Kentaura i Lapity, niezwykłe skręty ciał w pojedynkach, przyczem potrafił wynaleść tak silne sposoby wyrażenia, że odczuwa się bezpośrednio naśladowanie natury.

Pod względem stylistycznym, nawet pod względem formalnej roboty różnią się poszczególne metopy Partenonu między sobą, co dostarcza nam dowodu na tezę, że nie jedna ręka je wykonywała. Na kilku z nich spostrzega się postacie w atletycznej nagości chude, twardej roboty, przypominające dziwnie jeszcze naznaczone piętnem archaicznem rzeźby Kritiosa i Nesiotesa, (scena pojedynku 30, 31, 32)[2]; na dwu płytach (10, 12), powtarzają się motywy porwania Lapitek, które przywodzą nam na pamięć analogiczne grupy, znane z przyczołków olympijskich; lecz większa część metop ukazuje już całkiem swobodne kreacye, pełne burzliwego życia, nacechowane szczerą prawdą i nienaganną szlachetnością. W tej postępowej seryi szczególną uwagę zwracają na siebie kompozycye, w których akcya nie kieruje się ku środkowi, figury nagie nie zwierają się w jednę jakby nieruchomą grupę, lecz dążą skośnie, pędząc z wielkim rozmachem; inne znowu przedstawiają sytuacye nieraz całkiem chwilowe, pojęte na modłę sztuki Myrona, wprowadzają na scenę Lapitów zręcznych i gibkich, a Kentaurów dziwnie szlachetnych. Piękność ich podnoszą bardzo draperye zarzucone na ciała w ten sposób, by mogły tworzyć część tła dla nagich kształtów lub zapełniać puste miejsca płyt czworobocznych.

Między scenami, wyobrażającemi walkę w duchu nowym ułożoną, porywają wszystkie świeżością przedstawienia. Dość tu wymienić metopę 4-tą, na której Lapita przysiadł na ziemi i zasłania się tarczą a Kentaur

godzi w niego hydrią, porwaną ze stołu biesiadnego, 2-gą, na której Kentaur powalony wije się z bolu, czując nad sobą nieomylny cios zwycięskiego przeciwnika, lub 7-mą, gdzie Lapita chwycił Kentaura za szyję i tak energicznie odpycha, że go całkiem podnosi. Myronowska chwilowość akcyi uwydatnia się najsilniej na metopie nr. 9. Tu Kentaur przewraca Lapitę na leżące naczynie z wina, a ten pozbawiony równowagi, mając nogi zawieszone już w powietrzu a pod sobą toczącą się hydrię, stara się ująć Kentaura za brodę. Malowniczość kompozycyjna występuje przepysznie na metopie nr. 27 i 28. Pierwsza przedstawia uciekającego Kentaura, którego chwyta Lapita jedną ręką z tyłu za włosy i z trudem na miejscu osadza, drugą zaś ręką podnosi broń w górę, by zadać mu cios śmiertelny. Postać młodzieńca ukazuje się tu w przepysznym heroicznym ruchu, który umożliwia bogate rozwinięcie linij i form; jej płaszcz zaś, zarzucony z tyłu na podniesione ramiona, rozpina się szeroko, tworząc wspaniałe tło dla ciała bohatera. Na drugim reliewie pędzi w galopie zwycięstwem rozgrzany Kentaur na kształt burzy w wir dalszej walki po trupie zabitego przeciwnika. W wyciągniętej lewej ręce trzyma przed sobą szeroko zawieszoną lwią skórę jakby tarczę, w prawej zaś podnosi jakąś broń do góry. W ten sposób rozrzucając ręce Kentaura, znakomicie wypełnił artysta gładkie pole metopy. Dodać należy, że tło wszystkich metop było malowane na czerwono, a niektóre draperye na zielono.

Ta bijąca rozmaitość stylowa na metopach każe przypuszczać, że Feidias, zabierając się do pracy tak wielkopomnej, jaką był Partenon, zebrał około siebie rozmaitych artystów, którym powierzał wykonanie poszczególnych rzeźb. Byli tam zajęci starsi wiekiem mistrze, żyjący jeszcze tradycyami Kritiosa i Nesiotesa, a obok nich liczniejsi młodsi uczniowie Feidiasa i Myrona, hołdujący w kompozycyach malarskiemu kierunkowi, obudzonemu potężnie wielkimi obrazami Polygnota i Mikona. Rzeźby więc metop Partenonu są znakomitym wykładnikiem prądów, zmagających się w świecie artystycznym miasta Aten około r. 445 i rzucają także światło na stosunek Feidiasa do innych artystów.

Jeżeli na rzeźbach metopowych Partenonu zaznaczają się wyraźnie dwa kierunki konkurencyjne, z których młodszy w oczach naszych bierze górę nad starszym, to na innych rzeźbach dekoracyjnych świątyni Ateny nie występują już znamienne różnice. Tak silnych nierówności stylistycznych nie posiada ani długi fryz ani bogate frontony, natomiast panuje na nich niepodzielnie jeden styl swobodny, szeroki, ten sam, który ukazał nam tak piękne kompozycye w metopach młodszego kierunku. Tylko z biegiem lat nabiera on siły i rozmachu, pozbywa się właściwości technicznych, przejętych z wyrobów metalowych, i zdobywa sobie nowe środki, wyczute w charakterze marmuru. Tym postępowym rozwojem jednego stylu w toku kilkunastu lat dadzą się wytłumaczyć pewne odmiany roboty, widoczne na punktach krańcowych z jednej strony na najpiękniejszych metopach, z drugiej zaś na figurach przyczołkowych.

Jednolity charakter artystyczny posiada fryz[3] Partenonu. Biegł on długą wstęgą na górnym brzegu właściwej świątyni, ukryty wewnątrz

kolumnadowego obejścia. Był on właściwie elementem jońskim, przeniesionym na dorycką budowę, która w normalnym kształcie wymaga na tem miejscu fryzu z triglifów i metop. I w samej rzeczy listewki z czopkami, występujące w równych odstępach pod fryzem, przypominają nam właściwości stylu doryckiego i każą przypuszczać, że jakieś ważne powody wywołały to odstępstwo od reguły. Może dopiero w czasie budowy zaświtała artyście genialna myśl stworzenia ciągłego pasa figuralnego w miejscu fryzu doryckiego. W każdym razie ta okoliczność użyczyła rzeźbom jego skutecznej osłony i sprawiła, że jest on stosunkowo dobrze zachowany. Z pierwotnej długości, która wynosiła 160 m., brakuje tylko około 16 m. Główna część tego, co ocalało, znajduje się w muzeum brytańskiem w Londynie, parę fragmentów przechowuje muzeum na Akropoli, a na samym budynku widnieje jeszcze tylko fryz zachodni.

Jak forma fryzu Partenonu stanowi w architekturze greckiej wielką nowość, tak też niezwykłym jest temat jego przedstawienia. Nie jest on zaczerpnięty z utartego repertuaru świętych legend, lecz wzięty wprost z życia realnego. Rozwija on przed nami wielkie ceremonie obchodu panatenajskiego, ukazując najokazalszą część całego święta t. j. pochód, urządzany w ciągu 4-go roku każdej olympiady, w którym brał udział kwiat obywatelstwa ateńskiego. Temat ten łączy się ściśle z samym Partenonem, około którego święte pochody się odbywały i którego główny posąg został w r. 438 odsłoniony wśród okazałej panatenajskiej uroczystości.

Główna idea rzuconego na wielką długość obrazu nie jest różną od myśli tkwiącej we wszystkich anatemach; ta sama pobożność i chęć okazania hołdu bóstwu opiekuńczemu, którą widzimy w posągu człowieka, niosącego cielę, lub w licznych dziewicach znanych z Akropoli, widoczną jest także w tej bogatej kompozycyi, ukazującej w wspaniałych wyrazach cześć, składaną Atenie przez całe obywatelstwo wielkiego miasta. Mamy tu więc przed sobą niezwykły w sztuce greckiej wyjątek — gloryfikacyę faktu aktualnego, wiecznie odmładzającego się, czysto ateńskiego, złożoną w ofierze bogini. Jest to świetna improwizacya na temat całkiem świeży, na zdarzenie realne, z którą da się zestawić z niedalekiej przeszłości tylko »Bitwa pod Maratonem« wykonana przez Feidasowego brata Panainosa i Mikona dla Pstrej Hali przy rynku. Bliższe rozpatrzenie się w samej treści fryzu pouczy nas, że istnieje jeszcze ściślejszy związek między długim reliefem Partenonu a historycznym obrazem ateńskim, który tkwi w idealnem ujęciu artystycznem realnego wypadku.

Z wielką łatwością wywiązał się utalentowany twórca fryzu z trudnego zadania przedstawienia wszystkich faz uroczystego pochodu. Nie dał on nam migawkowego zdjęcia całego orszaku, jak się ukazywał widzom w pełnym ruchu na pewnem miejscu, lecz zastosował w swej kompozycyi sposoby przedstawiania wypadków, rozgrywających się w długim okresie, wyrobione znakomicie w grupie malarzy, którzy się skupiali około Polygncta. Jak w sławnych obrazach »Zburzenia Troi« i »Bitwy pod Maratonem« całe zdarzenie rozpadało się na trzy części, które silnie akcentowały trzy główne chwile historycznego wypadku: przygotowania,

boje i wynik walki, tak samo na Partenonie mamy w trzech częściach ukazane — na zachodniej stronie przygotowanie do pochodu, na północnej ruch całego orszaku, na wschodniej zaś ostateczny cel uroczystości t. j. zebranie się ludu przed świątynią i oddanie kapłanom peplosu. Lecz dla symetryi rzucił artysta także obraz pochodu na długi bok południowy świątyni, dając możność widzowi, który z tej strony obchodził budynek, oglądania całego orszaku. A wszystko to uczynił tak zgrabnie, obmyślił tak misterne przejścia, że dwoistość pochodu zacierała się w fantazyi widza, różnice czasu i miejsca znikały, a jedność akcyi występowała w pełni swej okazałości. Mamy więc na Partenonie właściwie dwa pochody nierównej długości, dla których punktem wyjścia był róg południowo-zachodni świątyni. Dłuższy pochód częściowy poruszał się wzdłuż zachodniej i północnej ściany świątyni, krótszy podążał wzdłuż południowej w stronę bóstw, zebranych na wschodniej fasadzie.

Cały fryz zachodni wprowadza na scenę konnicę, zajętą przygotowaniem się do pochodu, i okazuje nam dzięki swobodnemu układowi szereg przepysznych motywów starannie obrobionych. Jeden jeździec wkłada na siebie odzienie, dwaj zapinają sandały, wsparłszy nogi na kamieniach, kilku zakłada uprząż na konie, lecz czternastu rycerzy, rozrzuconych w rozmaitych miejscach, dosiadło już swych rączych rumaków i dwójkami cwałuje w kierunku północnym, dając już w miniaturze obraz następnej kawalkady. W rogu północnym występuje kierownik pochodu i zachęca nazbyt ociągających się do pospiechu, wskazując równocześnie kierunek dalszego marszu. Jakoż na samym początku fryzu północnego przedstawieni są dwaj rycerze, którzy jeszcze kończą swój strój i w tem skróceniu przenoszą na tę stronę myśl całego fryzu zachodniego.

Lecz także przejście do fryzu południowego jest zręcznie uskutecznione przez to, że dwaj ostatni jeźdźcy fryzu zachodniego zwracają się w stronę południową, a pierwsi obok nich na fryzie południowym całkiem zwolna odjeżdżają. W ten sposób artysta uniknął martwego podziału kompozycyi na dwie części, a w jednolitym obrazie potrafił zgrabnie poprzerywać ruch figur w stronę północną grupami osób nieprzygotowanych, stojących jeszcze na jednem miejscu.

Zato dalej na fryzie północnym i południowym rozwija się już orszak jednolicie. Tłumy ludzi i mnóstwo zwierząt w starannym porządku posuwają się bez przerwy w kierunku wschodnim równolegle z drogą świętą w przejrzystym układzie, bez przeładowania zbitej ciżby. Jest to prawdziwa defilada obywatelstwa ateńskiego, odbywająca się wielkiemi grupami, urozmaiconemi co do długości i swego znaczenia. W tyle płyną zwarte hufce jeźdźców na pięknych koniach, które lekko niosą; przed konnicą poruszają się żwawo szeregi paradnych zaprzęgów z rycerzami zbrojnymi, którzy popisują się heroiczną sztuką zeskakiwania z wozu w wydłużonym galopie i wskakiwania nań bez szwanku (apobaci), dalej na przodzie poruszają się miarowym krokiem zastępy czcigodnych obywateli, reprezentantów fyl attyckich, dzierżących w rękach gałązki oliwne (thallophoroi), przed nimi występują dwie czwórki muzykantów, grających na cytrach i fletach, jeszcze dalej ukazują się synowie metojków, jedni

z hydriami na plecach, druzy z dużemi tacami, pełnemi pieczywa; wyprzedzają ich rzędy mężczyzn, prowadzących bydło na ofiarę dla bogini, trzy owce, jako dar kolonij ateńskich, następnie liczne krowy na wielką hekatombę, składaną przez samo państwo. W ten sposób wzrok widza, przebiegając z grupy na grupę, wyobrażoną na jednym lub drugim fryzie obu boków długich Partenonu, przeprowadzał właściwie pochód przez miasto na całej długości drogi procesyjnej od bramy Dipylonu aż do świętej drogi, wstępującej przez Propyleje na Akropolę. Lecz na obu wschodnich rogach świątyni nie zjawiają się jeszcze pierwsze szeregi pochodu, które już wstąpiły na terasę zamkową i zbliżyły się do celu swej pielgrzymki. Oba analogiczne pochody, dotychczas równolegle poruszające się ku wschodowi, zaginają się na tych rogach Partenonu i wkraczają na fasadę wschodnią, dążąc przed oblicze bóstw, w środku fryzu tej strony zebranych. Dostrzegamy tu najpierw od obu rogów świątyni wychodzące zastępy szlachetnych niewiast i dziewic ateńskich, które w skupieniu w odświętnych strojach bogatych kroczą z wielką powagą, trzymając w opuszczonych rękach czary, dzbanki, kadzielnice (może parasol). Obustronnie wsparci na laskach wyczekują pochodu znakomici obywatele, zebrani w swobodnych grupach przed samą świątynią.

W środku wschodniej fasady zajęli miejsca na krzesłach bogowie, nie widziani dla śmiertelnych; osobiście zjawili się oni tutaj, by odebrać od umiłowanego ludu hołdy z pobożnością składane. Orszak bogów rozczłonkowany jest oryginalnem przedstawieniem, widocznem nad samemi drzwiami portalu, na dwie grupy, z których każda zwraca się w stronę nadchodzącej kolumny procesyjnej i w swych gestach zaznacza budzące się zainteresowanie pochodem. Na prawo więc od środka siedzi Zeus, oparty wygodnie o poręcz ozdobnego krzesła, a przed nim Hera, zwrócona do swego małżonka, uchyla szaty, odkrywając śnieżne ramiona i piękne lica. Obok królowej Olimpu stoi jej służebnica, Iris uskrzydlona, dalej siedzi Ares w niespokojnej pozie z rękami splecionemi na podniesionem kolanie, a obok pochylona naprzód Demetra z pochodnią w ręku. Kończy grupę tę Hermes z kapeluszem (petasem) na kolanach, o którego plecy oparł się poufale Dionysos.

W drugiej grupie widać najpierw od środka Atenę bez hełmu, z egidą złożoną na łonie. Do niej zwraca się obok siedzący Hefajstos, wsparty na lasce. Dalej widać Poseidona i Apollina, jakby w rozmowie ze sobą, a na końcu Artemidę, Afrodytę i Erosa, który stoi przed matką, wsparty o jej kolana, trzymając w ręce otwartą parasolkę. Matronalnie odziana bogini Miłości palcem pokazuje synowi czoło orszaku.

Misterny jest ten układ bóstw i pełen głębokich myśli. Zebrali się oni tu i zasiedli jakby półkolem, Atena i Zeus w pośrodku jako najważniejsi uczestnicy tego grona, Hermes zaś i Afrodyta wysunięci obustronnie ku śmiertelnikom, jako najżyczliwsi ich opiekunowie.

Charakterystyczna scena środkowa fryzu, składająca się z pięciu figur ma zapewne wyobrażać akt, który się rozgrywał wewnątrz świątyni. Oto brodaty kapłan, pełen podziwu, składa zwolna przy pomocy chłopca śliczny peplos ofiarowany bogini, kapłanka zaś wita dwoje dziewcząt,

które przynoszą krzesła z poduszkami (difroforoi), przeznaczone prawdopodobnie dla pary kapłańskiej.

Nie była to ani śmiałość wielka ani nowość, że artysta zmieszał w swym reliefie bogów z ludźmi, gdyż już w dziełach sztuki poprzednich epok można odnaleść takie złączenie, zgodne zresztą z zapatrywaniami Homera na stosunek boskich istot do śmiertelników. Dość wymienić Apollina i Zeusa na frontonach olympijskich lub Atenę na przyczołkach egineckich. Jeszcze piękniejszego przykładu dostarcza nam na fryzie skarbca Knidijczyków w Delfach to grono 9-ciu bóstw, przytomnych walce, rozgrywającej się w dolinie trojańskiej. Według głębokiej wiary ludowej Greków wszystkie ważne wypadki, wielkie wyprawy herosów, walki bohaterskie a przedewszystkiem ceremonie religijne wymagały koniecznie obecności bóstw, a sztuka obrabiająca takie tematy musiała logicznie także te bóstwa przedstawiać. Lecz chwalić należy twórcę fryzu Partenonu za to, że potrafił te bóstwa ułożyć w grupy z dwóch lub trzech osób złożone, tak żywe, tak rozmaite i tak pełne wyrazu i że zdołał w nowych formach wystawić po raz trzeci na fasadzie wschodniej świątyni tych samych bogów Olimpu, wielbionych już raz w metopach Gigantomachii i drugi raz na przyczołku, wyobrażającym urodziny Ateny. Następnie poczytać mu należy za wielką zaletę także to, że nie można tu mówić, jakoby obecność olimpijskich bóstw użyczyła fryzowi charakteru idealnego, którego brak odczuwałoby się, gdyby ich nie było. Podziwiana idealność tej wielkiej kompozycyi nie jest ucieleśniona tylko w jednej części z wykluczeniem innych, lecz wypływa tutaj z całego pomysłu i ma swoje źródło zarówno w zbiorowej duszy 380 aktorów ludzkich, jak w charakterze tych 14-stu figur boskich. Bo przypatrzmy się jeszcze raz całej procesyi i uprzytomnijmy sobie sposoby chwytania przez artystę poszczególnych grup i osób i te myśli, które mogły nim kierować. Procesya panatenejska rozdzielona jest na dwa anologiczne pochody. Są one w ogólnych zarysach podobne, lecz w szczegółach różnią się znacznie między sobą i tą wielokształtną rozmaitością dają świadectwo wielkiej fantazyi twórczej i umiłowania zupełnej swobody artyście, który je komponował. Południowy pochód jest krótszy i w szykowaniu bardziej oficyalny, aniżeli północny, którego układ odznacza się większym polotem. Różnice te występują już dokładnie przy zestawieniu ze sobą dwóch ostatnich grup wielkich, niewątpliwie najefektowniejszych części Panateneów. Jazda południowego fryzu rozwija się na większą długość (26 płyt) aniżeli północna (20). Z początku widać tu swobodny układ i wolny ruch stępa a potem kłusa u pierwszych 24 rycerzy, lecz dalej grupują się oni w 7 szeregach po 6 ludzi i cwałują w pełnym galopie. Ale czoło szwadronu z czwórką dowódców jedzie znowu stępa. W środku tylko jeden rycerz odwraca się raz wstecz, jakby wzywał towarzyszów do większego ładu i tylko raz koń spieniony wyrzuca łbem do góry.

Inaczej uporządkowaną jest jazda północna. W jej szwadronie tylko na końcu panuje względny spokój, zresztą całość rozmaicie zmieszana i gęściej zbita jest w pełnym galopie aż do pierwszych jeźdźców. Tylko

na jednem miejscu w środku umieszczony jest pieszy marszałek, który wyciągniętą ręką wzywa do porządku nadjeżdżających. Takie same różnice spostrzega się przy porównaniu obydwu grup apobatów. Na południowym fryzie czworoprzęg ostatni stoi spokojnie, drugi kroczy zwolna, 5 dalszych pędzi w galopie, a dwa przednie znowu spokojnie kroczą, natomiast na fryzie północnym stoi tylko wóz ostatni, przed nim zaś porusza się 9 w najszybszem tempie, jakby na wyścigach, a liczni marszałkowie, wzywający do spokojnego biegu, tylko akcentują tem silniej siłę rozpędu i entuzyazm popisujących się młodzieńców.

Również w grupach talloforów uwydatnia się odmienny układ. Na południu tworzą oni zastęp prawie stojący, na północy poruszają się żywiej, nadto widzimy na północnym fryzie dodanych muzykantów, młodzieńców z hydriami i ludzi pędzących owce, których nie ma na południu. Także grupy szlachetnych młodzieńców, wiodących krowy, wykazują różnice. Na południu występuje 10 krów, wśród których dwie środkowe są niespokojne, na północy tylko 4. Nawet oba przody są tak samo odmiennie w szczegółach traktowane, a może nas do pewnego stopnia zadziwiać ten szczegół, że z pośród bóstw grupa południowa łączy się się pod względem stylistycznej swobody z fryzem północnym, a północna przez swój większy spokój z południowym.

Ten przegląd poucza nas, jak bardzo zależało kompozytorowi fryzu Partenonu na tem, by uniknąć wszelkiej monotonności i na jak wysoką wyżynę artystyczną wzniósł się on, układając grupy według wzniosłych zasad sztuki, które każą nieraz użyć illuzyonistycznych sposobów na oddanie realnej prawdy.

Niezwykła szlachetność ogólnych linij kompozycyjnych tak przepysznie sfalowanych, znajduje silny oddźwięk w wielkich wartościach artystycznych, schwyconych misternie na poszczególnych osobach, — ich ruchach, głowach — a nawet zwierzętach. Taka masa ludzi, a jednak każda postać żywo przedstawiona, każda budzi u nas jednakowe zainteresowanie. Artysta idealizował je o tyle, że wybrał do swego przedstawienia przeważnie młode, elastyczne postacie, a starszych dygnitarzy umieścił tylko w dwóch grupach. Wszyscy uczestnicy pochodu są zharmonizowani jedną wyższą myślą, ubrani w odświętne stroje, oczyszczeni z błędów i trosk codziennych, poruszają się ze swobodną elegancyą, nie troszcząc się o widza, zajęci tylko sobą i akcyą wykonywaną na cześć bogów.

Nie ma w sztuce greckiej nic piękniejszego nad tych rycerzy, jadących z brawurą na nieosiodłanych koniach, zrosłych ze zwierzętami, lub tych apobatów, pełnych heroicznego entuzyazmu i znowu przeciwnie, nie ma nic wznioślejszego nad te zastępy dziewic ubranych w bogate szaty, w skupieniu poruszających się z pochylonemi lekko głowami. Twarze wszystkich nie posiadają jeszcze indywidualnego wyrazu, lecz tę piękność obmyślanych typów, wolną od przypadkowych akcentów, w pełni rozwiniętą i zharmonizowaną. W ogóle nie widać tu już ani odrobiny szablonowej konwencyi, jak na metopach, tylko razi nas miejscami zatrzymane prawo »isokefalii« szczególnie tam, gdzie figury stojące występują tuż

obok siedzących. Takiem samem idealizowaniem nacechowane są przedstawienia zwierząt. Wielką rolę odgrywają na fryzie konie. W liczbie 215 sztuk dominują one w długim reliewie na równi z ludźmi i są świadectwem upodobania wielkiego Ateńczyków V wieku do koni, skłonności zresztą odziedziczonej jeszcze po przodkach z epoki Homera. Konnica była podówczas chlubą wojsk każdego państewka greckiego, a popisowe wyścigi czworoprzęgów, związane ze świętami narodowemi, zniewalały majętniejszych obywateli do utrzymywania stajen wyścigowych i pielęgnowania chowu koni (Hieron, Alkibiades). Jak wysoko stała w Grecyi tresura, świadczą licznie przekazane nam podręczniki o tym przedmiocie, między innemi klasyczne pismo Xenofonta Περὶ ἱππικῆς.

Ideał konia nakreślony nam przez Xenofonta zgadza się z typem konia na fryzie Partenonu: Kark konia — wywodzi sławny autor — nie powinien wyginać się naprzód, jak u świni, lecz prostować się w górę jak u koguta, szczęki mają być wąskie i w całej głowie ma występować budowa kości; wystające oczy dodają koniowi odważnego wejrzenia i ukazują mu szerszy horyzont, niż gdy leżą w głębi oczodołów; także gdy nozdrza są szeroko otwarte, lepiej jest dla oddychania i żywszy daje wygląd; piękny koń ma także szerokie czoło i małe uszy.

Te główne znamiona pięknego typu odnajdujemy także u koni wyobrażonych na fryzie, lecz poprawione w duchu wymagań artystycznych, które każą artyście nieraz oddalić się od natury w tym celu, by wywołać tem większy efekt prawdy i życia. Jakoż tak ostre profile, jakie widzimy na koniach Partenonu nie zdarzają się w naturze, żyły i ścięgna są u nich przesadzone, także proporcye w stosunku do jeźdźców za małe. Lecz te usterki wynagradza znakomite oddanie duchowego elementu u tych koni długonogich, ożywionych taką samą werwą, jaką widzimy u jeźdźców. Ateńczycy wierzyli w szlachetną duszę konia, bicz i ostrogi nie były dozwolone w czasie tresury. Koń — pisze Xenofont, — ma być przyjacielem człowieka, powinien tęsknić za jego nieobecnością, kochać go, powinien sam ze siebie przybierać najpiękniejszą postawę. Koń posiada w swej istocie tyle piękna, gracyi, coś tak miłego, że gdy się ukaże pod ręką rycerza, ściąga na siebie oczy wszystkich. — Takimi są konie, które na wizerunkach niosą bóstwa lub bohaterów. Całkiem swobodnie, z własnego popędu poruszają się też konie na fryzie Partenonu, wykonując ruchy lekkie, pełne wdzięku i siły, tylko szeroko otwarte pyski wskazują na przymus, wywołany ściąganiem wędzideł przez jeźdźców. Obok tych pięknych koni również szlachetne są przedstawienia krów, pędzonych na ofiarę. W ich ruchach urozmaiconych znakomicie i wszechstronnie oddał artysta typ krowy attyckiej, jeszcze tak niedawno klasycznie odtworzony przez Myrona.

Zbyt liczne są piękności fryzu Partenonu, by je można wszystkie wyliczyć. Choć w starożytności, jako dzieło dekoratywne, nie odgrywał wielkiego znaczenia, czego dowodzi głuche milczenie o nim w literaturze, to przecież jest on w oczach naszych utworem niezwykłym. Jego kompozycya pełna szlachetnej prostoty i harmonii takiej, jaką odnajdujemy w spółczesnych dramatach Sofoklesa, otwiera

nam wspaniałą kartę bogatej twórczości artystycznej w Atenach i pozwala odczuć ognisty polot ducha Feidiasa, którego imię musi być złączone z tem dziełem. Jakkolwiek w obec nawału pracy musimy przyjąć, że on sam nie przyłożył ręki do tych marmurów dekoracyjnych, to jednak ten wielki rysunek tak lekki, tak okazały i tak owiany jedną myślą każe nam wierzyć, że on musiał dostarczyć przynajmniej kartonów. Procesya panatenejska w interpretacyi Feidiasa stała się eksaltacyą, tryumfem państwa ateńskiego. Mamy w niej coś więcej, aniżeli tylko wspomnienie pięknego obrzędu religijnego. Dostrzegamy tutaj całe Ateny z urzędnikami i kapłanami, żonami i córkami, wyborem młodzieńców, posłami z kolonij, jednem słowem widzimy tu zebrany cały naród wolny od zajęć codziennych, oczyszczony od błędów, szczególnie w tym uroczystym nastroju, pełen chwały, zbliżony do ukochanych bóstw, nie szczędzących mu łask swoich. Jakaż duma musiała napawać naród ateński na widok tego szlachetnego i wspaniałego wizerunku, który przesuwał przed jego oczyma rodzaj idealnego zwierciadła i pozwalał mu przejrzeć się sobie w tym stanie, w jakim on się w epoce świetności znajdował lub w jakim chciał być w czasie wzniosłych momentów swej narodowej egzystencyi. A dzięki szczęśliwemu umieszczeniu fryzu wewnątrz budynku, żaden objaw pospolitej zarozumiałości nie psuł tego tryumfalnego widowiska; nie narzucał on się wcale widzom, lecz oddawał pierwszeństwo i całą pełń światła na zewnątrz budynku pięknym historyom świętym i tylko nazbyt ciekawym przechodniom, idącym obok Partenonu, wpadały w oczy między kolumnami płaty fryzu, wspaniałego obrazu samego miasta. Perikles musiał z pewnością pochwalić i ukochać ten fryz, w którym sztuka rzeźbiarska stała się echem jego własnych myśli politycznych i jego oratorskiej swady; w którym wspaniałe elogium na cześć własnej ojczyzny, jakie on wygłosił w kilka lat później, znajdowało się już wyrażone w języku nie mniej silnym jak jego, i gdzie mógł on w ogóle odnajdować w marmurach nieśmiertelnych obraz Aten według swego serca, postać żywą i prawdziwą, choć tak wyniesioną ponad rzeczywistość.

Wykonanie całego fryzu nacechowane jest pośpiechem. Reliew jego jest całkiem płaski, mimo to wrażenie głębi jest bardzo dobrze wywołane. Najstaranniej uwzględnione jest światło padające z dołu; stąd ciała koni i wszystko, co widz nisko stojący dostrzegał, wypracowane jest staranniej, aniżeli grzywy koni i twarze ludzi i inne wyższe partye ukryte pod sufitem. Poszczególne płyty różnią się między sobą starannością roboty, na jednych głowy są dokładnie modelowane i fryzura wiernie oddana; na innych włosy są tylko szkicowo naznaczone, przygotowane dla polychromii. Całe tło fryzu, a także dużo części na figurach było malowanych, wiele zaś przedmiotów (uzdy, lejce koni, atrybuty bóstw) było wykonanych w metalu i przytwierdzonych w odpowiednich miejscach do marmuru. W ten sposób malowniczość całej kompozycyi była podniesiona jeszcze silniej i ukazywała się jako godna rywalka nieśmiertelnych obrazów Polygnota i jego szkoły.

Nowe snopy światła na twórczość artystów, zajętych w państwowej pracowni wykonaniem rzeźb Partenonu pod kierownictwem Feidiasa, rzucają ogromne figury przyczołków, przechodzące wielkością znacznie miarę zwykłych ludzi.

Narodziny Ateny, jak nam w krótkiej wzmiance opowiada Pausanias (I. 24, 5) były przedmiotem przedstawienia na wschodnim frontonie[4]. Jest to wzniosły temat, znakomicie dobrany do charakteru świątyni, w Atenach od dawna bardzo popularny, o czem świadczą liczne wazy z czarnemi figurami, przepysznie opisany już w starym hymnie homerowym na cześć Ateny (hymn 28), temi mniej więcej słowy: »Opiewam Pallas Atenę, niepokalaną dziewicę, opiekunkę miast niezwyciężoną, którą wydał na świat Zeus doradzca sam ze swej głowy świętej, odzianą w broń świecącą od złota. Na jej widok zdumienie ogarnęło nieśmiertelnych; ona zaś wyskoczyła śmiało z głowy Zeusa egidę dzierżącego, podnosząc w górę włócznię; gwałtownie zadrżał rozległy Olymp pod siłą błękitnookiej bogini; w około zatrzęsła się ziemia i wzburzyło się morze, gdyż spieniły się purpurowe fale i nagle rozlała słona woda, a promienisty syn Hyperiona zatrzymał na pewien czas swe szybkonogie konie, aż dziewicza Pallas Atena zdjęła z nieśmiertelnych barków broń boską; a Zeus doradzca rozradował się«.

Jak cennym dla nas jest lapidarny opis podróżnika greckiego, wskazuje opłakany stan frontonu. Nie widać dziś na nim grupy najważniejszych figur środkowych, a nie znajdowała się ona na miejscu w r. 1674, gdyż Carrey w przedstawionym rysunku oddaje wiernie tylko oba skrzydła przyczołka, w środku zaś uwydatnia wielki otwór, który powstał w czasie przemiany Partenonu na cerkiew, celem oświetlenia absydy. A właśnie treść akcyi tej usuniętej i zaginionej grupy środkowej mieści się w notatce Pausaniasa.

Wyglądu jej nie należy urabiać sobie na podstawie archaicznych waz malowanych, na których powtarza się aż do znużenia utarty schemat zbrojnej Ateny, wyskakującej w kształcie małej lalki z głowy Zeusa, siedzącego na tronie w otoczeniu wielu bóstw, lecz cały środek tympanonu powinniśmy odtwarzać na podstawie kilku drugorzędnych pomników, oddających ten myt w nowej formie mniej drastycznej, lepiej obmyślanej, przejętej bez wątpienia z jakiejś starszej kompozycyi.

Na kilku wazach z połowy V wieku a jeszcze wierniej na reliefie marmurowego putealu, przechowywanego w Madrycie[5], przedstawione są narodziny Ateny w nowym typie w ten sposób, że Atena ukazuje się przed Zeusem już w postaci całkiem dorosłej dziewicy i z energicznym ruchem oddala się od swego ojca do bogów zgromadzonych. Na putealu madryckim widać ponad Zeusem Nikę, która wzlatuje w górę, chcąc uwieńczyć Atenę; na lewo za tronem występuje młody Prometeus — dzierżąc w lewej ręce podwójny topór, odchodzi on szybko w bok, owładnięty zdumieniem z powodu cudu wywołanego ciosem jego ręki. Na prawo siedzą trzy Parki, jako świadkowie niezwykłego zdarzenia.

Jakkolwiek cały ten relief, wykonany w rzymskich czasach, kopiuje wiernie utwór grecki, pozostający w związku ze szkołą Praxitelesa,

mimo to nie ulega wątpliwości, że jego główna grupa, składająca się z czterech figur, jest pożyczona z dzieła dawniejszej epoki i że jest zawisła wprost od rzeźb wschodniego przyczołka Partenonu.

Ta hipoteza, na pozór śmiała, znalazła potwierdzenie w badaniach widocznych jeszcze śladów, jakie zostawiły zaginione rzeźby na płytkach geisonu przyczołka. Oto prof. Sauer[6] stwierdził niezbicie, że w środku tympanonu znajdowała się nie jedna, lecz dwie równorzędne figury, na lewo postać siedząca na tronie, na prawo stojąca, i że ich układ odpowiadał zupełnie kompozycyi madryckiego puteału. Tak więc wspomniany reliew jest dla nas bardzo ważnym źródłem, na podstawie którego należy rekonstruować środek tympanonu wschodniego. Poucza on nas, że obok nowego sposobu oddania narodzin Ateny, który można porównywać z analogiczną ewolucyą, zaszłą w przedstawieniu narodzin Ewy w sztuce chrześcijańskiej, wprowadzał fronton wschodni także nowe zasady kompozycyjne dla rzeźb przyczołkowych. Zeus siedział na tronie w profilu nie w środku trójkątnego pola, lecz nieco na lewo od linii środkowej, a na prawo od niej ukazywała się odchodząca do grona bóstw dorosła Atena w pełnym rynsztunku. W ten prosty, a jednak misterny sposób artysta zerwał tu z tradycyą umieszczania w środku tympanonów pojedynczych, największych figur, jakie widzimy na świątyniach Zeusa olympijskiego i egineckiej Afai, podeptał wynikające stąd prawo martwej symetryi, a wprowadził natomiast do środka grupę kilku figur, które rozgrywały między sobą ważną akcyę i łączyły oba skrzydła w jednolitą całość. Idąc dalej śladem kompozycyi puteału wypada przyjąć dla tympononu także Nikę, wzlatującą od Zeusa w stronę Ateny i zgrabnie zapełniającą wielką pustkę, która się tworzyła w górnym kącie przyczołka. Z obu stron grupy środkowej występowały liczne bóstwa w charakterze świadków niezwykłego zajścia. W pozach i ruchach ich odzwierciadlało się wielkie wrażenie, wywołane cudownym wypadkiem, zgodne zresztą z opisem hymnu homerowego. Na lewo od króla Olympu należy umieścić według reliewu młodzieńczego Prometeusa, z przestrachem cofającego się od środka, na prawo zaś od Ateny w podobnej pozie Hefaistosa, którego tors ocalał do naszych czasów. Dalej obustronnie od grupy środkowej ukazywali się bogowie Olympu w pozach stojących lub siedzących. Niestety, pierwsze grupy ich, najmniej z trzech osób złożone, zaginęły bezpowrotnie i tylko zachował się fragment głowy matronalnej postaci z kwefem i diademem we włosach, którą możnaby odnieść do figury Hery, siedzącej po stronie Zeusa[7]. Za to wygląd obu rogów tympanonu jest nam znany dokładnie, zarówno na podstawie rysunku Carreya, jakoteż na podstawie 11-tu figur silnie uszkodzonych, przechowywanych w muzeum brytańskiem i na samej Akropoli.

W lewem skrzydle widzimy najpierw od środka biegnącą z nową wieścią, młodziutką Hebę, która oburącz podtrzymuje nad głową płaszczyk podwiany wiatrem. Dalej siedzi spokojnie, prawie en face para złączonych bogiń na eleuzyńskich cystach, okrytych szatami. To bez wątpienia Demeter i Kora, złączone w piękną grupę familijną, jedna dzierżąca pochodnię w podniesionej lewicy, druga oparta o ramię pierwszej, trzy-

mająca w ręku kłosy. Jeszcze dalej siedzi na skale wygodnie w pozie pół leżącej nagi Dionysos, cały odwrócony od środkowej akcyi. Twarde siedzenie jego wysłane jest skórą pantery i wielkim płaszczem. Te figury illustrują nam znakomicie zasady kompozycyjne wielkiego artysty. Na nich akcya, w środku napięta, powoli przebrzmiewa echem, tracąc na natężeniu w miarę zbliżania się do końca tympanonu; stąd każda postać zaznacza inaczej swój udział w głównem zdarzeniu, bliższe środka ujawniają wzburzenie, dalsze pogodny spokój.

Podobnie stonowane musiało być zdumienie, wywołane cudownemi narodzinami Ateny, na bóstwach prawego skrzydła. Lecz z grona ich zachowały się w rogu prawym tylko trzy boginie lub siostry rosy, znane pod nazwą Park, w przedziwnie harmonijnym zespole. Pierwsza z nich siedzi osobno na wyższem miejscu, druga obok nieco niżej, zajęta całkiem przyjaciółką leżącą, poufale wspartą na jej kolanach. Grupa ta odpowiada dokładnie ostatnim bóstwom lewego rogu. Jak tam Dionysos, tak tu leżąca bogini przybrała pozę wygodną, nie zwracając wcale uwagi na ważny wypadek, rozgrywający się w pośrodku przyczołka. Trudności nasuwa mitologiczne wytłómaczenie tej trójki. Nazwa Park, przeniesiona z putealu madryckiego, prawdopodobnie nie odpowiada charakterowi wyobrażonych tutaj bóstw olimpijskich. To też możliwem jest, że leżąca bogini przedstawia Afrodytę, która według wyobrażeń attyckich była najstarszą Mojrą, jej zaś sąsiadka wyobraża Dionę, zwaną powszechnie drugą Mojrą. Trzecia może oznaczać Artemidę, lub inne bóstwo żeńskie, mieszkające w Olimpie.

W okazałe ramy ujął artysta całą kompozycyę i niemi oznaczył to idealne miejsce, na którem zgromadziły się bóstwa. Oto w lewym rogu tympanonu wychyla z fal morza Helios swój biust i wyciągnięte ramiona, ściągające silnie lejce czworoprzęgu. Przed nim sterczą w górę łby wynurzających się koni ognistych, z których przedni wyrobiony okrągło, zdobi teraz brytańskie muzeum, a trzy inne, tylko w reliewie oddane, pozostają jeszcze na Partenonie. Heliosowi odpowiada w prawym rogu Selene lub może Noc, wyobrażona ze swoją kwadrygą. Jej postać ukazuje się do połowy ponad cokołem, a pochylenie biustu naprowadza na domysł, że ona zapada się w dół ze swym rydwanem. Jakoż zachowana głowa jednego konia należącego do jej czwórki, ma wygląd spokojny, lecz pysk lekko otwarty wychyla się w dół ponad gzyms cokołu, wywołując na widzach wrażenie, jakoby cała postać pławiła się w nurtach wody.

Tym malowniczym motywem artysta określił Olymp, gdzie cud się dokonał, i Ocean, występujący na horyzoncie, ku któremu obniża się teren akcyi, i firmament niebieski, po którym przejeżdżał w regularnych odstępach dnia i nocy naprzemian rydwan Słońca i Księżyca, a w przedstawieniu swem skorzystał on ze sposobów, świeżo wprowadzonych do sztuki przez Polygnota i jego uczniów. Jak dolna część Heliosa zakrytą jest zaznaczonemi na płycie falami spienionego Oceanu, tak w delfickiej Iliupersis z poza murów Troi sterczała tylko głowa drewnianego konia; także na fresku Mikona w Anakeionie miał być bohater attycki Boutes tak zasłoniony pagórkowatym załomem terenu, że widocznym był

tylko z całej postaci hełm i górna część twarzy. Jak wspaniale rozszerzył się tutaj przez to krajobraz akcyi i jak olbrzymiał w myślach widza cały przyczołek, który w plastycznej formie ukazywał mu idealny szmat wszechświata. Mamy dowody, że sam Feidias był twórcą tego artystycznego motywu, gdyż takie same ramy z Heliosem i Seleną zamykały scenę narodzin Pandory wyrzeźbioną na podstawie posągu Ateny Partenos, i powtarzały się jeszcze raz w narodzinach Afrodyty, przedstawionych na piedestale Zeusa olympijskiego.

Przyczołek zachodni[8] dochował się do naszych czasów w jeszcze gorszym stanie, gdyż ocalało z niego zaledwie kilka figur bardzo połamanych i obtłuczonych. Mimo to kompozycya jego da się łatwiej ogarnąć i zrozumieć z tego względu, że Carrey widział w r. 1674 cały tympanon stosunkowo w dobrem zachowaniu i wiernie go nam odrysował. Dopiero później ucierpiały rzeźby najwięcej wskutek nieszczęśliwych prób Morosiniego zabrania w r. 1688 z Partenonu trofeów zwycięstwa. Wtedy zleciała z geisonu większa część posągów i rozbiła się na drobne kawałki. Tylko jednę figurę leżącą i trochę fragmentów zdołał przewieźć Elgin do Londynu, a na ogołoconym Partenonie pozostała dziwnym zbiegiem okoliczności jeszcze jedna grupa.

Temat przedstawienia na tym przyczołku wyobrażał, jak nam Pausanias (I 24. 5) podaje, spór Ateny i Poseidona o posiadanie Attyki. Był to więc przedmiot, wzięty z legendy miejscowej, zlokalizowanej na samej Akropoli. Na to skaliste wzgórze miała w zamierzchłej przeszłości przybyć Atena i Poseidon i tam mieli swój spór rozegrać w sposób szlachetny, wydobywając z ziemi cudowną siłą dwa pyszne dary dla mieszkańców ukochanej krainy. Wymowny dowód tych zawodów istniał na zamku ateńskim, gdyż w gaju świętym obok Erechtejonu rosło drzewo oliwne, stworzone przez Atenę, jako prototyp owych licznych sadów oliwkowych, które stanowiły ważne źródło bogactw ziemi attyckiej, a w samej świątyni, łączącej kult Erechteusa, Poseidona i Ateny, przez otwór w podłodze ukazywano znak wybity na skale trójzębem, a obok w naturalnem zagłębieniu wywołaną przez Poseidony wodę morską (thalatta).

Fronton zatem Partenonu, wznoszącego się w pobliżu owych znaków świętych, wyobrażał scenę sporu według czysto lokalnej legendy.

Rysunek Carreya poucza nas, że także w tem dużem przedstawieniu plastycznem była zastosowana taka sama zasada kompozycyjna, jaką zauważyliśmy na przyczołku wschodnim. Oto w środku występują dwie główne figury, żywo oddalające się od siebie. Nadto ten ważny szkic pozwala nam odnaleść dwa starożytne pomniki, które dokładniej odtwarzają środkową grupę przyczołka i stąd mogą być użyte do jego rekonstrukcyi. Na hydrii attyckiej Ermitażu, znalezionej na Krymie[9], występuje w reliefie oddana Atena i Poseidon w chwili, kiedy wywołali z ziemi swe dary uderzeniem dzidy i trójzębu i przybrali groźne pozy, jakby chcieli prowadzić dalszą walkę ze sobą. W podobnym układzie ukazuje nam protagonistów akcyi jedna moneta attycka, bita w rzymskich czasach[10]. Obydwa przytoczone pomniki zgadzają się ze sobą w tem, że przedstawiają w środku drzewo oliwne, około którego okręca się wąż zamkowy,

a postacie bogów umieszczają w żywym ruchu po obu stronach. Że wielkie drzewo oliwne znajdowało się także w środku zachodniego przyczołka, wykazał Sauer [11], stwierdzając na geisonie otwór, w którym pień był utwierdzony. Tak więc także tutaj środka przyczołka nie zajmowała jedna wielka figura, lecz oś jego przebiegała wzdłuż oliwki stworzonej przez Atenę a po obu stronach drzewa ukazywały się główne postacie akcyi, Atena i Poseidon, w namiętnym ruchu. Oboje stworzyli już znaki, które miały stwierdzać ich prawa do posiadania Attyki i same, uderzone tem zjawiskiem, szybko cofają się z tego miejsca, trzymając jeszcze broń wzniesioną do góry.

Przed Ateną wyrosło drzewo oliwne a przed Poseidonem wytrysła morska woda, po której pływają delfiny. Z tych figur posiadamy tylko fragmenty. Tors Ateny z hełmem na głowie i z egidą skośnie przez pierś przewieszoną [12] wskazuje, że jej prawa ręka była podniesiona, również żywo poruszony jest okazały tors Poseidona, który złożono z kawałków. Dalej po obu stronach bóstw widoczne były na tympanonie wozy z parą spienionych koni, na których oboje zjechali na Akropolę. Dwuprzęgiem Ateny kierowała Nika, a obok towarzyszył jej Hermes. Pod spłoszonymi końmi ukazywały się zwoje ciała węża, które zgrabnie użyte było za podporę ich torsów w górę podniesionych. Podobnie prowadziła dwuprzęg Poseidona bogini Amfitryte, a towarzyszką jej była jakaś Nereida lub skrzydlata Iris. Pod wozem widać było potężne grzbiety fal morza z pływającymi delfinami. Także z tych postaci pozostały tylko okruchy, z których wymienić należy zgrabny tors Hermesa, wspaniałą głowę Niki [13], tors Amfitryty i przepyszny tors bogini Iris.

Przez wprowadzenie rydwanów obydwu bóstw, powiększała się scena środkowa i rozlewała się główna akcya szeroko w środku tympanonu. Świadkami jej były liczne postacie poumieszczane w rogach przyczołka. Są one prawie wszystkie przedstawione w rysunku Carreya, lecz tak szkicowo, że powstają trudności, gdy chcemy dociec ich mitologicznego znaczenia. Pozytywnie rzecz biorąc, możnaby w tych figurach dopatrywać się rozmaitych bóstw zebranych tutaj, by osądzić spór zawzięty, rozdzielonych na dwa obozy odpowiednio do stosunków bliższych, które je łączyły z Ateną lub Poseidonem. I tej metody chwytano się w dotychczasowych interpretacyach, grupując około Poseidona bóstwa morskie, około zaś Ateny lądowe, attyckie, dopatrując się nadto w czterech narożnych personifikacyi rzek, opływających zamek Ateński: Kefissosu, Ilissosu, Eridanosu i Kalliroi.

Zagadkę tę rozwiązuje do pewnego stopnia grupa widoczna jeszcze dziś na Partenonie, którą na pewno można wytłómaczyć. Oto na ziemi klęczy dziewczę, tuląc się z przestrachem do męskiej postaci z brodą, siedzącej obok na lewo. Między obiema figurami ukazuje się zwój potężnego węża, na którym wspiera się jedną ręką mężczyzna. Jest to bezwątpienia Kekrops, pierwszy król Attyki ze swą córką Pandrosos. Oboje mieszkali na samym zamku i odbierali kult koło Erechteionu. Dodany Kekropsowi wąż jako atrybut, ma oznaczać jego autochtoniczne pochodzenie. Te figury nasunęły Furtwänglerowi [14] myśl objaśnienia wszy-

stkich postaci imionami attyckiemi. Według jego ponętnej teoryi występował na tym przyczołku cały świat staroattyckich herosów, czczonych na Akropoli na równi z bóstwami głównemi. W obec tego łatwo odnaleść imiona dla dalszych osób: na prawo od Kekropsa, bliżej środka, zwraca na siebie uwagę grupa z trzech figur. Do niewiasty en face spokojnie siedzącej chroni się chłopczyna, a tuż obok przybiega dziewczę z wieścią o wypadkach, rozgrywających się w środku tympanonu. Furtwängler odszukuje w nich dwie inne córki Kekropsa, Aglauros i Herse, i małego Erysichtona, przerażonego gwałtownym ruchem koni Ateny.

Na lewo od Kekropsa zapełnia róg leżąca męska postać, a przed nią znajdowała się, sądząc po przerwie w rysunku, jeszcze jedna siedząca. W pierwszej odnajduje Furtwängler Buzygesa, mitycznego protoplastę kapłańskiej rodziny, której powierzona była opieka nad Palladionem, w drugiej zaś jego małżonkę. Oboje mieli wyobrażać parę najdawniejszych mieszkańców Attyki.

Analogiczne jest uporządkowanie figur w prawem skrzydle przyczołka. Ukazuje się tu najpierw en face postać żeńska, siedząca na skale, która trzyma parę dzieci na rękach, potem siedzi w profilu, nizko pół leżąc, na ziemi inna niewiasta, na której kolanach usadowił się w sposób poufały młody chłopak, dalej występuje jeszcze jedna kobieta, siedząca en face, a po małej przerwie, wywołanej utratą jednej figury, widać w samym rogu klęczącego mężczyznę i leżącą wygodnie niewiastę.

Furtwängler odnajduje tutaj zebraną całą rodzinę mitycznego króla Erechteusa, który w Erechteionie posiadał wspólny ołtarz z Poseidonem. Stąd występuje ona po stronie Boga Morza, podobnie jak odpowiadająca jej w lewem skrzydle rodzina Kekropsa znajduje się po stronie Ateny.

W obec tego wypada nam za Amfitrytą widzieć córkę Erechteusa, Oretyię, matkę bliźniąt Zetesa i Kalaisa, potem Kreusę z Ionem, synem Apollina, na kolanach, następnie jeszcze trzecią córkę (ζεῦγος τριπάρθενον), a w zaginionej postaci, która wypadła z przyczołka przed epoką Carrey'a, dopatrywać się samego Erechteusa. Rogi zaś skrzydła prawego wypełniał według teoryi Furtwänglera heros Butes, syn Pandiona, w towarzystwie swej żony, Zeuxippy. Z tej mitycznej pary małżeńskiej wywodziła swój ród familia ateńska, która dostarczała kapłanek dla świątyni Ateny Poliady i Poseidona Erechteusa.

Wprawdzie ta egzegeza mitologiczna nasuwa i wiele wątpliwości [15], które, kto wie, czy kiedy zupełnie zostaną usunięte, mimo to ona najwszechstronniej tłómaczy nam tę symmetryę swobodną, widoczną w formalnem grupowaniu figur na obu skrzydłach, i tę troskę artysty o duchowe złączenie przedstawionych postaci w jednę bogatą całość. Z ocalałych posągów wymienić należy tors siedzącej Oretyi, klęczącego Butesa i leżącej Zeuxippy.

Figury na obu przyczołkach są rzeźbami całkiem okrągłemi i tak starannej roboty, że tyły posągów są również dobrze obrobione jak przody. Utwierdzenia ich w tympanonie dokonano przy pomocy sztab i klamer metalowych, po których pozostały w grzbietach dziury. Ściana tylna przyczołków, stanowiących tła dla postaci, była malowana na błękitno,

krawędzie zaś okalających gzymsów na czerwono, a liczne akcessorya na rzeźbach były wykonane z bronzu pozłacanego. Całość zatem w ten sposób ubrana przedstawiała dużo malowniczych effektów, lecz główna wartość tych rzeźb, które niegdyś kąpały się w promieniach słońca, obwiedzione silnymi cieniami swych kształtów, tkwiła w nich samych, w ich charakterze i robocie.

Pomimo, że z pierwotnych mniej więcej 40-tu figur ocalał ledwie tuzin we fragmentach godnych jeszcze widzenia, niezwykły czar świeżości i życia owiewa te marmury, rozmieszczone na osobnych cokołach w muzeum brytańskiem i budzi podziw w duszach widzów. Pokazują one nam szereg artystycznych nowości, podobnie jak i pierwotne kompozycye ich na tympanonach wprowadzały miłe niespodzianki. W pierwszym rzędzie malowniczość była cechą dominującą układu obu wielkich obrazów. Przejawiała się ona najpierw w naturalnem podziale każdej sceny na trzy części, z których środkowa przedstawiała akcyę główną, silnie napiętą, a boczne służyły do jej dalszej illustracyi, uwydatniając faliste udzielanie się akcyi także skrzydłom i stopniowe zamieranie jej w rogach. Przebija się ona także w naturalnym sposobie wypełniania skrzydeł, które na Partenonie, jak w chórze greckim strofa i antistrofa, mają tylko ogólne formy rytmiczne takie same, lecz w szczegółach wypełnione są treścią odmienną. A treść ich stanowią te piękne grupy rozmaicie ułożone, zwarte ściśle ze sobą, bezpośrednio z życia wzięte, ponadto rozlicznymi związkami wzajemnymi w większe kompleksy złączone. Niektóre z nich przypominają nam żywo sposoby grupowania, wprowadzone do sztuki przez Polygnota, i wyglądają, jakby były z jego obrazów tu w marmur przeniesione. Dość zwrócić uwagę na przyjacielską parę Demetry i Kory, lub rodzicielską Kekropsa i Pandrosos, albo wreszcie na tę tak bardzo wysławianą Diony i Afrodyty. Jak proste, z familijnego życia podchwycone motywy są w nich uwiecznione z taką pewnością trafnego odczucia natury i z taką wzniosłością pomysłu, że w tych postaciach niby zmienić nie można bez naruszenia szlachetnej harmonii i prostej godności, oddanej w ich pozach.

A jeśli mając te cechy na oku, uwzględnimy także to, że na obu tympanonach był oznaczony obficie teren ze skałami, który pozwalał figurom swobodnie sadowić się, czyż nie uderzy nas tu ogromne powinowactwo ducha twórcy przyczołków Partenonu z całą działalnością pierwszego klasyka malarstwa greckiego [16]. Pokrewieństwo tłómaczy nam starożytna notatka [17], która podaje, że Feidias w młodości poświęcał się malarstwu. Musiał więc on na równi ze swym bratem Panainosem należeć do grona uczniów Polygnota, wchłonąć w swą wrażliwą duszę ów pęd do pojedynczej wzniosłości ideału, zdobyć łatwość rysunku, rozwinąć swą twórczą fantazyę, lecz wnet, w większym stopniu, jak towarzysz Mikon, przerzucił się do rzeźby i w niej dzięki sprzyjającym stosunkom stworzył dzieła wiekopomne, wydobył na jaw nowe artystyczne wartości, równorzędne z utworami Polygnota. Jednak natura malarska była w nim tak wszechwładna, że objawiała się nawet w traktowaniu szat. Oddawna budzą entuzyazm szaty Afrodyty, Diony i Nereidy z zachodniego przy-

czołka; układają się one miękko dokoła form ciała i są tak cienkie, przejrzyste, że kształty całych postaci wychodzą na jaw w pełni piękna. Wyglądają przytem, jakby były zmoczone, przylegają do form, to znowu łamią się i tworzą ostre fałdy w tak lekkim, swobodnym układzie, że stanowią nowość, wcale różną od wszystkich usiłowań w tym kierunku dawniejszych rzeźbiarzy. Tamci lubowali się w starannym ładzie i wykuwali w marmurze fałdy regularne, rzec można, architektonicznie uporządkowane, o gładkich, okrągłych grzbietach, tak jak je wyrabiali w bronzach. Przeciwnie tutaj artysta, idąc śladami Pylygnota, który do wirtuozyi doprowadził w rysunku przejrzystość szat swych licznych heroin, wywołał w marmurze taki sam efekt nowym sposobem technicznym. Zastosował on przy rzeźbieniu świder biegnący, którym szybko wycinał te ostre kanty świecące i tę głębokość rozmaitą, skupiającą w sobie cienie. Nowy instrument znakomicie dobrany do charakteru marmuru przyczynił się zatem w związku z malarskim rysunkiem do stworzenia w rzeźbie marmurowej nowego stylu, który wywołał sensacyę i nie prędko zniknął z widowni.

Obok tych ważnych cech, składających się — że tak powiem — na odrębny i bardzo charakterystyczny koloryt, posiada ta grupa dużych rzeźb Partenonu także wielkie zalety, ujawniające się w właściwem modelowaniu ciał, oddaniu ich budowy i ruchów. Tu Feidias ukazuje się godnym rywalem Myrona, z którym nieraz styka się, obierając analogiczne motywy (jak n. p. motyw oddalających się figur, wzorowany nasławnej grupie bronzowej, przedstawiającej spór Ateny z Marsyasem o flety). Dorównuje mu trafnem chwyceniem ruchów swobodnych, nieraz całkiem chwilowych, lecz przewyższa go wielką fantazyą twórczą i niezwykłą siłą idealnego polotu, przeciwstawiając jego realistycznym kształtom postacie nowe, pełniejsze, bujniej rozwinięte, wprawdzie ludzkie, lecz uszlachetnione.

Bez przymusu, jak żywa natura, układają się ciała wszystkich postaci przy różnorodnych ruchach. Tors Poseidona, figura Dionysosa i tak zwany Kefissos ukazują nam kształty nagie, z takiem pysznem odczuciem charakteru mięśni i skóry oddane, jakiego nie widać na rzeźbach dawniejszych. Nigdy przedtem miejscami spokojne i napięte, twarde i miękkie części ciała nie były tak znakomicie odtworzone i tak harmonijnie ze sobą zlane, jak na tych postaciach. A jakie cudowne zjawiska ukazują się nam w kształtach niewieścich, osłonionych więcej lub mniej przeźroczystemi szatami w formach tego rodzaju, jakie widzimy u spokojnie leżącej Afrodyty lub żywo poruszonej Iris czy Pandrosos. Braknie słów, gdy się chce godnie opisywać te formy szerokie, pełne, ożywione kwitnącem, pogodnem zdrowiem, które owiewa urok boskiego majestatu. One nam najlepiej objaśniają owe nieosiągnione jeszcze przedtem przez żadnego artystę wyżyny ideału, na jakie pchnął sztukę grecką Feidias swą boskością modelowania. Pod jego ręką żywe kształty ludzkie w ruchach codziennych, najzwyklejszych, nabierały piętna skończonej doskonałości, upodobniały się do tych idej, wymyślonych później przez Pla-

tona, które także łączyły się ściśle z rzeczywistością, a jednak były od niej wyższe, bo wiecznie młode i boskie.

W pewnej sprzeczności z tą pełnią szlachetnego życia, uwydatnionego w ruchach i kształtach postaci, pozostają ich głowy, nie obdarzone jeszcze indywidualnym wyrazem, lecz utrzymane w ogólnych liniach klasycznego piękna, spokojne i pogodne, zajęte tylko sobą, czasem lekko zamyślone. Ta właściwość ich przejawia się najlepiej na jedynie zachowanej głowie, należącej do zbiorów markiza de Laborde'a. Pochodzi ona z zachodniego przyczołka, odłupana z posągu Amfitryty lub bogini Iris. Oblicze jej modelowane w szerokich formach, obliczonych na wrażenie z odległości, naszkicowanych w ogólnych rysach z pominięciem wszelkich drobnych szczegółów, nosi piętno powabnej słodyczy, odpowiedniej wiekowi dziewczęcia; profil nosa jest prosty, oczy nieco ocienione łukiem brwi, usta drobne i delikatne, lekko rozchylone, czoło małe i nizkie, w górze pięknym łukiem wypukłe, włosy ujęte starannie wstążką, nad czołem rozczesane, rozpadają się na kosmy naturalne, lekko sfalowane. Mimo ruchu żywego, w jakim znajdowała się cała figura, na głowie tej nie znać ani śladu większego affektu, tylko otwarcie ust i cały ruch głowy i oczu świadczy o życiu i pewnej napiętej uwadze, która owładnęła postacią. Przywodzi ona nam na pamięć typ poznany już na fryzie i przedstawia się nam jako najbliższa krewna licznych dziewic na nim przedstawionych.

Rzeźby przyczółkowe Partenonu są więc kontynuacyą tego samego stylu, wyrażonego już na fryzie, są nowym pomysłem jednego ducha, lecz wytworem może trochę późniejszym, okazalszym, bujniej rozwiniętym, staranniej wykonanym. Wprawdzie w fakturze poszczególnych posągów frontonowych odkryto pewne nierówności roboty (i tak leżący Kefissos traci na zestawieniu z Dionysosem), lecz różnice te wyniknęły stąd, że rozmaici podwładni artyści wykuwali te rzeźby może nawet w dłuższym przeciągu czasu. Ale modele do tych potężnych figur, od których nie posiadamy nic okazalszego z epoki Periklesa, musiały wyjść z ducha i pracowni jednego mistrza największego tych czasów, t. j. samego Feidiasa.

Dopiero teraz, ogarniając duchem cały strój skulpturalny Partenonu, nabieramy jasnej świadomości tego, czem był Feidias dla rzeźby greckiej, rozumiemy elogia wygłaszane na cześć jego w starożytności, potrafimy także wyobrazić sobie to bogactwo plastycznych dekoracyj, użytych przy tworzeniu obu kolosów chryselefantyńskich.

Feidias okrył szkołę attycką, rozwijającą się od końca VI w. coraz żywiej, największą sławą i zapewnił jej panujące stanowisko w świecie sztuki ogólno-greckiej. Z pochodzenia Ateńczyk, w rzeźbie wykształcony w szkole argiwskiej, równocześnie jednak wychowanek Polygnota i spadkobierca jego wzniosłych idei, przypomina Rafaela, Michała Anioła czy Leonarda da Vinci, przedstawiając wielką wszechstronność działalności i poprzedniej nauki, dzięki której talent jego nabrał giętkości i potęgi. Zbierając w sobie wszystko dobre w zakresie sztuki, kilkoma strugami płynące z wieków poprzednich, przekuł je w swej duszy na nowe walory,

nacechowane swobodą, harmonią, olympijskim spokojem i godnością, a rozwinąwszy bujną twórczość artystyczną w niezwykle szczęśliwych warunkach, okazał się godnym reprezentantem epoki tego wieku złotego, w którym demokratyczne Ateny pod kierownictwem Periklesa zakwitły dobrobytem, nauką i sztuką, stały się sercem całej Hellady.

PRZYPISKI.

[1] Michaelis, Der Parthenon, tom z atlasem, Leipzig 1871; Lucien Magne, Le Parthénon, Études faites au cours de deux missions en Gréce, Paris 1895; M. Collignon, Le Parthénon, Paris; A. H. Smith, The sculptures of the Parthenon, London 1910; Furtwängler, Meisterwerke, Leipzig. 1893, str. 155 n.; Lethaby, Greek buildings represented by fragments in the British Museum, London 1908; S. A. Murray, the sculptures of the Parthenon, 1903; A. H. Smith, Cat. of sculptures in the Brit. Mus. I nr. 303 n.; wybór rzeźb Brunn-Bruckmann, tabl. 106—115, 181—196, 368, 503, 522.

[2] Liczbowanie według Michaelisa.

[3] Zobacz Collignon, Histoire de la sculpture grecque II str. 52 n.; Klein, Geschichte der griechischen Kunst, Leipzig 1905 II str. 81 n.; E. A. Gardner, A handbook of greek sculpture, 1905, str. 289 n. Passow, Studien zum Parthononfries, 1902; Cherbuliez, Athenische Plaudereien über ein Pferd des Phidias, übersetzt von Riedisser, Strassburg. 1903.

[4] Zob. rekonstrukcyę Karola Szwerzeka opisaną w »Erläuterungen zu dem Versuch einer Rekonstruktion des östlichen Parthenongiebels, Wien, 1904 tabl.; również zur Deutung der Ostgiebelstatuen von Parthenon, Kunstchronik N. F. XV. 29, str. 476—477.

[5] Zob. R. Schneider, Die Geburt der Athena (Abhandlungen der arch.-ep. Seminars Wien 1880); madrycki puteal wydany w Wiener Vorlegeblätter Ser. VIII, tabl. XI; Arndt-Amelung, Einzelverkauf nr. 1724—29.; Prandl, zur Rekonstruktion des Parthenongebiels, Jahrbuch des arch. Inst. 1906, str 33—42.

[6] Sauer, Ant. Denkm. I tabl. 58, Athen. Mitteil. XVI (1891) str. 59 n. tabl. 3, porównaj Six, Jahrbuch IX (1894) str. 83 n.; Furtwängler, Meisterwerke str. 243, Intermezzi 1896 str. 17; Studniczka, Jahrbuch 1904 str. 1 n.; zob. Prandl, Fragmente der Giebelgruppen des Parthenon, Athen. Mitt. 1908; Sauer, Die Mittelgruppe des Partenon Ostgiebels, Athen. Mitt. 1908, str. 442 n.

[7] Sauer w Festschrift für Overbeck 1893, str. 74, tabl. III.

[8] Zob. rekonstrukcyę Karola Schwerzeka opisaną w Erläuterungen zu der Rekonstruktion des Westgiebels des Parthenon, Wien 1896; Sauer w Athen. Mitt. 1910 str. 77 umieszcza w północnym rogu obok tak zw. Kefissosa figurę siedzącego młodzieńca.

[9] Wydana w Compte rendu de la Comm arch. de Saint-Petersbourg 1872—73; Baumeister, Denkmäler III, str. 1395, zob. Smith, The central groups of the Parthenon pediments, Jour. of hell. t. XXVII.

[10] Zob. Head Poole, Catalogue of greek coins of Attica, London 1888, tabl. XVII nr. 4.

[11] Athen. Mitteil. XVI (1893), str. 72.

[12] Zob. Prandl, Fragmente der Gebielgruppen des Parthenon, Athen. Mitt. 1908 (XXXIII) str. 1—33.

[13] Zob. Sauer, Der Weber-Laborde'sche Kopf und die Giebelgruppen des Parthenon, Berlin 1903.

[14] Furtwängler, Meisterwerke str. 223 n.

[15] Prandl, j. w.

[16] Zob. Hadaczek, Polygnotos, Eos 1909; Sauer, Nike in den Parthenongiebeln, Jahrbuch 1908 str. 101 n.; nowy fragment głowy bogini wydaje Six, Journ. of hell stud. 1911 (XXXI) str. 65 n.; przynależności jej do Partenonu nie uznaje Kjelliberg, Röm. Mitt. 1912 str. 94.

[17] Zob. Overbeck, Die antiken Schriftquellen str. 114 nr. 623 (Plinius).

Nowsze poglądy na genezę słów łacińskich na io (capio — audio).

Napisał

Gerson Blatt.

Aby zrozumieć genezę konjugacyi łacińskiej słów takich, jak *capio* (t. zw. konjugacya trzecia) i *ferio* (t. zw. konjugacya czwarta), należy sobie uprzytomnić pewne fakta konjugacyi języków bałtycko-słowiańskich. W językach tych obok słów z tematem teraźniejszym, zakończonym na *je-* | *jo-*: starosłowiańskie *ližą*, *-eši*, 3 pl. *ližątŭ*, por. tak samo litewskie *lëžiù*, 1 pl. *lëžiame* (nb. lit. *a* = pierw. *o*), mamy słowa z tematem teraźniejszym zakończonym na *ĭ*, do którego końcówki osobowe przystępują wprost (z wyjątkiem 1 osoby l. p.) — i z tematem drugim czyli z tematem inf. na *ē*: st. słow. *sědi-ši*, polskie *siedzi-sz*, inf. *sědě-ti*. Tak samo lit. 1 pl. *sėdi-me*, inf. *sėdė-ti*. Zachodzi więc zupełny paralelizm końcowej samogłoski tematu I do końcowej tematu II w słowiańskiem i litewskiem, z tą małą różnicą, że słow. *i* odpowiada pierwotnemu *ĭ*, natomiast w lit. jest *ĭ* Na te dwa fakta więc należy położyć nacisk: 1) że w temacie praes. mamy tu konjugacyę bez samogłoski tematycznej *e-* | *o-*: słow. *sědi-mŭ*, lit. *sėdi-me*; 2) na fakt, że temat I kończy się na *ĭ*, temat drugi na *ē*. Otóż długi czas nie umiano sobie rady dać z wyjaśnieniem tych dwóch faktów: najpierw, dla czego *siedzisz* ma odmianę nietematyczną, podczas gdy w odmianie *liżesz*, *ližą* mamy przyrostek *je-*, *jo-*, więc z samogłoską tematyczną; powtóre, jaki jest stosunek historyczny końcówki tematu I *i-* do końcówki tematu II *ê* (= *ē*). Dopiero nowsze badania gramatyki porównawczej wykazały, że odmiana nietematyczna w czasie teraźniejszym jest pochodzenia prajęzykowego i tak samo, że *ĭ* tematu I i *ē* tematu II przedstawiają jedynie różne fazy wymiany pierwotnej dwugłoski długiej *ēi*. Albowiem prajęzykowe dwugłoski długie *ēi*, *ēu*, *ōi*, *ōu*, *āi*, *āu* pod wpływem akcentu ruchomego ulegały takiej samej wymianie, jak dwugłoski krótkie. Pod akcentem zostają (przyczem tylko zapamiętać należy, że przed następującą spółgłoską w pewnych wypadkach tracą drugi komponent: *i*, *u*), natomiast pozbawione akcentu, ulegają redukcyi na *ĭ*, *ŭ* (może być jeszcze inna forma redukcyi

əi, *əu*, lecz tę pomijamy w tem miejscu). Wystarczy tutaj zapamiętać na jednym przykładzie wymianę dwugłoski długiej *ēi*. Pierwiastek w brzmieniu pierwotnem *dhēi* — »ssać, karmić« pod akcentem zachowuje tę dwugłoskę (tak zawsze przed następującą samogłoską: staroindyjskie *dhāyú-s* »spragniony«), natomiast przed następującą spółgłoską traci drugi komponent *i*: st. ind. *dhā-rú-s* »ssący«, gr. θῆ-λυ-ς »żeński«, τιθήνη »mamka«, ł. *fē-mina*, słow. *dě-tę*, lit. *dė̃-lė̃* »pijawka«. Jednakże po utracie akcentu, gdy ten przechodzi na zgłoskę n a s t ę p n ą, powstaje wskutek redukcyi *ī*: st. ind. part. perf. pass. *dhī-tá-s* »karmiony«, ł. *fī-lius*. To *ī* może uledz dalszemu osłabieniu na *ĭ*, gdy akcent cofa się na zgłoskę poprzedzającą, (np. w formie wyrazu z reduplikacyą), albo też, gdy wyraz staje się enklitycznym: st. ind. *dá-dhi* — »kwaśne mleko«. Otóż słowiańsko-litewskie *ĭ* tematu I i *ē* tematu II przedstawiają różne stopnie wymiany dwugłoski *ēi*, wywołanej działaniem akcentu ruchomego w takich dwuzgłoskowych podstawach słownych, jak wymieniona powyżej **sedēi-*: *sédī-* (z tej formułki wynika, że długie *ē* p i e r w i a s t k o w e w słowiańsko-litewskiem nie jest pierwotne; ale to kwestya uboczna).

Tylko języki słowiańsko-bałtyckie odróżniają ściśle między konjugacyą słów z tematem I na *i̯e-* | *i̯o-* i konjugacyą z tematem I na *ĭ-*. W innych językach nastąpiło pod tym względem znaczne zamieszanie. I tak w języku staroindyjskim przeważnie zapanowała konjugacya z przyrostkiem tematycznym *i̯e-* | *i̯o-*, a więc słowa piorwotne z »przyrostkiem« *ĭ-* wciągnięte zostały do pierwszej kategoryi (są to słowa tak zwanej klasy czwartej podług podziału gramatyków staroindyjskich: *dīv-ya-ti* »igra«, *paś-ya-ti* »conspicit«, *śúṣ-ya-ti*, słow. *sušetŭ* »schnie«, ale też i *mán-ya-tē* wobec słow. *mĭni-tŭ*, inf. *mīnê-ti* »mniemać«). Są jednak nieliczne przykłady i w staroindyjskiem dawniejszej formacyi na *ī-*, i to z odmianą nietematyczną, tak jak w bałtycko-słowiańskiem (NB. w st. ind. jeszcze i 1 sg. nietematyczna): *brávī-mi*, *brávī-ṣi*, *brávī-ti* »mówić«, por. etymologicznie pokrewne słow. *mlŭvi-ši*, *mlŭvi-tŭ*, staropolskie *mołwi-sz* etc.[1]). Gramatycy staroindyjscy pozwalają w ten sposób odmieniać jeszcze kilka innych pierwiastków słownych, ale form takich, oprócz wymienionej 3 sg. *távīti*, dotąd nie odszukano, cf. Whitney, Gramm. § 633. Natomiast jest znaczna liczba przykładów na pierwotne podstawy dwuzgłoskowe, zakończone na długą dwugłoskę *ēi-*, które przeszły do konjugacyi tematycznej, z akcentem na samogłosce tematycznej *-á-*, t. zn. podług indyjskiej klasy szóstej: *gṛbhāy á-ti* »chwyta« (obok *gṛbh-nā́-ti* podług klasy dziewiątej; co ta oboczność formacyi klasy 9 dla genezy jej znaczy, w tem miejscu pomijamy), inf. *grábhī-tum*, cf. słow. *grabi ši* etc., więc podstawa pierwotna **gṛ́bhi-*: *gṛbhéi-*.

---

[1]) Mimochodem zaznaczamy, że rokonstrukcya, podana przez Vondra'ka Vergl. Gramm. t. II str. 223. Sg. *trpḗimi*, *-ḗi-si*, *-ḗi-i*, Pl. *trpī-més* etc., niedokładna; na to wskazują formacye staroindyjskie *brávī-ti*, *távī-ti* »nabrzmiewa« i t. p. t. zn., że w całym paradygmacie praes. podstawa kończyła się na *ī-*, wskutek tego, że akcent padał na 1 zgłoskę podstawy.

W greckiem zapanowała wyłącznie formacya na *ję-* | *jo-*: χαίρω z *χαρ-ιω, cf. st. ind. *hár-ya-ti*, »ma upodobanie«, μαίνεται z *μαν-ιε-ται st. ind. *mán-ay-tē*, konjugacya niepierwotna, zarówno w staroindyjskiem jak i w greckiem, jak wskazuje wyżej przytoczone słow. *mĭni tŭ*. Natomiast formacya gr. λεύσσω z *λευκιω z przyrostkiem *ję-* | *jo* pierwotna, jak wskazuje litewskie *láukiu*, 1 pl. *láukiame* »oczekiwać«. W greczyźnie samej jednak mamy jeszcze dowód pochodzenia pewnych słów z przyr. *ję-* | *jo-* od formacyi dawniejszej na *ĭ-*, mianowicie w tym wypadku, jeżeli takiemu praes. na *ję-* | *jo-* towarzyszy aoryst bierny mocny z charakterem czasu η-, który oczywiście wskazuje na podstawę słowną, pierwotnie zakończoną na *ēi-*. Por. z przykładów wyżej przytoczonych słowa *χαίρω: ἐχάρην, μαίνομαι: ἐμάνην, sł. *mĭni-ši*: *mĭnĕ-ti*. W języku łacińskim formacya z przyrostkiem *ję-* | *jo-* zupełnie wyparta została przez drugi »przyrostek« *ĭ-*, z wyjątkiem tylko 1 sg. i 3 pl., które wyłącznie odmieniają się tematycznie: *cupio, cupiunt, ferio, feriunt*. W tym języku *ĭ-* i *ī-* rozmieszczone zostały w ten sposób, że po zgłosce pierwiastkowej długiej (natura albo positione) następuje *ī-* (kwestyę te szczegółowo traktuje Bernecker w t. VIII czasopisma Indogermanische Forschungen). Kilka przykładów: 1) po zgłosce pierwiastkowej długiej zawsze *ī-*, por. *dormīre, haurīre, sōpīre* i t. p. 2) po zgłosce pierwiastkowej krótkiej *ĭ-*: *căpĭmus, cŭpĭmus, făcĭmus* i t. p. (znane przykłady słów trzeciej konjugacyi na *jo-* | ale też i *ī-*: *fĕrīre, mŭgīre*, gr, μύζω, *rŭgīre*, gr. ῥύζω, *sălīre* gr. ἅλλομαι, *vĕnīre* i t. p. Nie łatwo rozstrzygnąć, kiedy słowo łacińskie, zakończone na *-jo*, jest dalszym ciągiem takiej samej formacyi prajęzykowej, a kiedy zastępuje pierwotną podstawę dwuzgłoskową na *ĭ-*, powstałe z *ēi-*. Rozstrzyga tutaj porównanie ze słowami, etymologicznie spokrewnionemi, języków bałtycko-słowiańskich, albo też języka greckiego, tego ostatniego jednak tylko w tym wypadku, jeżeli formacyi praes. na *-jō* towarzyszy aoryst bierny mocny, jak wyżej powiedziano. Jednakowoż liczba takich przykładów niewielka; n. p. *ferī-re* zastępuje pierwotną formacyę na *ję-* | *jo-*, por. starosłowiańskie *borją, borješi* »walczą«, inf. *brati*. staropolskie *bróć się*, zatem z **bor-ti*; tak samo *aperīre, operīre* z **ap-verīre*, por. litewskie *veriù, vėriame*, »otwieram, zamykam«, więk przyrostek *ję-* | *jo-*. Natomiast *cupio, cupĭmus* ma *ĭ* powstałe z *ēi*; jak wskazują słowiańskie *kyplją, kypiši*: *kypĕti*. W innych wypadkach, jak np. w takiem, *specio, specĭmus* trudno rozstrzygnąć, czy to *ĭ* zastępuje przyrostek *ję-* | *jo-*, czy też powstało z redukcyi dwugłoski *ēi*, jest wprawdzie słowo staroindyjskie *paś-ya-ti*, ale na przykładzie, jedynie z tego języka wziętym, polegać nie można, jak już wyżej zaznaczono. Tak samo przy słowie *salīre*, gdyż z greckiego ἅλλομαι przy braku formy aorystu biernego także trudno coś pewnego wywnioskować.

Różnicę między formacyami *cupĭmus* i *audīmus* niektórzy uczeni (Bernecker, Skutsch, Sommer), chcieli tłumaczyć zypomocą t. zw. prawa skracania jambów, t. j. prawa głosowniowego, właściwego specyalnie językowi łacińskiemu, podług którego przy następstwie jambicznem dwóch zgłosek z akcentem na pierwszej zgłosce — długa ulega skróceniu (*bĕnĕ pūrē, dūō; octō* etc., por. Sommera Handbuch § 90); w ten sposób

chcieli krótkie *ĭ* w *cupĭmus* uważać za skrócenie specyalnie łacińskie. Temu jednak sprzeciwiają się inne fakta, n. p. wymienione powyżej przykłady z *ī* po zgłosce pierwiastkowej krótkiej: *vĕnīmus*, *fĕrīmus* i. t. p. (liczba ich znaczna, wyliczone u Berneckera w rozprawie wymienionej: tłómaczenie jednak dość skomplikowane). Inne fakta, które sprzeciwiają się owemu przypuszczeniu, pomijamy w tem miejscu, gdyż jak wyżej wyłuszczono, w tym stosunku *ī*:*ĭ* mamy refleks faktów języka indo-europejskiego, nie zaś zmianę, powstałą dopiero w dziedzinie języka łacińskiego. Dodajemy jeszcze uwagę, że nie wszystkie słowa czwartej konjugacyi łacińskiej mają taką genezę *ī*- tematycznego. Wyłączyć bowiem należy słowa odimienne (denominativa); *finīre* (finis), *mollīre* (mollis) etc., których geneza odmienna.

Z wywodów powyższych wynika: 1) że *ĭ*- słów formacyi *cupĭmus*, *ī*- słów podobnych jak *audīmus*, jest szczątkiem długiej dwugłoski *ēi*, która stanowiła koniec dwuzgłoskowych podstaw »ciężkich« w epoce przedfleksyjnej prajęzyka i że to *ĭ* powstało w późniejszej fazie prajęzyka, kiedy powstała wymiana samogłoskowa pod wpływem akcentu ruchowego. 2) Tak samo okazuje się z tego, iż konjugacya nietematyczna w łacińskiem *cupĭs* etc., *fers* etc. jest pierwotną, jak dobrze widać jeszcze w bałtycko-słowiańskiem; 3) że formy tematyczne 1 sg. i 3 pl. słów podobnych jak *cupio*, *cupiunt* (t. zn. powstałych z podstaw dyftongowych) są już faktem drugorzędnym (tak samo 1 sg. lit. *sėdžu*, *mýliu* i t. p.), jak wskazują (nieliczne) przykłady języka staroindyjskiego: *brávī-mi*.

W końcu wskazujemy jeszcze na fakt osobliwy, że obok tego *ĭ* nie mamy już w łacinie drugiego tematu na *ē(i)*-, zachowanego w słowiańskiem i litewskiem (podobnież po części i w języku greckim). Ale ślad tego dyftongu mamy gdzieindziej, mianowicie w temacie pewnej liczby słów t. zw. drugiej konjugacyi łacińskiej: *vidē-s*, por. słow. *vidê-ti*: *vidi-ši*, *sedē-s* por. słow. *sêdê-ti*:*sêdi-ši* i t. p., tylko, że w łacińskiem to *ē* wprowadzono i do innych form, nie należących do tematu teraźniejszego. Pewną analogię przedstawiają języki germańskie, n. p. do łacińskiego *vidē-s* należy gockie *witan* »spostrzegać« 2 sg. *witai-s*=**vidēi-e-si*, do łacińskiego *tacē-s* gockie *þahai-s* i t. d.; to znaczy, że w germańskiem te słowa przeszły do konjugacyi tematycznej, (że te formy, jak *witais*, *þahais* przedstawiają odmianę tematyczną, dowodzi ta okoliczność, iż dyftong *ēi*=germ. *ai* zachowany, co mogło się stać tylko przed następującą samogłoską). Różnica między faktami konjugacyi germańskiej a łacińskiej polega więc na tem, że w łacinie tylko w 1 sg. mamy odmianę tematyczną: *video*, *taceo* i t. p.; por. o tem Hirta, Indog. Forsch. t. X, pag. 20 nn.; por. jeszcze takie słowa konjugacyi drugiej, jak *sil-ēs*, gockie *ana-silan* (2 sg. *-silai-s*) »umilknąć«, *favē-s*. słow. *govê-ti*, *govi-ši* »czcić«, *rubē-s* słow. *rŭdi-ši sę*, *rŭdê-ti sę* i t. d. W łacinie jednak te słowa, powstałe z dwuzgłoskowych podstaw na *ēi*- pomieszały się z innemi formacyami, n. p. ze słowami powodującemi (causativa): *moneo* caus. do *memini*. powstałe z **moneio*, por. staroindyjskie *mānáyati* caus. do *mányatē*; ze słowami odimiennemi (denominativa) *albeo* do *albus*

i t. p., tak iż tylko zapomocą odpowiednich formacyi języków pokrewnych jesteśmy w stanie poznać, które słowa drugiej konjugacyi łacińskiej wyszły od wymienionych podstaw na *ēi-*!

Na zakończenie godzi się jeszcze zwrócić uwagę na ten szczegół, że w formacyach słownych, polegających na temacie zakończonym na *ē(i)*, przeważa znaczenie czynności nieprzechodniej, która w greckiem stała się podstawą znaczenia biernego (to ostatnie stanowi w historyi języków późniejszy stopień rozwoju, rozwinięty ze znaczenia czynności nieprzechodniej). Por. greckie φαίνω-transitivum: ἐφάνην-intrasitivum; καίω (z κα-ιω): ἐκάην etc. Hirt l. c. Otóż ten sam stosunek znaczenia czynności przechodniej form na *ĭ-* do czynności przechodniej form na *ē(i)-* mamy jeszcze zachowany w łacińskiem *iacio : iaceo*, Sommer, Handbuch pag. 542.

Lwów.

RECENZYE. — SPRAWOZDANIA. — ZAPISKI.

Tadeusz Wałek: Die delphische Amphiktyonie in der Zeit der aitolischen Herrschaft (Berlin 1911, str. 191, 8°).

Jest to rozprawa młodego adepta nauki, który jako elew seminaryum archeologicznego i historycznego wszechnicy Jagiellońskiej wyprawiony na uniwersytet berliński tam pod auspicyami prof. E. Meyera uzyskał dyplom doktorski i zamierza pracować nad historyą związku etolskiego. Przedmiot ten niemal nie obrobiony, gdyż ostatnia książka o nim Brandstättera Geschichte des aetolischen Landes, Volkes und Bundes wyszła jeszcze w r. 1844 i jest obecnie najzupełniej przestarzała, a rozprawa Dubois: Les ligues Etolienne et Achéenne z r. 1885 jest pobieżna i dzisiaj zgoła nie wystarczająca. Przedmiot to dla nas Polaków szczególnie ciekawy, gdyż historya upadku Hellady, której jednym z ostatnich etapów są dzieje obu związków, ma bardzo wiele punktów stycznych z upadkiem naszej ojczyzny, jej konfederacyami i partyami. Otóż niejako wstępem do tego studyum, ramami, w które z czasem ma być wprawiony właściwy obraz, jest książka, której tytuł powyżej wypisaliśmy — poświęcona zbadaniu jednej z najważniejszych kwestyj historyi związku etolskiego, a mianowicie stosunku jego do delfickiej amfiktyonii w ciągu stu lat 290 do 189 przed Chr.

Co do źródeł, opierał się autor przedewszystkiem na bardzo bogatym materyale epigraficznym, znalezionym w Delfach, zwłaszcza podczas wielkich wykopalisk francuskich w latach 1892 – 1903. Niestety materyał ten jest jeszcze w znacznej części nieogłoszony drukiem. z trzeciego tomu urzędowej publikacyi wydawanej przez École Française d'Athènes pod tytułem: Fouilles de Delphes, poświęconego epigrafice, pojawiły się dotąd zaledwie 3 zeszyty w latach 1910 i 1911; pozatem musimy się zadowolić tymczasowemi i doraźnemi próbami odczytania w Bulletin de correspondance hellénique i innych czasopismach naukowych. Dość bogata literatura delfickiej amfiktyonii jest, o ile pochodzi z czasów przed wykopaliskami francuskiemi, z małym wyjątkiem zupełnie przestarzała,

zwłaszcza o ile się odnosi do okresu supremacyi etolskiej w Delfach. Podstawowemi natomiast są prace Pomtowa z lat 1889—1910, które ukazały się przeważnie w Fleckeisena Jahrbücher für klassische Philologie, tudzież w Rheinisches Museum, Philologus i Klio. Ważną jest także rozprawa Belocha, poświęcona specyalnie delfickiej amfiktyonii w III-cim wieku przed Chr., ogłoszona najpierw w Klio z r. 1902, a następnie przedrukowana z pewnemi zmianami w drugiej części trzeciego tomu jego Griechische Geschichte. Wszystkie jednak te prace mają z konieczności charakter tymczasowy i pozostawiają cały szereg pierwszorzędnych zagadnień bez odpowiedzi i rozwiązania. Dobrze przeto postąpił Dr Wałek, że poświęcił uwagę temu przedmiotowi, zwłaszcza że w niejednym względzie zapatrywania Pomtowa i Belocha nie dadzą się utrzymać, a świeżo ogłoszony trzeci tom Fouilles de Delphes dostarczył wielu ważnych napisów, im jeszcze nieznanych.

Pracę swą podzielił autor na 11 rozdziałów. Pierwszy rozdział stanowi niejako wstęp do właściwego przedmiotu. Zawiera krótki przegląd dziejów amfiktyonii w czasach, poprzedzających panowanie etolskie, począwszy od zasadniczej reorganizacyi tego prastarego związku sakralno-politycznego w r. 346 po drugiej wojnie świętej. Autor podkreśla formalny charakter amfiktyonii, jako przedstawicielki greckich szczepów, a nie miast, mimo iż w dobie historycznej ustrój państwowy, wcielony w helleńską πόλις, wyrugował prawie wszędzie dawny ustrój szczepowy (Stammstaat). W praktyce jednak zasada reprezentacyi szczepów w amfiktyonii została już w VII wieku przed Chr. nadwyrężona skutkiem rozdzielenia podwójnego głosu trzech szczepów: doryckiego, jońskiego i lokryjskiego między poszczególne miasta odnośnych szczepów. Wbrew twierdzeniu Pomtowa, iż mimo to każdy szczep, który posiadał dwa głosy, mógł być tylko raz reprezentowany na zgromadzeniach amfiktyonii, wykazuje autor, iż poszczególne państwa, należące do trzech powyższych szczepów, rozporządzały przynależnym sobie głosem niezawiśle od rodaków, posiadających drugi głos odnośnego szczepu. Wskutek tego upada także twierdzenie Pomtowa, iż dopiero Etolczycy przeprowadzili zasadniczą zmianę w organizacyi amfiktyonii przez to, iż rozszczepili wszystkie podwójne głosy, które w jej skład wchodziły. W r. 346 przyznano Filipowi II i jego potomkom prawo zasiadania w amfiktyonii, odebrane Fokejczykom wskutek drugiej wojny świętej. Prawo to jednak, jak autor to podnosi wbrew zdaniu Pomtowa i B. Keila, było czysto osobistym przywilejem Filipa i jego domu, bynajmniej zaś nie ludu macedońskiego lub choćby tylko korony macedońskiej. Prócz tego odebrano w r. 346 szczepom Perrajbów i Dolopów po jednym głosie i oddano oba uzyskane w ten sposób głosy Delfom. Przy tej sposobności wykazuje autor bezpodstawność twierdzenia P. Sokołowa, wyrażonego w Klio VII, str. 52—72, jakoby Delfy już począwszy od VI wieku przed Chr. posiadały własną reprezentacyę w amfiktyonii delfickiej. Mniejszą doniosłość miało rozszczepienie podwójnego głosu plemienia malijskiego i obdarowanie po jednym głosie właściwych Malijczyków oraz Herakleotów. Podczas gdy z czasów Filipa i Alexandra W. zachowały się liczne dokumenty amfiktyońskie,

brak ich nam zupełnie z okresu po śmierci Alexandra, tak iż musimy się co do dziejów amfiktyonii w tej epoce ograniczyć do przypuszczeń. Autor stara się uzasadnić hipotezę, iż dwa głosy, wakujące wskutek wymordowania macedońskiej rodziny królewskiej przez Kassandra, zostały przyznane w latach 303 lub 302 Demetryusowi Poliorketes, gdy tenże pod auspicyami domu Antigonidów odnowił założony przez Filipa związek koryncki. Demetryus jednak utracił to prawo, gdy zasiadłszy na tronie macedońskim w r. 294, stał się znów jednym z najpotężniejszych władców swego czasu; utracił je skutkiem konfliktu z swymi dotychczasowymi sprzymierzeńcami, Etolczykami.

Z tą chwilą datują się początki panowania etolskiego w Delfach i w amfiktyonii, którym jest poświęcony drugi rozdział. Autor stara się najpierw ustalić datę zajęcia Delf przez Etolczyków i dochodzi do rezultatu, iż najprawdopodobniej nastąpiło to w r. 293 przed Chr. — Okupacyę Delf musiała poprzedzić annexya ozolskiej Lokris, która zdaniem autora przypada najprawdopodobniej na czas 301—297. Wynikający stąd konflikt z Demetryusem Poliorketes był aktem koniecznej samoobrony, podjętym przez jedyne greckie państwo tego okresu, które utrzymało swą niepodległość wobec władców macedońskich. Ponieważ wszystkie szczepy amfiktyońskie z wyjątkiem zachodnich Lokrów znajdowały się w zawisłości od Demetryusa Poliorketes, przeto amfiktyonia za jego rządów (297—287) przestała faktycznie istnieć, podobnie jak w czasach drugiej wojny świętej. Upadek Demetryusa w r. 287 uratował Etolczyków od grożącego im losu Focyjczyków i spowodował wskrzeszenie amfiktyonii, do której Etolczycy uzyskali po raz pierwszy dostęp wskutek przejścia na nich głosu ozolskich Lokrów, wcielonych do związku etolskiego. Stanowisko etolskie w amfiktyonii było jeszcze pod względem formalnym bardzo słabe, siłę jego stanowiła okupacya siedziby amfiktyonii, Delf. Przy tej sposobności roztrząsa autor prawno-państwowy charakter stosunku Delf do związku etolskiego i wykazuje, że Delfy nigdy właściwie nie należały do związku, tylko zostawały pod jego protekcyą. Drugi głos w amfiktyonii uzyskali Etolczycy w r. 280 przez anneksyę Heraklei pod Oitą. Z tem wszystkiem mieli aż do najazdu Galatów na Delfy, który stanowi epokę w dziejach amfiktyonii, bardzo słabą co do liczby reprezentacyę. — W zakończeniu drugiego rozdziału zajmuje się autor chronologią delfickich archontów w latach 300—280 i ustala czas pięciu z nich na lata 286—281.

Trzeci rozdział poświęcony jest w całości rozbiorowi i wyjaśnieniu dekretu amfiktyońskiego z archontatu Hierona (278/7). Dekret ten, nadający przywileje stowarzyszeniu dyonizyjskich artystów w Atenach, nastręcza wiele niejasności rzeczowych, z których bodaj największą jest niebywały skład kollegium amfiktyońskiego, złożonego jedynie z 2 Tessalczyków, 2 Etolczyków, 2 Beotów, 2 Focejczyków. Autor wykazuje, iż przypuszczenie Belocha, jakoby powyższy spis amfiktyonów był niekompletny, nie da się utrzymać. Od siebie stara się go wyjaśnić położeniem politycznem i dochodzi do wniosku, że w amfiktyonii były w tym roku reprezentowane tylko te państwa, które pozostawały w przyjaźni

z związkiem etolskim i z jego ówczesnym sprzymierzeńcem, Antigonosem Gonatasem. Zarazem wykazuje bezpodstawność twierdzenia Belocha, jakoby Etolczycy skasowali dwa głosy macedońskiego domu królewskiego i oddali je Focejczykom. Pozatem rozprawia się autor z poglądem Sokołowa na sposób użytkowania dokumentów amfiktyońskich. Sokołow wygłasza twierdzenie, że skład amfiktyonii w okresie supremacyi etolskiej był zupełnie zależny od samowoli etolskiej i że wskutek tego nie podobna ze składu kolegium hieromnemonów wyciągać wniosków o przynależności pewnych terytoryów i szczepów amfiktyońskich do związku etolskiego. Autor wykazuje obszernie, że pogląd ten, który, gdyby był prawdziwy, obaliłby wszystkie rezultaty historyczne, uzyskane z dokumentów amfiktyońskich, jest całkiem błędny i nieuzasadniony.

Czwarty rozdział obejmuje okres bardzo ważny w dziejach delfickiej amfiktyonii oraz związku etolskiego, mianowicie lata 277—270, z których bez przerwy posiadamy dokumenty. Ilość głosów etolskich wzrosła najpierw na 3, a od r. 273 na 5, równocześnie Etolczycy obejmują po raz pierwszy przewodnictwo w amfiktyonii, które dotąd zawsze dzierżyli Tessalczycy. Ci znikają odtąd na blisko wiek ze spisów amfiktyońskich, tak samo większość innych szczepów tessalskich, a przedewszystkiem macedoński dom królewski Antigonidów, którego miejsce zajmują dwaj reprezentanci Delf. Autor roztrząsa przyczyny tych głębokich zmian i wykazuje, iż głównie wynikły one z zmienionego stosunku Etolczyków do sprzymierzonego przedtem z nimi Antigonosa Gonatasa. Odkąd tenże zasiadł na tronie macedońskim (277), stał się groźny Etolczykom, gdyż z natury rzeczy musiał dążyć do przywrócenia w całej Helladzie hegemonii macedońskiej, której najbardziej stanowczym przeciwnikiem był właśnie związek etolski. Ostatecznie Etolczycy skasowali głosy domu Antigonidów i przywłaszczyli sobie przewodnictwo w amfiktyonii, pokrzywdzeni zaś Tessalczycy i inne szczepy tessalskie, od Macedonii zawisłe, przestały obsyłać zgromadzenia amfiktyońskie. Natomiast inne państwa greckie, nawet podległe lub sprzymierzone z Macedonią, których prawa nie zostały przez Etolczyków pogwałcone, nie miały powodu do bojkotowania amfiktyonii i w rzeczy samej pojawiają się regularnie w listach amfiktyońskich z doby hegemonii etolskiej. Udowadnia to autor przekonywująco wbrew twierdzeniom Belocha i Sokołowa, którzy postawili zasadę, iż Etolczycy nie dopuszczali do amfiktyonii państw zależnych od Macedonii. W związku z temi zagadnieniami stara się autor ustalić terytorya amfiktyońskie, których wcielenie do związku etolskiego spowodowało przyrost głosów etolskich w amfiktyonii, a następnie rozbiera przyczyny tej etolskiej expanzyi. Za główną z nich uważa autor wystąpienie sprzymierzonego z Etolczykami Pyrrhusa przeciw Antygonowi, który chwilowo nawet postradał prawie całe swe państwo. Politycznem położeniem tłumaczy autor także inne szczegóły składu amfiktyonii, n. p. brak opuncckich Lokrów w niektórych listach amfiktyońskich, oraz pozostające z tem w związku trzy głosy beockie zamiast zwykłych dwóch.

W piątym rozdziale, obejmującym czasy 270—259, autor zajmuje się najpierw ustaleniem bardzo spornej chronologii dokumentów amfiktyoń-

skich z tego czasu. Są to głównie katalogi zwycięzców w igrzyskach, odprawianych podczas tak zwanych Soteryów, które Etolczycy ustanowili na pamiątkę zwycięskich walk z Galatami podczas ich najazdu na Delfy. Autor dochodzi do rezultatów, znacznie odbiegających zarówno od poglądów Pomtowa jak Belocha, którzy w tym wypadku reprezentują dyametralnie przeciwne stanowiska. Uzyskawszy dostateczną podstawę chronologiczną, rozpatruje autor konstellacyę i wydarzenia polityczne lat sześćdziesiątych III wieku i w nich znajduje wytłumaczenie znacznego przyrostu głosów etolskich (z 5 na 9), oraz nieobecności reprezentantów niemal wszystkich innych państw greckich z wyjątkiem zależnych od Etolczyków Delf. Główną przyczyną wielkiego wzrostu związku etolskiego w tej epoce była t. z. wojna chremonidejska (268—262), która pochłaniała wszystkie siły Antigonosa Gonatasa, nie pozwalając mu na energiczne wystąpienie przeciw expansyi etolskiej. Stan wojenny tłumaczy także nieobecność na zgromadzeniach amfiktyońskich państw zależnych lub sprzymierzonych z królem macedońskim. Także inne fakty historyczne, jakie można wywnioskować z dokumentów ówczesnych, stają się zupełnie zrozumiałe na tle wypadków dziejowych tych lat, jak to autor szczegółowo wykazuje.

Szósty rozdział jest poświęcony okresowi 259—245, z którego posiadamy szereg dokumentów amfiktyońskich, wydanych na korzyść Ateńczyka Kalliklesa i poruczających nas o składzie amfiktyonii w tym okresie. Autor analizuje ten skład i wyświetla nim różne sporne kwestye, między innemi fakt pojawienia się po raz pierwszy w listach amfiktyońskich reprezentanta Chios. Wyspa ta, jak autor wykazuje, nie miała własnego samodzielnego głosu, lecz jedynie jeden z głosów związku etolskiego, odstąpiony jej przez szczególną względność. Zmiany, zresztą nie zbyt wielkie w składzie amfiktyonii, tłumaczy autor spółczesnemi wydarzeniami politycznemi; tak n. p. rozszerzenie się związku etolskiego w kierunku północnym wypadkami, związanymi z powrotem króla Epiru Alexandra II na tron ojczysty przy pomocy etolskiej. W związku z tem ustala autor chronologię dokumentów amfiktyońskich i kończy rozdział przeglądem delfickich archontów, którzy fungowali w tym czasie, lecz nie pozostawili po sobie żadnych śladów w zachowanych dekretach.

Siódmy rozdział obejmuje krótki okres 245—239, w ciągu którego polityczna sytuacya Hellady uległa zupełnemu przewrotowi wskutek przymierza pomiędzy dotychczasowymi zawziętymi wrogami, królem macedońskim a związkiem etolskim, przymierza, skierowanego przeciw związkowi achajskiemu. Niestety z tego tak ciekawego okresu posiadamy jedynie fragmenty dokumentów amfiktyońskich, z których nie można wcale poznać składu amfiktyonii ówczesnej. Natomiast dzięki licznym dokumentom delfickim znamy wszystkich archontów delfickich z tego okresu. Autor obok ustalenia chronologicznego następstwa archontów stara się o ile możności, z dekretów delfickich, nadających προξενία wyciągnąć wnioski historyczne, odnoszące się do położenia politycznego Hellady.

Okres 239—230, któremu jest poświęcony ósmy rozdział, znamionuje nowy przewrót w układzie politycznym Grecyi, wywołany połącze-

niem się związków etolskiego i achajskiego przeciw Macedonii, na której tronie zasiadł w r. 239 po śmierci sędziwego Antigonosa Gonatasa jego syn, Demetryos II. Wynikła stąd wojna t. z. demetryjska, która dla związku etolskiego przybrała bardzo niepomyślny obrót. Związek utracił połowę swych terytoryów amfiktyońskich, jak nas o tem pouczają zachowane, na szczęście, dość liczne dokumenty z tego okresu. Autor roztrząsa je, przyczem zajmuje się szczegółowo rekonstrukcyą uszkodzonego dokumentu bardzo wielkiej wagi z archontatu Damaiosa, a następnie ustala ich chronologię, dowodząc wbrew Belochowi, iż data Pomtowa dla omawianej grupy napisów jest trafna i że grupa ta pochodzi z trzydziestych lat III wieku. Następnie rozbiera konsekwencye historyczne, wypływające z dokumentów tego okresu, przedewszystkiem doniosłe zmiany terytoryalne i polityczne, jakie spowodowała wojna demetryjska. Między innemi okazuje się, iż przy końcu tego okresu nastąpiło znaczne oziębienie stosunków pomiędzy związkiem etolskim a achajskim, z czem się zgadza świadectwo Polybiosa. Co więcej niektóre zarzuty, czynione przez tego historyka Etolczykom, napozór dziwne i zagadkowe, stają się zrozumiałe w świetle dokumentów. Rozdział ósmy książki kończy się przydzieleniem do tego okresu niektórych archontów delfickich. Z czasów ich urzędowania nie dochowały się dokumenty amfiktyońskie, tylko delfickie, mianowicie dekrety, nadające godność proxenosa, przyczem autor usiłuje z nich wysnuć pewne wnioski historyczne.

Dziewiąty rozdział przedstawia losy amfiktyonii w dobie największego rozrostu ligi etolskiej, jaki nastąpił bezpośrednio po śmierci Demetryosa II (230—223). Podczas gdy zachowane źródła literackie prawie zgoła o tem nie wspominają, dostarczają nam odnalezione dekrety amfiktyońskie niezbitego na to dowodu, wykazując największą liczbę etolskich reprezentantów (14, a z głosem w. Chios 15), jaką wogóle w dziejach amfiktyonii spotykamy. Autor zajmuje się obszernie ustaleniem porządku chronologicznego dokumentów amfiktyońskich z tego okresu oraz odnośnych archontów w Delfach. Uzyskawszy w ten sposób konieczną podstawę, śledzi rozwój terytoryalny związku etolskiego, pozostający w zależności od bardzo ważnych wypadków politycznych, o których literatura historyczna przechowała nam bardzo nieliczne wzmianki. Przytem dochodzi do rezultatu, iż począwszy od tego czasu Etolczycy nie zrzekają się swych pretensyi do posiadanych w dobie największego wzrostu terytoryów amfiktyońskich, mimo iż niebawem znaczną ich część utracili. Wskutek tego liczba głosów etolskich na zgromadzeniach amfiktyońskich nie odpowiada już rzeczywistemu stanowi posiadania związku etolskiego. Pogląd ten usuwa bardzo wiele trudności, wypływających z pozornej sprzeczności pomiędzy dekretami amfiktyońskimi a świadectwem najważniejszego naszego źródła literackiego, Polybiosa.

Rozdział dziesiąty obejmuje czasy stopniowego upadku potęgi etolskiej z szczytu, osiągniętego w poprzednim okresie. Co prawda z licznych dokumentów ówczesnych (r. 223—201) bynajmniej to nie wynika, gdyż liczba przedstawicieli etolskich wynosi stale 14, notabene jeżeli doliczymy do nich głosy pierwotnie etolskie, odstąpione dla różnych względów po-

litycznych niektórym zaprzyjaźnionym państwom. Głosy takie w tym okresie posiadały wyspa Kefallenia, miasta Ambrakia w Epirze i Magnezya nad Meandrem, król Atamanów Amynandros i naturalnie także wyspa Chios, która już dawniej była reprezentowana w amfiktyonii. W tym okresie sprzeczność pomiędzy roszczeniami etolskiemi, objawiającemi się w liczbie ich głosów, a faktycznym ich stanem posiadania, staje się coraz bardziej jaskrawa. Prócz tego autor usiłuje chronologicznie uporządkować zachowane dokumenty i wyjaśnić je w związku z wydarzeniami dziejowemi tego okresu, jak wojna sprzymierzeńcza (συμμαχικὸς πόλεμος) w latach 220—217 i pierwsza wojna macedońska 215—204.

Końcowy rozdział jest poświęcony ostatnim czasom etolskiej supremacyi w Delfach (200—189), której kres położyła nieszczęśliwa wojna z Rzymem, prowadzona wspólnie z Antiochem III, t. z. Wielkim. Niestety z tego tak ważnego okresu zachowały się nam jedynie dwa dokumenty amfiktyońskie bardzo uszkodzone. Najważniejszy pod względem historycznym preskrypt, który podawał skład amfiktyonii, jest w jednym z nich całkiem, w drugim w części zniszczony. Ten drugi dekret, wydany celem uczczenia Karyjczyka Pixodorosa, potomka Mauzolosa, rzuca światło na położenie polityczne Grecyi w r. 193/2, z którego pochodzi. Mianowicie fakt, iż na zgromadzeniu amfiktyońskiem byli reprezentowani jedynie Etolczycy, Delfy, Chios i Magnezya nad Meandrem, świadczy, iż w tej dobie rozpoczynającego się konfliktu z Rzymem związek etolski był w Grecyi zupełnie odosobniony. Uczczenie zaś wybitnego Karyjczyka, poddanego Antiochosa III, jest wyrazem bliskich stosunków, łączących związek etolski z władcą monarchii Seleukidów.

W zakończeniu daje autor krótki rzut oka na losy amfiktyonii od nieszczęśliwego dla Etolczyków pokoju z r. 189, pokoju, który złamał ich przewagę tamże, aż do zupełnego pognębienia związku etolskiego po wojnie z Perseusem. Wówczas Etolczycy, którzy wciąż jeszcze byli reprezentowani w amfiktyonii wprawdzie nie osobiście, ale za pośrednictwem szczepów pozostawionych w ich związku, zostali zupełnie usunięci z amfiktyonii, a posiadłości ich, znajdujące się po za właściwą Etolią, zostały im odebrane.

Z przeglądu powyższego wynika, że praca Dra Wałka zajmuje się przedewszystkiem ustaleniem chronologii i granic politycznych związku etolskiego i że odnośne źródła epigraficzne są głównie z tych dwóch punktów widzenia rozpatrywane. Wytwarzałoby to pewną jednostajność, zwłaszcza, że autor jest bardzo skrupulatny i nie pomija najmniejszych szczegółów, gdyby nie to, że ustępy pełne nazw i liczb są przeplatane syntetycznymi poglądami, które w powyższem streszczeniu staraliśmy się uwydatnić. Cała rzecz czyta się łatwo, gdyż autor pisze poprawnym językiem niemieckim i krótkiemi, prostemi zdaniami. Główna zasługa naukowa pracy polega na tem, że autorowi udało się w preskryptach uchwał amfiktyońskich znaleść obfite a niewyzyskane dotąd zgoła źródło wiadomości o bardzo zmiennych losach związku etolskiego. Co więcej wiele szczegółów, o których historycy tej epoki albo całkiem milczą albo wspominają w sposób niezrozumiały, teraz dopiero w świetle napisów

interpretowanych przez Dra Wałka, nabiera życia i znaczenia. Jego idea przewodnia, że liczba głosów etolskich na zgromadzeniach amfiktyońskich do r. 230 odpowiadała rzeczywistemu stanowi posiadania związku, po tym zaś roku wyrażała tylko jego uroszczenia lub aspiracye polityczne, wydaje mi się zupełnie trafną. Natomiast nie wątpię, że nowe, dotąd niewydane dokumenty amfiktyońskie, których ma być dużo, przyniosą jeszcze niejedną modyfikacyę w poglądach autora na dzieje związku, zwłaszcza z przed r. 230. Ważne także jest ustalenie chronologii archontów delfickich, które tu znajdujemy; dzięki temu setki najrozmaitszych dekretów teraz dopiero odnieść do właściwej epoki i do właściwych osób można. Jednem słowem praca Dra Wałka świadczy o zupełnem jego panowaniu nad materyałem i stanowi znaczny krok naprzód w studyach nad ligą etolską.

Edmund Bulanda, Katalog der griechischen Vasen im bosnisch-herzogovinischen Landesmuseum zu Sarajevo (Separatabdruck aus wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XII Band 1912) mit 61 Abbildungen im Text und einer Tafel. — S. 48, 8°.

Działu waz greckich w bośniacko-hercogowińskiem Muzeum Krajowem nie można porównywać z wielkimi europejskimi zbiorami ani co do liczby ani co do piękności okazów. Niektórych grup naczyń brakuje zupełnie, inne nie są dostatecznie reprezentowane. Dlatego autor katalogu, który już przed rokiem wyszedł wyszedł w języku kroackim w czasopiśmie »Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, t. XXXIII, postąpił zupełnie słusznie, że naczyniami serajewskiemi nie usiłował objaśnić całej historyi ceramiki greckiej, lecz że je ugrupował najprościej i najprzejrzyściej, w chronologicznym porządku; w obrębie zaś pewnej grupy naczynia pokrewne kształtem, chociaż odmienne techniką, są zestawione w osobnych familiach. A że katalog ten był z góry przeznaczony nie tylko dla zawodowych archeologów, ale i dla inteligentnej publiczności, więc niepodobna było wprowadzać zbyt wielu podziałów i należało przed każdą grupą podać kilka wstępnych uwag wraz z literaturą naukową, ułatwiającą dalsze studya.

Dzięki temu szczęśliwemu układowi katalog Dda Bulandy ma wielką wartość praktyczną i informacyjną. Zwłaszcza w zakresie ceramiki prehelleńskiej i archaicznej greckiej, autor porusza się z doskonałą znajomością rzeczy i pewnością sądu, opartą na gruntownych studyach i rozległem oczytaniu. Natomiast w zakresie czerwonofigurowego garncarstwa możnaby niektóre naczynia dokładniej zdeterminować. N. p. w rozbiorze sceny, przedstawiającej spór Heraklesa z Apollinem o trójnog delficki (nr. 102) nie ma nawet wzmianki o tem, jakie miejsce zajmuje ona w seryi obrazów, oddających tę samą scenę. Na bardzo ciekawym okruchu krateru czerwonofigurowego (nr. 104) wedle mego zdania nie jest

wyobrażona walka Greków z barbarzyńcami, jak autor przypuszcza, ale Amazonomachia, albo jakaś walka, w której Amazonki brały udział. Do wielu numerów nie są dodane ryciny, a opis jest sumaryczny, chociaż zapewne dałyby się nawiązać uwagi, jeśli nie rzeczowe, to przynajmniej tyczące się rysunku. Ale są to drobne usterki, za które autor jest tem mniej odpowiedzialny, że był skrępowany przez wydawcę i co do rozmiarów tekstu i co do liczby rycin. Całość ma rzetelną i nietuzinkową wartość.

Karol Feliś, S. J.: Die Niken und die Engel in altchristlicher Kunst (Separatabzug aus Röm. Quartalschrift 1912, Heft. 1, S. 1—23).

Jest to już rzeczą oddawna znaną, że na rozwój rozmaitych typów skrzydlatych Aniołów w starochrześcijańskiej sztuce wpłynął typ starogreckiej, a raczej hellenistycznej Niki czyli Wiktoryi. Anioł jednak nie zajął wprost miejsca Niki, której starochrześcijańska sztuka nie przestała używać jako wyobrazicielki zwycięstwa. Typ Anioła został tylko osnuty na tle typu Niki, ale zarazem wyraźnie zróżniczkowany zapomocą szeregu znamion, których dotychczasowa nauka (por. Stuhlfauth, D. Engel in der altchristl. Kunst, 1897) nie określiła należycie. Właśnie tem zagadnieniem zajął się autor rozprawki, o której mowa, i doszedł do następującej tezy, którą nazywa powszechnem prawem, bardzo pilnie przestrzeganem przez ikonografię starochrześcijańską. Oto Nike występuje prawie zawsze w t. z. doryckim peplosie z szeroką zakładką, najczęściej bez płaszcza; jeżeli zaś płaszcz jest, to otula tylko dolną połowę ciała. Chiton jest zazwyczaj rozpięty na prawem ramieniu i odsłania pierś; nogi bose, w ręku często gałąź palmowa. Natomiast Anioł ma na sobie nie tylko tunikę i sandały, ale także pallium, które osłania całą postać i nadaje jej szczególny wyraz godności i powagi; w ręku nigdy nie trzyma palmy Autor z wielkim sprytem przeprowadza tę tezę przez wszystkie typy Aniołów i Nik, stojących, siedzących, piszących na tarczy, lecących, trzymających medaljony z chrześcijańskimi symbolami lub wieńce tryumfalne. Odkrycie to jest ważne i utrzyma się w nauce, o ile autor, który ma zamiar powrócić do tego samego tematu w innym związku, poprze je większą niż dotychczas ilością zabytków i ustrzeże się dowodzenia, któreby można nazwać *petitio principii*. N. p. na pewnej koptyjskiej tkaninie widzimy postać skrzydlatą, która trzyma wieniec z krzyżem. Ze względu na ten antypogański symbol należałoby ją nazwać Aniołem. Tymczasem autor, stosując swoją tezę powyżej określoną, nazywa ją Niką; nie ma bowiem na sobie płaszcza, a na obnażonem ramieniu ma branzoletę. Otóż można odwrócić tok argumentów. Ponieważ z związku wynika, że mamy przed sobą Anioła, przeto teza autora nie da się bezwzględnie przeprowadzić i powszechnie zastosować. Podobnie rzecz się ma z Wniebowstąpieniem Chrystusa na str. 12. Otaczają go nagie skrzydlate postacie, które znowu najchętniej nazwałoby się Aniołami.

Tymczasem autor gwoli swej tezy nazywa je pogańskimi geniuszami. Nasuwa się przypuszczenie, że na przełomie sztuki starożytnej i chrześcijańskiej była epoka przejściowa, w której znamiona Niki i Anioła nie były jeszcze ustalone, kiedy stosowano je promiscue, i że ten stan niepewny trwał w niektórych krajach dłużej, w innych krócej. Wszak podobny był rozwój typów Demetery i Kory w greckiej sztuce. Długo trwało, zanim sztuka je zróżnicowała i konsekwentnie nacechowała.

W każdym razie z powyższego przeglądu widać, że nauka polska zyskała w osobie Ojca Felisia dzielnego i obiecującego pracownika[1]) na polu archeologii starochrześcijańskiej i bizantyńskiej, która od czasu powołania księdza prof. Bilczewskiego na stolicę arcybiskupią leżała odłogiem.

Kraków. *Piotr Bieńkowski.*

Papyri Graecae Berolinenses, collegit Wilhelm Schubart (Tabulae in usum scholarum editae sub cura I. Lietzmann), 2, Bonnae, Marcus et Weber, 1911 (50 tablic, str. XXXIV, cena 6 M.).

Wydawnictwo powyższe zawiera na 50-ciu tablicach światłodrukowych reprodukcye ośmdziesięciu tekstów papirusowych, prawnych i literackich. Odbitki te, z reguły naturalnej wielkości, są wprost znakomite, tak, że dla ćwiczeń paleograficznych reprodukcye powyższe doskonale zastąpić potrafią oryginały w tych seminaryach papirologicznych, które własnymi oryginałami poszczycić się nie mogą. Zresztą i samo posiadanie oryginałów nie wystarcza jeszcze do urządzenia ćwiczeń paleograficznych, gdyż oryginały, przygodnie skupowane, reprezentują najczęściej tylko pewne rodzaje pisma, nie dając całkowitego obrazu różnych etap jego rozwoju; częstokroć też brak łatwiejszych egzemplarzy utrudnia wprowadzenie początkującego w paleografię. To też wydawnictwo Schubarta zapełnia w tym kierunku dotkliwą lukę, tembardziej, że wskutek niezwykłej i niezrozumiałej wprost taniości jest łatwo dostępne. Wybór dokonany przez wydawcę jest nader trafny, gdyż daje z jednej strony znakomity przegląd rozwoju pisma od końca IV w. przed Chr. do początków VII w. po Chr., z drugiej zaś doborową treścią reprodukowanych zabytków papirusowych wprowadza czytelnika odrazu we wszystkie formy dokumentów prawnych i najcenniejsze ich egzemplarze, w odniesieniu zaś do papirusów literackich zaznajamia go z ciekawszymi pomnikami, jakie w tej dziedzinie berliński zbiór wykazuje. I dla papirologów-wydawców, dla których czytanie oryginałów nie jest nowością, stanowi edycya powyższa cenny nabytek, w którym każdej chwili można się będzie informować o poszczególnych znakach pisarskich w rozmaitych epokach; będzie on dla nich praktycznym podręcznikiem paleografii, który im odda conajmniej te usługi, co Kenyona, Paleography of Greek papyri.

[1]) Nadzieje te stargała śmierć, zabierając O. Felisia z początkiem grudnia 1912 r. z liczby żyjących [Red.].

Do zbioru tablic dodana jest osobna broszura, zawierająca dla każdego reprodukowanego papirusu objaśnienia, dotyczące jego pochodzenia, treści, pisma, edycyi (o ile został już poprzednio opublikowany) i w znacznej mierze także sam tekst.

Całe wydawnictwo zasługuje ze wszech miar na gorące uznanie zarówno pod adresem wydawcy Schubarta, jak i księgarni nakładowej.

Emilio Costa, Cicerone giureconsulto. Parte I: Il diritto privato (Estratto dalla Serie I T. I, II, III e IV delle Memorie della R. Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna, Classe di Scienze Morali, Sez. giur.) Bologna 1911. Str. 249 in 4-to. (L. 20).

Jakkolwiek dzieło powyższe, napisane przez prawnika, przeznaczone jest w pierwszym rzędzie dla prawników, w szczególności dla historyków prawa, to mimo to nie może ono być pominięte milczeniem w czasopiśmie filologicznem, gdyż ze względu na swój temat zasługuje na głęb-zą uwagę sfer filologicznych. W literaturze klasycznej nieprawniczej kwestye prawne są na porządku dziennym, a jednak nie rzadko spotykamy w znakomitych zresztą z innych względów edycyach tekstów klasycznego piśmiennictwa (np. Plauta lub Terencjusza) przy ustępach, wkraczających w dziedziny prawne, zupełny brak zrozumienia dla prawa rzymskiego, głównie zaś dla prawa prywatnego. Wyzyskanie odnośnych miejsc w historyi prawa rzymskiego należy oczywiście do prawników, ale rezultaty przez nich osiągnięte, powinny być uwzględnione przez filologów, w szczególności w edycyach tekstów, zaopatrzonych w komentarze. Literatura historyczna zrobiła już w tym kierunku bardzo wiele — kto chce poznać wzorowy sposób traktowania podobnych materyi, niech przeczyta artykuł jednego z najmłodszych romanistów i papirologów, J. Partscha w Hermesie t. 45 (1911) str. 595—614: Römisches und griechisches Recht in Plautus Persa. Sam zaś autor dzieła wymienionego w nagłówku, Emilio Costa, profesor prawa rzymskiego w Bolonii, ma w tej dziedzinie olbrzymie zasługi, gdyż od szeregu lat stara się wyzyskać literaturę rzymską nieprawniczą dla historyi prawa, por. tegoż: Il diritto romano nelle comedie di Plauto (Torino 1890); Il diritto privato nelle comedie di Terenzio, w Archivio giuridico t. 50 (1893); Il diritto nei poeti di Roma (Bologna 1898); zwracam także uwagę na odnośny rozdział w tegoż autora Storia delle fonti del diritto romano (Torino 1909) odnoszący się do pisarzy-nieprawników (str. 205—226), z bardzo cennymi zapiskami bibliograficznymi.

Studya nad wiadomościami o prawie rzymskiem, które zawdzięczamy Cyceronowi, datują się oddawna. Już w XVI w. wybitni znawcy prawa rzymskiego (Alciatus, Cujacius, Goveanus, Hotomanus) poświęcali szczegółową uwagę pismom Cycerona w kierunku zużytkowania ich dla poznania prawa rzymskiego. Wiek XIX przyniósł w tej dziedzinie duże ożywienie, obecnie literatura, dotycząca prawa rzymskiego u Cycerona, jest wcale pokaźna: Costa wylicza około 150 prac. Dotychczasowe opra-

cowania dotyczyły jednakże przeważnie poszczególnych dzieł, zwłaszcza mów Cycerona i rozstrząsanych w nich wypadków prawnych, tak n. p. or. pro Roscio comoedo doznała już kilkrakrotnie opracowania przez prawników, — albo też tyczyły się pojęć lub instytucyi prawnych, częściej u Cycerona spotykanych. Zadanie, którego się obecnie podjął Costa, obejmuje daleko obszerniejszy zakres. Costa stara się dać organiczną i systematyczną całość: całokształt prawa rzymskiego, zarówno prywatnego jak i publicznego (to ostatnie jeszcze nie wydane), — jak ono się z pism Cycerona przedstawia. Przez to dopiero znaczenie Cycerona dla poznania prawa rzymskiego występuje we właściwem świetle. Dotychczas ogłosił Costa część pierwszą, obejmującą prawo prywatne. Jest to owoc kilkunastoletniej pracy; jeszcze bowiem w r. 1899 autor dał wyraz swemu zainteresowaniu dla pism Cycerona w pracy: Le orazioni di diritto privato di C. (Bologna 1899). Praca obecna wychodziła partyami w »Memorie« Akademii umiejętności w Bolonii w latach 1907—1911.

Postępując systemem przyjętym w podręcznikach prawa rzymskiego, autor dzieli swą pracę na pięć rozdziałów (pojęcia ogólne str. 9—34; rodzina i osoba str. 35—80; własność i prawa rzeczowe str. 81—134; zobowiązania str. 135—199; dziedziczenie str. 200—242), w których ma sposobność rozpatrzenia całego systemu prawa prywatnego. Bardzo trafnie postępuje autor, nie szczędząc miejsca dla cytatów z pism Ciceronowych, które przytacza in extenso w przypiskach, daje przez to możność natychmiastowego kontrolowana swych wywodów. Natomiast dotkliwie daje się uczuwać brak spisu miejsc uwzględnionych, przez co użycie pracy tej, zwłaszcza dla filologa staje się nieco utrudnionem, o ile chodzi o zrozumienie jakiegoś szczegółowego ustępu; prawnik znajdzie komentarz odnośny łatwiej, znając przynależność treści danego ustępu w systemie. Brak ten zastępuje w części bardzo szczegółowy indeks rzeczowy.

Jak już na wstępie wspomniałem, dzieło to napisane w pierwszym rzędzie dla prawników; okazuje się to zwłaszcza przez to, że autor w przypiskach uwzględnia literaturę romanistyczną do najświeższych czasów i w niejednej kwestyi zasadniczej zabiera głos, jakkolwiek ona leży już poza obrębem Cycerona.

Rozpatrzmy się na prędce w treści »Cicerone giureconsulto«; zagłębianie się w szczegóły nie należy do tego sprawozdania, ograniczamy się do krótkiego zaznaczenia tego, co u Costy znaleść można. W rozdziale poświęconym pojęciom ogólnym u Cycerona na istotę prawa, na jego dystynkcye i źródła, znajdujemy cenne i ciekawe uwagi o stosunku filozofii greckiej do zapatrywań Cycerona na istotę prawa, o pojęciach ius naturale i civile, ius gentium, ius privatum i publicum, fas, wreszcie o źródłach prawa. Dział, obejmujący prawo osobowe i familijne, przedstawia się bardzo bogato: dla nauki o starożytnej gens ustęp Top. 6, 29 jest podstawowy (por. o nim obecnie: Zocco-Rosa, I gentiles nelle definizioni di Scevola e Cincio, Catania 1912, który słusznie zwraca uwagę na to, że definicya podana u Cycerona pochodzi od Qu. Muciusa Scevoli). Są wzmianki o familia, patria potestas, o stanowisku prawnem

filii familias, o małżeństwie i zaręczynach; obficiej występują notatki o posagu. W rozdziale tym jest mowa także o opiece i kuratelі, o osobowości prawnej (caput) i jej deminutio, o niewolnictwie i wyzwoleniu. W rozdziale o własności i prawach rzeczowych mówi się obszernie o własności i posiadaniu, przy tem ostatniem poświęcony większy traktat or. pro Caecina; wiadomości o prawach na rzeczy cudzej warte są również głębszego zainteresowania. Rozdział o zobowiązaniach jest w szczegóły najobfitszy; mniej przypada wprawdzie na część ogólną nauki o zobowiązaniach, ale dopiero z takiego ogólnego przedstawienia, jakie daje Costa, okazuje się, ile się da wydobyć z dzieł Cycerona dla poznania najstarszego prawa obligacyjnego. Dla historyi poszczególnych kontraktów wiadomości, jakie znajdujemy u Cycerona, stanowią bardzo cenne przyczynki. Dłuższe ustępy w tym rozdziale poświęcone są or. pro Quinctio i pro Roscio comoedo. Z rozwoju rzymskiego prawa spadkowego wynika, że wiadomości z dzieł Cycerona odnosić się mogą jedynie do pewnych starszych instytucyi, jednakże i w kierunku poznania tego najstarszego prawa spadkowego zdobycz jest wcale pokaźna i to zarówno w odniesieniu do dziedziczenia pod tytułem ogólnym, jak i do nauki o legatach. Nauce o procesie cywilnym rzymskim autor poświęca tylko okolicznościowe wzmianki; przypuszczam, że osobno ją opracuje w dalszej części. Prace Cycerona znalazły już przedtem w tej dziedzinie sumiennego badacza, lecz w jego opracowaniu Cycero nie wysuwa się na pierwszy plan, jak u Costy. Mam na myśli pracę angielską A. H. I. Greenidge'a, The legal procedure of Cicero's time (Oxford 1901)

Jako szczególną zaletę opracowania Costy należy podnieść bardzo częste wywody szczegółowe nad znaczeniem ciekawszych wyrażeń w prawniczym języku Cycerona n. p. o licere i oportere (str. 24), o caput i persona (str. 75), familia pecuniaque (str. 86), obligare (str. 135), sponsor i spondere (str. 149), recipere (str. 185), constituere (str. 186), contrahere (str. 191), hereditas (str. 201). Zestawienie ze znaczeniem tych słów w piśmiennictwie prawniczem klasycznem i justyniańskiem może być nader pouczające.

W literaturze prawa rzymskiego zajmie dzieło Costy zaszczytne miejsce. Obejmując z jednej strony wszystkie dzieła Cycerona, z drugiej całokształt prawa rzymskiego stanowi ono nie tylko źródło poznania poglądów Cycerona na poszczególne instytucye prawne, ale staje się wprost podręcznikiem dla poznania prawa rzymskiego z końca rzeczypospolitej

Lwów. *Dr. Adolf Berger.*

Kunst und Leben im Altertum. Von Hugo *Mužik*, Gymnasialprofessor in Wien und Dr. Franz *Perschinka*, Landesschulinspektor i. Triest. Wien F. Tempsky-Leipzig G. Freytag. 1909.

Zapowiadany przez wiele lat i długo oczekiwany atlas archeologi-

czny, którego wydanie zaleciła także wiedeńska Komisya archeologiczna, pojawił się wreszcie pod powyższym tytułem.

Po krótkiej przedmowie podano wykaz źródeł, z których zaczerpnięto ryciny lub gdzie się można o nich doczytać, następnie na 170 tablicach przedstawiono olbrzymią ilość obrazów, ugrupowanych według dwóch głównych działów 1) historyi sztuki, topografii i mitologii. 2) historyi kultury. Dodano 3 szczegółowe alfabetyczne rejestry: niemiecki, łaciński i grecki.

Jako próbkę treści podaję z historyi sztuki greckiej tytuły: epoka mykeńska, grecka architektura, archaiczne czasy, czasy wojen perskich, czasy Peryklesa, ostatnie czasy greckiej wolności, portrety, czasy hellenistyczne. Z topografii uwzględniono Ateny i Grecyę wogóle, Sycylię, Rzym, jego okolice, Pompei, Apenin i Etruryę, rzymskie pomniki poza Italią.

Wykonanie illustracyi z nielicznymi wyjątkami dobre. Mniej udatnie wypadły: Kubek złoty (13, 4), płaskorzeźba z Chrysaphy (19, 2), święty obszar w Delfach (22, 1) i cała tablica 23; plan Rzymu z czasów cesarstwa za drobny (64, 1), również rekonstrukcya forum Romanum (67); całkiem niepotrzebnie umieszczono Dyomedesa i Odysseusa z końmi Rhesosa (111, 1), zamazane są rysunki amorków przy prasie oliwnej i tyglu złotniczym (156, 1, 3). — Grupa szczytowa wschodniego przyczółka świątyni na Eginie (tab. 18, 3) zasługiwała na podanie jej w większym formacie, również i fragment (19, 4) z czarnofiguralnego naczynia (François) — o ile miał znaleść pomieszczenie w atlasie. Ten fragment może stać się dla ucznia całkiem niezrozumiały i z powodu luk w rysunku i nie dość wyrazistego odbicia twarzy niewieścich, które osobliwie w środku obrazu tworzą jakąś bezkształtną masę białą z ledwie dostrzegalnym zarysem twarzy u osoby, stojącej w tyle grupy.

Jakkolwiek nawet w zmniejszonych rozmiarach, wcale plastycznie wypadło odbicie fragmentów fryzu Partenonu (tabl. 25, 2—4), jednak należało ze względu na modelowanie twarzy i stylistyczne cechy odzieży dać obrazki większe. Męczące jest szukanie szczegółów grupy przyczołowej w rekonstruowanej świątyni toskańskiej (tabl. 39, 4). Obok figury łuku Tytusa w Rzymie (tabl. 41, 1), należało dać odsyłacz do rycin (tabl. 121, 4—5), przedstawiających szczegół plastyczny ze ściany wewnętrznej z starożytnościami hebrajskiemi (świecznik siedmioramienny) i rydwanem tryumfalnym Tytusa. Przy portrecie *Caeciliusa Iucundusa* (45, 2) wypadało zaznaczyć, że to dzieło sztuki prowincyonalnej (Pompei); dolną część biustu można było opuścić, gdyż tak, jak jest, czyni postać kołnierza przy habicie zakonnika. Zarówno głowa jak i szczegóły pancerza posągu Augusta (tabl. 46, 2) z Primaporta wymagały większego formatu. Widoki Aten (tabl. 69, 3) za drobne. Łuk Konstantyna (tabl. 69, 2) nie da poglądu na szczegóły plastyczne, osobliwie na ich różnice stylowe, zależne od epoki, z której pochodzą. Pantheon (tabl. 72, 2) daje słabe wyobrażenie o wartości architektonicznej; napisów brak zupełny. Marnie wygląda rekonstrukcya *viae Appiae* (tabl. 73, 2). Jezioro Trazumeńskie można było opuścić (79, 3). »Ofiarowanie Ifigenii« (99, 3)

zasługiwało na coś więcej, niż prosty szkic konturowy. Z tego obrazka nie domyśliłby się nikt, że to wielkie malowidło ścienne, pompejańskie. Na tablicy 104, 4 wyobrażone umocowanie jarzma do dyszla rydwanu homeryckiego, a na obrazku widnieją litery a-h, bez jednego słowa objaśnienia. Kto nie ma *W. Reichla* (Homer. Waffen) lub *W. Helbiga* (das homerische Epos), ten się nie dowie o znaczeniu tych liter.

Podobnie jak w całym atlasie, tak szczególniej przy rycinach, wyobrażających uzbrojenie i sposób wojowania starożytnych, jest niezbędną rzeczą dodanie obok podpisu ryciny nazwy pomnika i miejsca, w którem się znajduje, a to tem bardziej, ponieważ na stronie 116 i 117 zaniechano nawet podania wskazówki, że rysunek jest tylko rekonstrukcyą machiny wojennej, a nie kopią oryginału plastycznego, wziętego fragmentarycznie n. p. z kolumny Trajana (115, 1—4, 114, 1—2, 118, 2).

Nie wiem, czy ktokolwiek na podstawie 4 obrazów (tabl. 128, 129) łatwo zrozumie, albo sam zdoła wykombinować różnicę stylistyczną malowideł ściennych pompejańskich. Zbyt drobny rysunek 4 na tabl. 135, tak zw. aldobrandyńskie wesele (143, 3) zasługiwało na lepszą reprodukcyę. Czy uczeń dużo odczyta z ryciny, wyobrażającej metę (tabl. 148, 3)? Najlepiej wypadły obrazy, odnoszące się do plastyki, zwłaszcza występujące silnie z powodu tła czarnego. Dwie tablice barwne (109) przedstawiają bitwę Aleksandra W. pod Issus, z mozajki znalezionej w domu Fauna w Pompei i (129) malowidło pompejańskie ścienne IV stylu. Lepiej było wziąć podobną próbkę z domu Vettiusów w wydaniu *d'Amelio Pasquale*. Tam bowiem koloryt zachował się w pierwotnej sile, a delikatność rysunku zdumiewająca.

Krytyka dzieła może być tem ściślejsza, a nawet tem surowsza, ponieważ Mužik wypowiedział już dawno swoje zapatrywania na potrzebę istotę i układ atlasu archeologicznego przy różnych sposobnościach, najobszerniej zaś w programowej rozprawie gimn. św. Elżbiety w Wiedniu za rok 1904 p. t. »*Ein archeologischer Schulatlas*«. Będziemy go więc sądzili na podstawie jego własnych postulatów. Że na podstawie słów przedmowy atlas Mužika powinien wystarczyć do celów lektury filologii klasycznej i nauki historyi, nie ulega wątpliwości wobec ogromnego materyału, w którym niemal wszystko znaleść można, co do jakich celów ma służyć. Że nie może wystarczyć dla laików, dowód choćby w tem, że w atlasie brak tekstu objaśniającego. Że opuszczono illustracye, odnoszące się do mitycznych i bajecznych osobistości, dobrze się stało. Byłby przez to tylko ukrócony polot fantazyi. Za to uwzględniono słusznie wiele szczegółów topograficznych i podano rekonstrukcye dla uniknięcia, jak mówi Mužik w przedmowie, mylnych wyobrażeń.

Autorowie stanęli na stanowisku *niezbędnej potrzeby atlasu archeologicznego* w rękach uczniów zarówno przy nauce szkolnej, jak domowej, całkiem na wzór używania atlasów przy nauce geografii, nauk przyrodniczych i fizyki. Mužik zaś umotywował w swej rozprawie ten postulat tem, że jak w wymienionych wyżej dyscyplinach oprócz kart geograficznych, tablic ściennych i obrazów lub przyrządów każdy uczeń ma ryciny w zmniejszonym formacie w atlasie lub podręczniku, powinien go

mieć także przy nauce historyi i filologii. — Zapewne dobrze, jeśli go ma, ale mieć nie musi, gdyż tamte nauki są ściśle realistyczne, odnoszą się do okazów i przyrządów, na których uczniowie poznają opis i przy pomocy których czynią doświadczenia, gdyż one są celem i środkiem nauki, podczas gdy w filologii i historyi fakta są treścią nauki, a illustracye służą tylko do objaśnień rzeczowych, o ile o nich się mówi. Mojem zdaniem, najbardziej jeszcze mógłby odpowiadać taki atlas celom nauki domowej czysto samoistnej, czy będącej powtórzeniem materyału w szkole przerobionego. W obydwóch jednak wypadkach ryciny bez tekstu objaśniającego nie wystarczają.

Potrzebę tekstu, krótkiego, jędrnego i treściwego do obrazów umieszczonych w atlasach uzasadniam:

a) ukróceniem zapędów nauczyciela, mogącego na podstawie obszernych artykułów o pewnym szczególe archeologicznym łatwo przekroczyć granicę objaśnień z uszczerbkiem lektury. Ileby potrzeba tych objaśnień w czasie lekcyi, jeśliby się w podobny sposób — jedynie na lekcyach szkolnych — chciało, względnie musiało, objaśniać 721 obrazów zawartych w atlasie?

b) dla uprzystępnienia uczniom zrozumienia rycin, dla nauczenia ich czytania z obrazu, wyszkolenia oka i wyćwiczenia zmysłu spostrzegawczego, wreszcie dla zastąpienia wykładu przy nauce prywatnej lub poza szkolnem używaniu atlasu.

c) dla wprowadzenia jednolitości objaśnień w różnych zakładach naukowych lub przy zmianie nauczycieli w tym samym zakładzie.

Mužik na VIII stronie rozprawy zapytawszy się, co powinien zawierać atlas, któryby wystarczał na wszystkich stopniach nauki i dla wszystkich autorów, taką daje odpowiedź: »Er soll nichts bieten, was einer Illustrierung irgend eines Textes gleich sähe, dazu hat der Schüler seine freie, schaffende Phantasie, er soll nur gleichsam die Elemente liefern, mit denen die Phantasie arbeiten kann, er soll zur Veranschaulichung und Erläuterung antiquarischer Dinge dienen, die bisher abseits vom Gesichtskreis des Schülers lagen und die er sich nicht ohneweiteres aus dem Texte eines gelesenen Autors rekonstruieren kann... Er soll demnach Abbildungen von Bauten, Trachten, Waffen, Geräten usw. zur Verfügung stellen, damit er sich ganz in die alte Welt versetzen könne«. Wobec takiego zapatrywania należało osobliwie w dziale rycin, czerpanych z czerepów naczyń starożytnych, znacznie zakres atlasu uszczuplić.

Dałem niejednokrotnie wyraz moim poglądom na znaczenie archeologii w szkole średniej i oceniam doniosłość korzystania z illustracyj, ale nie powiedziałbym nigdy, że atlasy i ryciny, obrazy i modele, mogą służyć do ożywienia lektury. Lektura ożywia się sama przez się, kto tego nie odczuwa przy samem czytaniu arcydzieł, kto nie zrozumie wspaniałych obrazów poetyckich i nie zdoła ich odtworzyć w duszy i wyobraźni własnej, ten nie zrozumie twórczości autorów, tego nie ożywią żadne illustracye i uzmysłowienia, a już najmniej atlasy. Autorowie atlasu starali się dać materyał obfity nie dlatego, aby wszystko, co się w nim znaj-

duje, musiało być przerobione, lecz dlatego, aby nauczyciel w każdej potrzebie mógł znaleść w tym zbiorze skuteczną pomoc. Dali więc materyał aż za obfity, a jednak już i oni na podstawie zapatrywań Mužika, wypowiedzianych w jego rozprawie na str. XVIII i XIX, segregowali dość ściśle to, co jest niezbędnie potrzebne, od rzeczy mniej ważnych lub całkiem obojętnych dla uzmysłowienia. Piszę to dla zaznaczenia w imię słuszności, że autorowie nie zabrali się do dzieła bez należytej rozwagi i dokładnego przygotowania, że pracowali z świadomością celu i konsekwentnie, chociaż mimo tego doprowadzili do znacznej przesady. W każdym razie atlas ten jest jednym z najlepszych i bardzo starannie wydany, a usługę oddawać może z dwoma zastrzeżeniami: 1) aby nie stanowił podręcznika, którego całą treść mają uczniowie opanować tak, jak nieraz bębnili na pamięć różne podręczniki realiów i życia starożytnych Greków i Rzymian, 2) aby koniecznie do tych rycin dodany został tekst objaśniający, choćby w osobnej broszurze. Pierwsze zależy od nauczycieli, drugie zrozumiał sam Mužik pisząc (str. V) »damit sie sich der Schüler auch zu Hause ansehen könne, damit er vom Bilde den Text ablesen, den Text mit dem Bilde vergleichen könne«. Wskazują na to i słowa przedmowy atlasu »um vorläufig ein Textbuch zu ersparen«. Oby tylko ten tekst pojawił się jak najrychlej! Bez niego wartość atlasu dla ucznia i laika spada do minimum, tak jak nie mają prawie żadnej wartości w różnych dziełach illustrowanych facsimilia listów, odezw, zdań i ustępów z dzieł średniowiecznych, jeżeli ich nie podano w transkrypcyi łatwo czytelnej. W tym względzie postąpili autorowie atlasu poprawnie, podając teksty nawet dość wyraźnych rękopisów greckiego papyrusu z Egiptu na tabl. 144, 3 i łacińskiego na tabl. 145, 4. Przy drugim należało koniecznie podać wiek, aby uczeń nie nabrał mylnego wyobrażenia, że te litery kreślone są ręką samego Wergiliusza. Przy braku tekstu objaśniającego bardzo to możliwe, a raz wszczepione błędne zapatrywanie pozostać może na całe życie mylną informacyą. Należało nawet podać wraz z przekładem transkrypcyę napisu na łuku Tytusa w Rzymie (41, 1), na kamieniu nagrobnym w formie ołtarza (100), na kamieniu nagrobnym centuryona Kalidyusza (112, 7), tak jak uczynił to autor z przepisaniem napisów na pociskach ołowianych (tabl. 117, 3): »Pertinacia vos tollet«, »Caesar imperator«, »feri Pompeium«, lub egipskich hieroglifów (4, 3) assyryjskiego i perskiego pisma klinowego (6, 5; 7, 5). Uczniowie bowiem okazują w tej mierze dużo zaciekawienia pożytecznego i próbują sił swoich w odczytywaniu. W razie podania dokładnie napisu poznają nietylko tekst wierny, ale dowiadują się o skróceniach i ich znaczeniu, jak n. p. na wymienionym nagrobku Kalidyusza. To samo powiedzieć można o napisach greckich, znajdujących się na illustracyach atlasu; nawet drobne wyrazy przy obrazkach, wziętych z naczyń starożytnych, należało przepisać pismem znanem uczniowi Powiedziałbym, że nawet dla samego nauczyciela taka inskrypcya byłaby pożądana, gdyż bez niej może się zdarzyć, że uczeń zwróci się do nauczyciela z prośbą o wyjaśnienie, czem wprawi go tylko w kłopot prawdziwy, o ile dokładnie nie zaznajomił się z treścią całego atlasu i nie przygotował należycie do potrzebnych wyjaśnień — chyba, że nie dopuści

żadnych interpelacyj, a taki zakaz ze względów pedagogicznych nie jest pożądany.

Numizmatyka jest przedstawiona nieco za skąpo. Wprawdzie dobrze postąpili autorowie, zestawiając obok siebie typowe rodzaje monet greckich na tabl. 163 i 164, dawszy ponadto już poprzednio kilka przykładów n. p. na tabl. 48 i 49. W każdym razie należało przynajmniej w zakresie rzymskich monet dział ten atlasu nieco rozszerzyć, a przy podanych wzorach monet również osobno tekst otoku z uzupełnieniami przytoczyć. Przy wzorach greckich pieniędzy należało podać epokę, z której pochodzą, gdyż zmieniały się co do wagi, wielkości i materyału z biegiem czasu. Taki zaś n. p. obol na str. 162, 6 może dać mylne wyobrażenie, że moneta ta miała zawsze taki, a nie inny wygląd, jakkolwiek zachowane dotąd egzemplarze przedstawiają nam tę drobniutką monetę wielkości 10 razy mniejszej, aniżeli ta, której obraz widzimy w atlasie.

Jeszcze kilka słów o 3 spisach treści. Ryciny mają podpisy prawie wyłącznie w języku niemieckim lub podają nazwę dzisiejszą, a dzieje się to z ogromną szkodą zrozumienia choćby na podstawie tytułu lub wyrazu technicznego. Tak n. p. podpis *Tivoli* nie naprowadzi ucznia na nazwę *Tibur*, która wprawdzie jest w spisie łacińskim, ale znajdzie ją ten tylko, kto ją znał dawniej lub pod tym wyrazem jej szuka. U ucznia zaś, który pod wyrazem *Tibur* znajdzie odsyłacz do tablicy 74, 1, może wywołać zakłopotanie, czy istotnie *Tibur* = *Tivoli* i czy przypadkiem odsyłacz nie jest mylnie podany, skoro na całej stronicy nie znajdzie wyrazu *Tibur* a w rejestrze pod »Tibur« także nie oznaczono, że to dzisiejsze *Tivoli*. Takie zakłopotanie tem silniej wystąpi, jeśli uczeń przeczytał przedmowę, w której go autor atlasu przeprasza za omyłki cyrowe w rejestrach i odsyłaczach do tablic i numerów. Tę samą uwagę powtórzyć można o *Corneto* na tablicy 169, 1 (*Corneto* = *Tarquinii*). Również często nie podano miejsca, gdzie się pomnik jakiś znajduje. Oglądający te obrazki nie otrzymuje nigdy doraźnej, choćby najskromniejszej informacyi i wyjaśnień.

Zestawiając ujemne strony atlasu, należy skonstatować, że są takie, które można do pewnego stopnia poprawić wkrótce, i inne, które się na razie poprawić nie dadzą. Do tych drugich należą niedostateczne podpisy illustracyi, do pierwszych przedewszystkiem brak tekstu pod rycinami lub obok nich, a przynajmniej w dodatku do atlasu. Ten brak wynagrodzić powinien jak najrychlejszy druk tekstu w oddzielnej broszurze, zawierający wskazówkę odczytania obrazu, miejsce znalezienia i przechowania oryginału, czas powstania, wartość artystyczną i nazwisko autora.

Nowy Sącz. *St. Rzepiński.*

Przegląd rozpraw (z zakresu filologii klasycznej, nauczania języków klasycznych i humanizmu polskiego), umieszczonych w sprawozdaniach gimnazyów galicyjskich za rok 1911.

1) W. Arvay, Euklidesa Elementów księga pierwsza, przełożył... (Sprawozd. gimn. I w Tarnowie).

Po kilku słowach o Euklidesie i dziejach jego dzieła (przyczem nie zapomniano o Polsce) umieszczonych we wstępie (str. 3—7), następuje przekład pierwszej księgi elementów. Dołączona jest po przekładzie tablica z rysunkami i uwagi. Tłumaczenie jest wierne, jasne i zrozumiałe (także i bez pomocy tekstu greckiego, co nie o każdym przekładzie da się powiedzieć). W znakach czasami tłumacz modernizuje (+). Zdaje mi się, że przekładu tego będzie mógł używać każdy uczeń, jako środka pomocniczego przy lekturze większych partyj oryginału greckiego; uczniowie zaś obu klas najwyższych, po nauce logiki, będą mogli i z uwag korzystać.

2) Dr. M. Auerbach, De nonnullis vocibus peregrinis in veteris Testamenti Alexandrina versione obviis. (Sprawozd. gimn. w Samborze).

Autor ma ogłosić rozprawę o wyrazach obcych u Strabona. Dlatego omawia tylko niektóre wyrazy obce Starego Testamentu, mianowicie te, których nie znajdujemy u powyżej wymienionego geografa. Dzieli je zaś na grupy: Lapides (p. 3—6), Plantae (6—11), Animalia (11—15), Vestes et texta (15—19), Mensurae et nummi (19—21), Arma (21—22), Vasa (22—24), Instrumenta musica (24), Cibaria, potus (24), Deorum cultus (25—26), Hominum tituli (26), Aedificia (26—27), Varia (27—28). Z dwóch tabeli, umieszczonych na końcu, wynika, że najwięcej wyrazów obcych przyjęto z zakresu botaniki, zoologii i mineralogii, tudzież szat, miar, monet — i to po największej części z języków semickich. Liczba wyrazów obcych w czasie koine przewyższa znacznie zasób tychże w greczyźnie epoki wcześniejszej.

3) Wojciech Hadała, Lykurgos'a mowa przeciw Leokrates'owi (sic) tłómaczył... (Sprawozd. gimn. w Jaśle).

Tłumaczyć mowcę IV wieku przed Ch. to bardzo niewdzięczna robota. Żywem słowem jeszcze możnaby wywołać wrażenie, ale mowa pisana jest wprost niemożliwa do przeczytania w przekładzie, jeśli nie bu-

dzi osobliwego interesu, ze względu na rzeczową lub formalną stronę. Przekład Lykurga jest wierny, — prawda, — bez nieporozumień, ale czytać się gładko nie daje. Niektóre okresy są tak skonstruowane, że nie łatwo myśl odrazu uchwycić, trzeba dopiero polować na związek zdań i ich części. I tak zaraz na początku: Lyc. »Albowiem zanoszę modły do Ateny i wszystkich innych bogów i herosów, których po mieście i okolicy widzicie świątynie, aby mię po pierwsze, jeżelim sprawiedliwą zaniósł skargę na Leokrates'a(!) i jeżeli pozywam go jako zdrajcę ich świątyń, posągów, chramów i prawem określonych ofiar, — spuściznę drogą po waszych przodkach, — natchnęli dnia dzisiejszego godnym zbrodni Leokrates'a duchem oskarżyciela na pożytek ludu i państwa;.... »Czasami należałoby użyć więcej jasnych wyrażeń n. p. 1,1 Δικαίαν, ὦ Ἀθηναῖοι, καὶ εὐσεβῆ καὶ ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ὑπὲρ τῶν θεῶν τὴν ἀρχὴν τῆς κατηγορίας... ποιήσομαι = »Sprawiedliwie i po bożemu rozpocznę skargę... a to nie tylko ze względu na was lecz także i na bogów«; tekst polski jest tu mniej jasny niż grecki; czasami dobrać odpowiedniej i ściślej pewnych odcieni znaczeń n. p. 1,1, ...κρινομένου... = »pozwanemu« (pozywanie nie jest czynnością sędziego, a czynność sędziego wyraża się tym czasownikiem). 10,8 »...λόγοις ψυχαγωγῆσαι« = »podejść potęgą wymowy« nie pokrywa greckiego powiedzenia. 1,1, εὔχομαι... τοῖς ἥρωσι τοῖς κατὰ τὴν πόλιν καὶ τὴν χώραν ἱδρυμένοις = »których po mieście widzicie świątynie«, może raczej posągi (cf. uwagę do tego miejsca u Nicolaia [1885], które to wydanie tłumacz miał pod ręką, jak sam we wstępie wymienia).

Ustępy poetyczne, podane według przekładu Czubka, Szmurły, »Monolog Praxitei« (cap 24) tłumaczył profesor Pyrek. Krótki wstęp (str. 3—4) podaje wiadomości o Lykurgu. Z błędów, nie wymienionych w spisie omyłek druku, podaję na str. 31 Lirycy d o b r y klasycznej zamiast d o b y.

4) Dr. Ioannes Oko, De senatoribus pedariis. (Sprawozd. gimn. VI. we Lwowie).

Cytując obszerną literaturę, bo od Zamojskiego De senatu Romano aż do publikacyi z roku 1893 (Mommsen, Abriss d. röm. Staatsrechts, Schiller... u I. Müllera), wywodzi autor, że senatores pedarii, byli to senatorowie, którzy nie wypowiadali swego zdania w senacie, lecz głosowali przez przechodzenie na tę lub ową stronę (in alienam sententiam pedibus ibant). Nie jest to nazwa żartobliwa; że pewna część senatorów nie miała prawa zabierania głosu, wynika z rozmaitych względów (pag. 6—9). Nie należy też przypuszczać, że konsul mógł pytać takiego senatora o zdanie, jak chce Herzog, bo niema ku temu żadnej podstawy (p. 11). Ponieważ od czasu lex Ovinia senatorami stawać się winni urzędnicy kurulni, można twierdzić, że »pedarii« byli wybranymi przez cenzura w celu uzupełnienia senatu, mimo że nie piastowali jeszcze wymaganych przez ustawę urzędów (Mommsen [p. 12]). Nie można się jednak zgodzić z Mom-

senem, że przed lex Ovinia senatores pedarii istnieli; w dawniejszych czasach konsulowie przy lekcyi senatu chyba tylko prawem zwyczajowem byli krępowani. Nie są to conscripti, jak chce ów uczony, bo tymi byli plebejusze, którzy z początkiem rzeczypospolitej weszli do senatu; między nowymi a dawnymi senatorami nie było żadnej istotnej różnicy (p. 13). W miarę powiększania się liczby urzędów, otwierających wstęp do senatu, malała liczba owych senatorów bez prawa zabierania głosu. Od Sulli nic o nich nie słyszymy, za Cycerona nie było ich z pewnością. Konsulowie, pytając o zdanie, zaczynali od byłych konsulów, a kończyli na najniższym urzędzie, uprawniającym do wstępu do senatu (perrogare sententias). Dlatego więc pedarii nie mogli być zapytywani. Ponieważ patrycyusz do senatu wybrany niewątpliwie zyskiwał wszystkie prawa tego stanu, byli senatores pedarii viri plebei, co najwyżej equites, którymi uzupełniano senat, z czem wzmianki u starożytnych doskonale się zgadzają. Zresztą już w początkach rzeczypospolitej rodów patrycyuszowskich było bardzo mało (p. 13—15).

Ładną rozprawkę szpecą zbyt liczne błędy drukarskie.

5) Ioannes Szmyt, Aetas humana quo modo ab Homero describatur, scripsit... (Sprawozd. gimn. w Bochni).

Autor podaje, jakich rzeczowników używa Homer na oznaczenie rozmaitych stopni wieku, jakimi epitetami je określa, a mówi o czynności, roli, znaczeniu i losach każdego wieku. Podając znaczenie niektórych wyrazów, powołuje się na Curtiusa, Grundzüge d. griech. Etym. w II wydaniu. Tak się nie powinno cytować nawet w Bochni, zwłaszcza, że i piąte wydanie nie jest najnowszej daty (Curtius, Grundzüge... V. w. E. Windisch umgearbeitete Aufl. Leipzig 1879).

6) Adam Wilusz, Tales z Miletu. Ferekides. (Sprawozd. gimn. w Jarosławiu).

Autor stara się skreślić żywot i omówić system filozoficzny obu filozofów, opierając się na Laertiosie Diogenesie i wzmiankach u innych autorów starożytnych. Niewątpliwie zaczerpnął to wszystko z przypisków Zellera w I tomie Philosophie der Griechen... Jako wady systemu Talesa podaje (str. 21) »I Materyę bez żadnego dowodu, jedynie z potrzeby przyjął jako wiecznie zmienną. II Przemianę wody w inne elementa przypisał opadom cięższych, a wznoszeniu się lżejszych cząstek — wynika więc z tego, że materyi, która miała być jednolitą, nadał cechy różnorodności. III. Nie wykazał zupełnie przyczyn ruchomości tej materyi«.

Autor rozprawy nie cytuje literatury w sposób naukowy, tylko pisze w tekscie: »Zeller utrzymuje ...Conrad i Brandis zaś« (str. 28). »Bran-

dis mniema« (str. 32) »według Zellera« (str. 29) ale nie mówi gdzie i kiedy. Na str. 26—27 czytamy: »Że myśli swe pozostawił Ferekides piśmiennie, na to się wszyscy starożytni zgadzają. A sława jego tem większy miała rozgłos, że on pierwszy ponoś miał się w swych dziełach posługiwać mową niewiązaną«. Zatem autor nie wie, że Ferekides jest najstarszym prozaikiem greckim, po którym coś posiadamy. Wyobrażenie o formie jego dzieła, daje nam fragment, znaleziony w papyrusach egipskich i wydany w 1897 r. przez Greenfella.

7) Gawor Henryk, Nauka języka łacińskiego w klasie pierwszej. (Sprawozd. gimn. w Wadowicach).

Rozprawka duża, ale nieskończona, dalszy ciąg ma się ukazać w sprawozdaniu roku bieżącego. Zawiera wiele cennych uwag, zaczerpniętych z doświadczenia własnego autora. Szczegółową i dokładną recenzyę mamy w Muzeum (Marzec 1912 str 234—236. Dr. Jan Oko).

8) B. Butrymowicz, Dwie ody ks. Stanisława Konarskiego, tłómaczył... (Sprawozd. I gimn. żeńskiego w Krakowie, ulica Wolska 13).

Przekład ody III i XV piękną polszczyzną, czasem dziwnie do łaciny podobną, uzupełnia dawniej ogłoszone tłumaczenia pióra p. Butrynowicza z Konarskiego.

9) Kazimierz Lewicki, S. F. Klonowicza »Victoria deorum«. (Na tle literatury renesansowej). (Sprawozd. I gimn. polsk. w Stanisławowie).

Autor stara się odpowiedzieć tytułowi rozprawy, przytaczając rozległą literaturę przedmiotu. Poeta renesansu musi być »znacznie uczony mąż«. Takim chce się wydawać Klonowicz. Victoria deorum to typ dzieła dydaktycznego, w okresie literatury renesansowej powszechny, dzieła mającego wskazać na ideał doskonałego herosa i zachęcić do jego naśladowania. Autor szerzej omawia, jak to Klonowicz przeprowadza.

Lwów. *Artur Rapaport.*

Epiktet, Podręcznik (Pamiętnik moralności stoickiej) przełożył i wstępem opatrzył Józef Jankowski. Warszawa, 1912. Nakład księg. S. Sadowskiego, Złota 1. (Biblioteczka hermetyczna nr. 7). Str. VII+42, 8°.

Mniej, niż u innych narodów, cieszył się u nas należną popularnością mędrzec frygijski; prócz bowiem dwóch przekładów jego »Podręcznika«, które równocześnie się pojawiły, a mianowicie Ks. Ign. Hołowińskiego (Wilno 1845) i Mrongoviusa (Gdańsk 1845), nic uwagi godnego nie notuje nasza bibliografia. Wobec tego z tem większą wdzięcznością przyjąć należy nowy przekład Epiktela, pióra znanego chlubnie liryka warszawskiego i tłumacza bajki Apulejusza o Amorze i Psyche (Warszawa 1911), oraz poezyi liryczno filozoficznych starożytnych Indów, Greków i Rzymian (Poezye, serya liryczna, Warszawa 1911).

Dla zapoznania z Epiktetem jakoteż z filozofią stoicką młodego czytelnika, »dzisiejszej — bowiem — młodzieży, na jej dążenia i szukania najlepsze i na walkę z tem, co jest przeciw przyrodzie najwyższej ducha i rozumu«, poświęcona jest książeczka niniejsza, — daje autor we wstępie najpierw krótki życiorys filozofa a następnie w sposób zbyt może suchy i szczegółowy rzuca szereg terminów i pojęć filozofii stoickej, podając w transskrypcyi (bez uwzględnienia akcentów!) odpowiednie termina greckie. Szkoda, że tutaj nie oparł się autor na przepięknym, jasnym, żywym i treściwym szkicu filozofii tejże szkoły, który nakreślił Profesor Dr. K. Morawski w swojej monografii o Cyceronie (pag. 159 i nstt.), przez co wstęp ten byłby zyskał wiele niezawodnie także na potrzebnem ożywieniu. Dalej, po krótkiej i trafnej charakterystyce myśli i stylu Epikteta, wspomina tłumacz o znaczeniu jego w starożytności i w czasach nowożytnych, zestawiając niektóre myśli genialnego poganina z chrześcijańskiemi zapatrywaniami naszemi.

Przekład opiera się na tekście poprawnym, choć w niektórych miejscach nasuwa się wątpliwość, czy tłumacz miał pod ręką dziś względnie najlepszy tekst Epikteta, opracowany przez H. Schenkla (Teubner, ed. maior 1894, minor 1898). Wierny słusznej zasadzie, że tłumaczenie powinno być jak najdokładniejsze, zapomina niestety czasem autor, że nie może to jednak dziać się nigdy kosztem czystości języka ojczystego ani logicznej jasności. To też przyznać musimy, że wspomniana, wolna zresztą i bezpretensyonalna parafraza »Podręcznika« Epikteta, dokonana przez ks. Hołowińskiego, nieznana niestety — jak się zdaje — p. Jankowskiemu, przewyższa niejednokrotnie jego staranny zresztą i dobry w ogólności przekład. Przedewszystkiem bowiem w pogoni zapewne za archaicznem zabarwieniem przekładu używa tłumacz zbyt często, co więcej niezgrabnie, strony biernej, czego nie mamy, jak to zaraz dokładnie zobaczymy, w przekładzie ks. Hołowińskiego. I tak w cc. I 3, XXXIII 9, XLVIII 2 tłumaczy p. Jankowski: będziesz uszkodzony, uszkodzon; trafniej ks. H. doświadczysz przeszkód, dasz się uwikłać. CXLII p. J. on się uszkadza (ks. H. jest skrzywdzony), C. III p. J. nie będziesz udręczony (ks. H. nie stracisz pokoju [οὐ ταράξῃ]), C. XXIX p. J. być wy-

smaganym (ks. H. biczem dostać), C. XXX p. J. będziesz uszczerbion (ks. H. będziesz obrażony), C. XXXI p. J. co ma się za szkodzonego (!) (ks. H. przekonany o własnej obrazie), C. XXXI p. J. ojciec łżony jest przez syna (ks. H. ojcu syn złorzeczy) i t. p. A jak łatwo pedantyczna dosłowność przerodzić się może w dziwactwa językowo-logiczne, świadczy dosadnie coś w rodzaju osławionych tmez Enniuszowskich w zdaniu (C. XLVI 2): »I bydło bowiem, n i e — gdy strawę oddaje pastuchom, ś w i a d c z y, ile zjadło, i t. d.«, co po grecku, zgodnie z duchem tego języka, nie razi wcale: ἐπεὶ καὶ τὰ πρόβατα οὐ χόρτον φέροντα τοῖς ποιμέσιν ἐπιδεικνύει πόσον ἔφαγεν, κτλ.« Również i zdanie (C. XXXII 2); »φαῦλα γεγονέναι τὰ ἱερά«, rezygnując z dosłowności, należało, zamiast: »Trzewia nie pomyśli się stają« przetłumaczyć: »niepomyślnego coś wróżą«. Niezgrabnie też i zbyt mechanicznie wygląda tłumaczenie wyrażenia (C. II 2) ὁρμᾶν καὶ ἀφορμᾶν przez: ruch naprzód i wstecz; daleko lepiej odpowiadają temu polskie wyrażenia: popęd i wstręt.

A jeżeli tutaj grzeszył tłumacz pedancką dosłownością, to w innych miejscach w drugą popada skrajność. I tak w C. I 4 τηλικούτων οὖν ἐφιέμενος parafrazuje niezgrabnie p. J.: »wchodząc więc na drogę tych dóbr«, a niezgrabność przechodzi już w dziwactwo w innem miejscu (C. I 4), gdy: ὅτι οὐ δεῖ μετρίως κεκινημένου ἅπτεσθαι αὐτῶν tłumaczy: »iż nie należy ci miernym je (!) garnąć odruchem». Nie inaczej wygląda tłumaczenie zwrotu (XXIX 4): φιλοσόφου τάξιν ἐπέχειν przez: »filozofa sprawować cne (?) szyki«. Niewiadomo też, dlaczego zaciemnia tłumacz znaczenie jasnego wyrażenia (c. II 2): οὐδὲν οὐδέπω σοι πάρεσι na; »nic jeszcze nie masz na lico?«

Ale, jeżeli dotychczas wymienione usterki w tłumaczeniu, których bynajmniej nie starałem się wyczerpać, polegają na kapryśnej niekonsekwencyi, to nazywanie obuwia (c. XXXIX) czerwonego, (πορφυροῦν ὑπόδημα) k r a s n e m polega na niezrozumieniu miejsca. Chodzi tu bowiem o buty tylko czerwone, jako symbol godności z nimi związanej, o calcei z czerwonej, a nie innej skóry, które nosili w Rzymie senatorowie i urzędnicy kurulni w przeciwieństwie do ludzi prywatnych, którzy poza domem chodzili w trzewikach czarnych. Również i tłumaczenie (c. XLV): Λούεταί τις ταχέως: »myje się kto prędko« polega na braku dokładnej znajomości prywatnego życia starożytnych. Niema tu bowiem wcale mowy o szybkiem myciu się, nie może ono przecież być ani rzeczą dodatnią, ani ujemną dla kogoś, ale chodzi tu raczej o wczesne kąpanie się, co uchodziło za cechę rozwiązłości. Niewiadomo dalej, dlaczego celnika (τελώνης) mianuje p. J. profesorem? Z nieznajomości znowu terminów technicznych filozofii greckiej wyniknęło błędne przetłumaczenie »sprzeczności« (μάχη) niesprzymierzeniem, »wniosku« (ἀκολουθία) następstwem. W pogoni za wyrażeniami niezwykłemi popada czasem tłumacz w niefortunną przesadę, jak n. p. kiedy tłumacza zowie wykładcą, gospodarza jadłodawcą, spokój nieudręką a nogi biceps ami. Tu należy też często powtarzająca się forma: odżań zamiast odgoń, dalej razi forma trza. A jeżeli z przesadną skrupulatnością unika p. J. wyrażenia natura, zastępując je przyrodą, to dlaczegóż gospodę nazywa oberżą a prawidła kanonami?

Z wiekiem niewątpliwie młodych czytelników, którym przekład swój poświęca, licząc się, unika tłumacz skwapliwie wszystkiego, coby miało na sobie choćby tylko cień obscaenitatis. Wskutek tego odpadły częścią pewne wyrazy, częścią nawet całe zdania w rozdziałach: X, XXXIII 8, XL i XLI.

Odnośnie w końcu do »ważniejszych przypisów«, które dla wygody czytelnika raz na zawsze należałoby umieszczać tylko pod tekstem, a nie na końcu książki, zauważyć wypada, że są one zwięzłe i trafne, ale należało je nieco rozszerzyć. I tak n. p. w c. VII należało zwrócić uwagę na znaczenie używania deminutywów u Stoików, oddając je odpowiednio oczywiście w tłumaczeniu tekstu. Dalej w c. XXXIII 11 wspomnieć o recytacyach publicznych, a wreszcie przedewszystkiem domagał się objaśnień zepsuty c. XXXVI, gdzie jest mowa o ulubionych syllogizmach Stoików. Wreszcie, by kogoś nie dziwiło, że Epiktet w c. XXXIII jakby jakimś nieokrzesanym prostaczkom daje najelementarniejszą lekcyę savoir vivre'u na biesiadach przyszłym filozofom, nie od rzeczy było napomnieć, jakim to pijaństwem i żarłoctwem umieli się popisywać na biesiadach ówcześni pseudofilozofowie, których tak znakomicie przedewszystkiem uwiecznił w swych satyrach niezrównany Lukian ze Samosaty.

Korrekta staranna; ważniejszych błędów drukarskich niema, z drobnych zamiast jestem ma być (c. XXV 4) jesteć; zamiast stąd ma być (LII) skąd, zamiast garnąc, ma być (I 4) garnąć.

Mimo tych wszystkich usterek przyznać należy, że tłumaczenie jest gładkie, jędrne i stoi na wysokości zadania; to też każdemu z προκόψαι βουλομένων gorąco polecić je można, autora zaś prosić, aby na zapowiedziany »Wybór myśli« drugiego wielkiego Stoika, Marka Aurelego, nie długo dał nam czekać.

Gródek Jag. *W. I. Chodaczek.*

Obecny stan filologii w naszych szkołach średnich.

Napisał

Wojciech Krajewski.

Równolegle z tak żywą w ostatniem stuleciu zmianą zapatrywań na cel i zadanie filologii i stosunek wzajemny różnych dyscyplin filologicznych odbywa się i w zakresie nauczania języków starożytnych w gimnazyach naszych wyraźna ewolucya. Zarys organizacyjny z roku 1849, domagający się od filologii obok formalnego wykształcenia, opartego na studyum gramatycznem, poznania autorów, »*der unerschöpften Quelle wahrhaft humaner Bildung*« [1], stoi wprawdzie jeszcze wyraźnie pod wpływem Gottfrieda Hermanna, którego gruntowna znajomość gramatyczna i stylistyczna miała doprowadzić jako do ostatecznego celu filologii: *ut recte intellegantur scripta veterum*; niemniej jednak znać już w tem dziele ożywcze tchnienie przeciwnego kierunku Augusta Boeckha, otwierającego filologii szerokie horyzonty, poznanie całokształtu kultury starożytnej we wszystkich jej przejawach [2]. Nie wina Zarysu organiz., lecz samych wykonawców jego, że w praktyce szkolnej przez długi jeszcze czas panował wyłącznie kierunek pierwszy, tem więcej dyskredytujący filologię, że fałszywie i jednostronnie pojęty, bo pozwalający na wszechwładne rozpanoszenie się jałowej gramatyki. To też za prawdziwe szczęście dla filologii uważać trzeba ostateczne zwycięstwo kierunku Boeckha.

Oczywiście w nauce gimnazyalnej ewolucya ta dokonywa się powoli, choć coraz więcej stanowczo, czego wyrazem szereg rozporządzeń ministeryalnych, jak instrukcye z 26 maja 1884, rozporządzenie — że pomnię inne — z 1 lipca 1887, a zwłaszcza z 30 września roku 1891, według którego wprowadzenie w dzieła starożytnych ma położyć podwaliny pod to wykształcenie, które się nazywa klasycznem.

W ten sposób przesunęła się wreszcie waga od strony językowej

---

[1]) Zar. org. str. 5.

[2]) St. Witkowski, Muz. 1893, str. 782, nast. Śmiałek. Muz. t. XI, str. 531, nast.

na treść, od wykształcenia formalnego do »*humane Bildung*« Zarysu organiz., a tem samem gramatyce pozostało stanowisko podrzędne, bo z celu stała się środkiem, skoro na pierwszy plan wybiła się lektura, która w ogólnych konturach ma uczniowi zarysować świat starożytny.

Na tem samem stanowisku pozostały ostatnie Plany minister. z 6 lipca 1909 r. Po nabyciu bowiem wiadomości gramatycznych, potrzebnych do gruntownej lektury i biegłości w tłumaczeniu łatwego pisarza na stopniu niższym, wymagają znajomości najważniejszych utworów rzymskiego piśmiennictwa, nabytej za pomocą gruntownej lektury, jako podstawy do zrozumienia rzymskiej kultury, biegłości w czytaniu niezbyt trudnego łacińskiego tekstu i obudzenia poczucia stylistycznej formy. Podobnie przy nauce języka greckiego na niższym stopniu ma uczeń opanować gramatycznie naukę o formach attyckiego dyalektu, obok najpotrzebniejszych i najistotniejszych prawideł ze składni; po takiem przygotowaniu ma się we wyższem gimnazyum odbywać gruntowna lektura z zakresu najcelniejszych utworów greckiej literatury.

Przyznać należy, że filologia w gimnazyum szczerą cieszy się opieką tak ze strony naszej najwyższej magistratury szkolnej jak i ministeryum. Świadczy o tem szereg okólników, mających zapobiegać spostrzeżonym w tej nauce brakom, świadczy przypominanie i ułatwianie dalszego kształcenia się nauczycieli, stypendya na podróże naukowe do Włoch i Grecyi, gorliwa obrona filologii wobec nieprzychylnych jej głosów, które rozbrzmiewały w ostatnich latach coraz częściej i namiętniej w sejmie i parlamencie. To też dzięki temu nastąpiła niewątpliwie pod wielu względami zmiana na lepsze; znikł bezpowrotnie dawny typ ciasnego *morosi philologi*; otrzymaliśmy szereg wprost doskonałych podręczników, nastąpił ogromny postęp w metodzie nauczania filologii, różnymi środkami ożywiono i pogłębiono naukę i złączono nici kojarzące przeszłość z teraźniejszością [1]).

Mimo to wszystko nie milkną skargi, że filologia w gimnazyum upada; słyszymy je w rozporządzeniach minister. n. p. z 30 września 1891 roku, jeszcze dosadniej w okólniku RSK z 30 lipca 1901 r., obecnie zaś zostajemy pod wrażeniem okólnika RSK z 20 lutego 1911 r., w którym czytamy: »Wynik egzaminów dojrzałości, zarówno w części piśmiennej jak ustnej przedstawia się według zgodnej »relacyi pp. Przewodniczących przy egzaminach dojrzałości najsłabiej. »Mimo tekstów odpowiednio dobranych, nie przedstawiających większych »trudności, okazały zadania maturyczne rażącą nieudolność uczniów »w oryentowaniu się i taki brak wprawy w używaniu słowników, że »znaczna część zadań była raczej tłumaczeniem luźnych słów niż oddaniem myśli w tekście zawartych. Również przy egzaminie ustnym nie»znaczna tylko liczba abituryentów okazała łatwość w zrozumieniu i po»prawnem tłumaczeniu tekstu, większość nie obeszła się bez wydatnej, »czasem za daleko idącej pomocy nauczyciela«.

[1]) Śmiałek, Muz. 1901, str. 772, nast.

Takie wyniki we filologii skonstatowała R. S. K. przy egzaminie dojrzałości, a każdy nauczyciel tych przedmiotów smutną prawdę owych słów niestety musi potwierdzić. Na pocieszenie jednak niech mi wolno będzie przytoczyć słowa J. Dolnickiego, który już w r. 1903 pisze w Muzeum [1]):

»O ile mnie pamięć nie myli, wszystkie przedmioty egza»minu ulegały po kolei temu losowi (t. j. że władze wytykały »niedostateczne ich wyniki). Naprzód uderzano na język niemiecki, lecz »już po roku lub po kilku latach poczęto rezultaty, osiągnięte w tym »przedmiocie, chwalić. Potem przyszła kolej na język polski, historyę »a skończyło się na klasycznej filologii. Stosunkowo najlepiej wychodziły »przy tej ocenie matematyka i fizyka, może dlatego, że przewodnictwo najrzadziej spoczywało w ręku zawodowych matematyków«.

Na pocieszenie nasze możemy także przytoczyć to, że egzamin dojrzałości nie może świadczyć o tem, czy i w jakiej mierze filologia w ogólności spełniła swe zadanie. Przy każdym bowiem egzaminie w pierwszym rzędzie wybijać się zawsze będą pozytywne wiadomości; to zaś, co jest celem filologii, »*die humane Bildung*«, sposobem egzaminowym nie da się ująć ni wybadać, bo na to trzeba psychę ucznia obserwować od kl. I – VIII [2]); że zaś filologia faktycznie cel ten osiąga, świadczą choćby opinie tych, którzy mają do czynienia z byłymi realistami i gimnazyalistami, opinie korzystne dla ostatnich.

Daleki jestem od tego, bym miał zazdrościć pochwał, udzielonych w cytowanym okólniku nauczycielom historyi, matematyki i języka polskiego z powodu wydatnych rezultatów przy egzaminie dojrzałości. Muszę jednak nadmienić, że biorąc pod uwagę wymagania, stawiane w poszczególnych przedmiotach przy egzaminie dojrzałości, zwłaszcza po ostatnich przepisach minist. z 29 lutego 1908 r., filologia nie stoi w żadnym stosunku do innych przedmiotów. I tak w historyi, w której wyniki Okólnik R. S. K. najwięcej chwali, wymagania ograniczono prawie tylko do materyału klasy ósmej; w języku polskim i matematyce do materyału co najwyżej trzech ostatnich klas. Gdy się jednak przypadkiem zaczepi o materyał dawniejszy, wiemy, jak wypadają odpowiedzi: nie należy do rzadkości nieznajomość operacyi z ułamkami, znane są przerażające błędy ortograficzne, ignorancya podstawowych faktów z historyi starożytnej. Filologia zaś klasyczna ma do czynienia z dwoma językami obcymi, a język nie da się ująć w szereg formułek i wzorów, bo jest tak rozległy, jak rozległą jest myśl danego narodu; to też braki z najniższych klas wystąpią tem jaskrawiej przy każdem zdaniu, przy każdem słowie, zwłaszcza że żąda się przy egzaminie dojrzałości tłumaczenia miejsca przez ucznia zupełnie nieprzerabianego.

---

[1]) Rok 1903, str. 385. Por. Śmiałek, Muz. t. XIX, 1 nast.

[2]) Dolnicki, Muz. r. 1903, 381 nast.

Tem mogliby się filolodzy do pewnego stopnia pocieszać po przytoczonym okólniku; ale marna to pociecha, gdy polega na zdaniu: u mnie jest źle, ale i u drugiego nie najlepiej. A że jest u nas niedobrze, o tem wszyscy jesteśmy przekonani. Na to jednak złożyło się tak wiele skomplikowanych przyczyn, że słaba jest nadzieja, byśmy w niedługim czasie mogli zupełnie być ze siebie zadowoleni.

Na czele Zarysu organiz. czytamy: »*Zweck der Gymnasien* ist eine »höhere allgemeine Bildung unter wesentlicher Benützung der alten klas»sischen Sprachen und ihrer Literatur zu gewähren« [1]). Od ogłoszenia jednak Zarysu w społeczeństwach zmieniło się wiele. Niesłychany wzrost w ostatnich dziesiątkach ubiegłego stulecia przemysłu i handlu i, co za tem idzie, bogactwa narodu, wzrost wspierany wspaniałym rozwojem nauk przyrodniczych; stwierdzenie zasady, że tylko materyalnie silne narody dotrzymać mogą kroku w ogólnym pochodzie cywilizacyi i do jej rozwoju się przyczyniać; rozbudzenie ducha narodowego aż do szowinizmu i rozpętanie walk narodowościowych; podniesienie piekących kwestyi socyalnych, nerwowa i gorączkowa pogoń za tem, co jest bezpośrednio pożytecznam — wszystko to musiało znaleść odgłos w ciszy murów szkolnych i zakłócić spokój owych »Musarum templa serena«, bo szkoła musi iść z rozwojem społeczeństwa i rozwojowi temu pomagać. Zatem nic dziwnego, że filologia straciła to dominujące stanowisko, jakie posiadała w starem gimnazyum, dzieląc się niem z dyscyplinami realnemi [2]) i z językiem i literaturą ojczystą, czyli że przyszły do głosu przedmioty, na które dotychczas małą albo żadnej nie zwracano uwagi. Ostatecznie zawrzała walka o zupełne wyrugowanie filologii; walka ta, tocząc się z trybun ciał ustawodawczych, na łamach dzienników i w szeregu broszur, musiała u ogółu zachwiać powagę filologii i obudzić wątpliwość w jej wartość wychowawczą, tak że znaczna część społeczeństwa uznała ją za *malum necessarium*, tolerowane, dopóki gimnazyum było jedyną szkołą, dającą rozległe uprawnienia. Takie zapatrywania wygłaszali rodzice, a uczniowie ze skwapliwością uznali łacinę i grekę za »*malum*«, które bierną rezystencyą zwalczać poczęli. Taki stan rzeczy zapewne nie przyczynił się do podniesienia filologii klasycznej!

Równocześnie rosną gimnazya w liczbę uczniów; zazdrość teraz ogarnia nauczyciela, gdy wziąwszy do rąk sprawozdanie z lat siedmdziesiątych, ośmdziesiątych przeczyta, że liczba uczniów n. p. w klasie VIII wynosiła wtedy 10—20; dziś jedną klasą połowę gimnazyum dawniejszego obdzielićby można. Naturalnie takie znowu warunki nie mogą sprzyjać podnoszeniu się w szkołach poziomu filologii.

Powstają wprawdzie coraz to nowe gimnazya, ale był czas, kiedy niemożliwością było obsadzić je kwalifikowanemi siłami: brano więc na nauczycieli niemal z ławy gimnazyalnej; a że pod względem wiedzy fachowej najmniej trudności przedstawiała filologia na stopniach najniższych a przytem dysponowała największą ilością godzin, więc łaciny

[1]) Zar. org. § 1.

[2]) Por. Rozp. minist. z 30 września 1891 r.

i greki uczyli niedoszli teolodzy, prawnicy, którzy przepadli przy egzaminie historycznym, medycy i t. p. Dziś warunki pod tym względem radykalnie na korzyść się zmieniły, ale na wychodzącem z gimnazyów pokoleniu jeszcze częściowo owo zło cięży.

Brak sił potrzebnych do nauczania sprowadził obniżenie wymagań przy egzaminach nauczycielskich z jednej strony, z drugiej ogromny napływ ludzi do naszego zawodu, powodowany nadzieją szybkiego zdobycia chleba, bez względu na ewangeliczne słowa: Wielu jest wezwanych, ale mało wybranych.

Do każdego innego zawodu wymagane jest praktyczne przygotowanie kandydata, tylko *paedagogus nascitur!* Egzamin nauczycielski, niesłusznie za fachowy uważany, dotychczas prawie żadnych wymagań nie stawia kandydatowi z zakresu dydaktyki a kursa praktyczne, zorganizowane w kilku gimnazyach, nie są wystarczające. To też nauczyciel, rozpoczynając zawód, wraca myślą do czasów, kiedy sam był uczniem, przypomina sobie dawne metody, które tymczasem usunęły już nowe prądy dydaktyczne, lub robi doświadczenia i wiwisekcye na *anima* ale nie *vili*, bo na umysłach młodzieży. Od dyrektora zaś, na którego spada obowiązek wprowadzenia młodego nauczyciela w zawód, nie można chyba na seryo wymagać, by sam, przy potwornem przepełnieniu naszych gimnazyów przeciążony pracą manipulacyjno-administracyjną, znalazł dosyć czasu na należyte spełnienie tego zadania. Wynik tego taki, że nie minę się z prawdą, jeżeli stwierdzam, iż nieznajomość rzeczy tak podstawowej dla każdego nauczyciela, jak Instrukcye, nie jest wypadkiem rzadkim, a zapytajmy, jak poczytnemi są czasopisma, prenumerowane w każdym prawie zakładzie, jak Lehrproben und Lehrgänge, Zeitschrift für oesterreichische Gymnasien, Zeitschr. für das Gymnasialwesen i t. p., poruszające różne zagadnienia z dziedziny dydaktyki filologicznej! Zatem nic dziwnego, że w takim stanie rzeczy musi się wyrobić rutyna skostniała, nie mająca nic wspólnego z postępem w metodach nauczania.

Okoliczności te odbijają się coprawda ujemnie również i na innych przedmiotach, ale gdy chodzi o podniesienie filologii w naszych szkołach nie wolno ich przeoczyć lub biernie im się poddawać, tem bardziej, że jedno zło pociąga za sobą drugie.

I tak brak ukwalifikowanych sił nauczycielskich sprowadzał w konsekwencyi konieczność poruczania nauki starszym nauczycielom tylko we wyższych klasach. Dziś — jak powiedziałem — warunki się zmieniły; coraz więcej przychodzi do gimnazyów nauczycieli egzaminowanych lub będących w toku egzaminów, których jednak zatrudnia się prawie z reguły w niższych klasach. Sądzę, że ze szkodą dla wychowania i nauki; jeżeli bowiem gdzie, to w najniższych klasach potrzeba wiele taktu pedagogicznego i doświadczenia w tem, co dla całego toku nauki jest istotne, a co podrzędne, co bezwarunkowo uczeń musi wynieść z niższych klas, a bez czego obejść się później może; tu również wiedza dydaktyczna dla osiągnięcia trwałych rezultatów jest niezbędna. Gdy bowiem na najniższych stopniach uczynimy zadość wymaganiom

Instrukcyi, to znaczy, jeżeli uczniowie nabędą pewnych wiadomości gramatycznych, potrzebnych do gruntownej lektury, to osiągnięcie celu nauki na wyższych stopniach nie będzie przedstawiało niepokonalnych trudności. Chociaż bowiem gramatyka straciła dawne dominujące stanowisko, jednak musi ona i nadal pozostać kluczem, który ma otworzyć poznanie literatury i kultury starożytnej. Tymczasem pod tym względem bardzo smutno przedstawia się sprawa. Położenie nacisku na lekturę autorów i poznanie kultury sprowadziło nas do drugiej krańcowości. Za mało zwracaliśmy uwagi na naukę gramatyki; kończy się ona obecnie z klasą IV, bo t. zw. ćwiczenia gramatyczno-stylistyczne w obecnej swej formie chyba nie wiele mogą się przyczynić do poparcia tej części filologii, nawet przyjmując, że uczniowie w niższych klasach otrzymali należyte przygotowanie. A cóż dopiero mówić, gdy się otrzyma klasę wyższą, która dużo pozostawia w tym względzie do życzenia! Instrukcye każą w takim razie powtórzyć gramatykę! Chociaż niektórzy nauczyciele filologii zapewniają, że nawet w klasie VII potrafią jeszcze nauczyć gramatyki, to ja jednak pozwolę sobie w to powątpiewać. Gramatyka bez ćwiczeń będzie zawsze przedstawiała tylko szereg formułek bez żadnej wartości, gdy zajdzie potrzeba praktycznego ich zastosowania, a zatem nie może prowadzić do celu, jakiemu służyć winna t. j. do umożliwienia gruntownej lektury; pozostanie więc sama dla siebie celem, a w rezultacie obrzydzi uczniowi filologię, pasując go na przyszłego rycerza, stającego zawzięcie przeciw niej w szranki.

Jedyna na to rada, by na niższym stopniu uczeń bezwarunkowo posiadł najkonieczniejsze zasady gramatyczne; to powinno być warunkiem, od którego bezwzględnie zawisło przejście ucznia do klas wyższych, jeżeli nie mamy wlec za sobą balastu, tamującego należyty postęp nauki. Tymczasem musimy się przyznać, że wiele w tym względzie popełniamy grzechów, wynikających z naszej słowiańskiej miękkości, która obecnie znajduje jeszcze do pewnego stopnia poparcie w nowych przepisach, dozwalających uczniu, który w klasie I—IV otrzymał stopień niedostateczny z języków, uznać za uzdolnionego na ogół do klasy wyższej, jeżeli zdaniem konferencyi nauczycielskiej posiada dojrzałość do tej klasy.

Ale i sama nauka gramatyki na stopniu niższym obecnie niejedno pozostawia do życzenia. Nieraz słychać skargi, że uczniowie, dobrze przygotowani w języku łacińskim w klasie I i II, nagle w klasie III i IV wszystko zapominają. Ponoszą tu, mojem zdaniem, winę przedewszystkiem obecne ćwiczenia łacińskie na klasę III i IV, które zamiast uwzględniać najistotniejsze tylko rzeczy ze składni, wciągają w zakres materyału rzeczy, z któremi wyjątkowo tylko albo wcale się uczeń nie spotka w ciągu lektury, lub niepotrzebnie zatrzymują się nad objawami, które niczem się nie różnią od objawów, spotykanych w języku ojczystym, ale walnie zato przyczyniają się do zamazania w umyśle ucznia rzeczy, bez których w normalnych warunkach przy lekturze obchodzić się nie powinien; wszak nie rzadko spotyka się u uczniów klas wyższych nieznajomość consecutionis temporum, acc. cum inf, coniug. periphr.!

Dodajmy do tego, że ćwiczenia bardzo często nie kryją się z gramatyką Samolewicza-Sołtysika, książką niezłą, ale, o ile używa się jej w klasach niższych, wymagającą od nauczyciela znacznego zasobu doświadczenia, by umiał oddzielić rzeczy istotne od nieistotnych, jedne przyswoił uczniom na trwałą własność, inne odłożył do klas wyższych. Przytem gramatyka ta ma tę wadę, że oddzielono od niej naukę o formach; wskutek tego gramatyki na klasę I i II pozbywa się uczeń zazwyczaj z końcem klasy drugiej i już w miodowych miesiącach na zawsze z wielką dla siebie szkodą bierze z nią separacyę.

Pomijam tu sprawę ćwiczeń i gramatyki greckiej, gdyż podręcznik Winkowskiego i Taborskiego uważam za najlepszy, jaki wogóle w gimnazyum posiadamy, który przy należytej nauce musi spełnić swe zadanie.

Aby więc poprzeć należycie znajomość zasad gramatycznych, starać się musimy przedewszystkiem o ćwiczenia łacińskie, dające *non multa, sed multum*, a więc to tylko, co się ma stać κτῆμα εἰς ἀεί; posiada one powinny także ustępy ciągłe łacińskie, z których uczeń przy pomocy nauczyciela drogą indukcyi powinien wydobywać ogólne prawidła gramatyczne, stosowane przy ustępach polskich, bo tylko wtedy nauka gramatyki może stać się czynnikiem kształcącym, jeżeli reguły nie będą w ucznia »wgadywane«, lecz gdy sam uczeń do nogólnień dojść potrafi. Starać się dalej musimy o podręcznik do gramatyki, obejmujący zarówno fleksyę jak i naukę o składni, lecz skrócony przez usunięcie rzeczy nieistotnych; natomiast gramatyka Samolewicza-Sołtysika powinna znaleść się jako podręcznik w klasach wyższych, w których zarazem konieczne jest wprowadzenie podręcznika lub podręczników do systematycznych ćwiczeń gramatyczno-stylistycznych. Na poparcie ostatniego dezyderatu nie będę przytaczał argumentów, omówionych gruntownie w wielu artykułach [1]).

Przechodząc do samej lektury, pomijam sprawę doboru autorów, ponieważ po ostatnich reformach życzenia nasze miałyby długo jeszcze akademickie tylko znaczenie. Zaznaczam jednak mimochodem, że i tu zanadto jaskrawo zawiśli jesteśmy od Niemców. Nie dziw, że Niemcy z uwielbieniem odnoszą się do Cezara; nam jednak przydałoby się tu tu nieco krytycyzmu; w każdym razie dla nas, jako narodu gnębionego i wiek z górą o wolność walczącego, księga VII Pamiętników o wojnie gallickiej ma więcej znaczenia pedagogicznego niż wszystkie inne razem wzięte [2]). Fakt to także niezaprzeczony, że za dużo uczniom każemy zajmować się wojnami i bitwami, co wreszcie nuży i obrzydza lekturę; bez porównania n. p. piękniejszą i więcej kształcącą jest księga II i III

[1]) Z polskich wymieniam: A. Danysza w Eos z r. 1904, str. 83 nast. i Sprawozdanie z konfer. filolog. w Tarnopolu, zamieszczone w Sprawozd. gimn. w Tarnopolu za r. 1905.

[2]) Przeciw czytaniu Cezara w naszych gimnazyach oświadcza się prof. K. Morawski, Proza i prozaicy w okresie Cycerońskim, 1912.

Liwiusza, niż XXI, którą tak często się czyta, a i lekturę Belli Jugurthini z chęcią poświęciłbym na korzyść »*De coniuratione Catilinae*«.

Nie miejsce tu także na omawianie metody postępowania przy lekturze, gdyż dokładne w tym względzie wskazówki dają Instrukcye i wiele artykułów, zamieszczanych w naszych i obcych czasopismach [1]). Ale jednej sprawy nie można tu pominąć: stosunku szkolnej pracy uczniów do pracy domowej. Pod tym względem z dyametralnie przeciwnemi spotkać się można zapatrywaniami. Jedni zadają, by się uczeń sam w domu bez poprzedniej pomocy nauczyciela przygotował, a to w myśl pięknej prawdy: *qui studet optatam cursu contingere metam, multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit*, inni natomiast domagają się, by uczeń wszystkiego w szkole się nauczył [2]). Słuszność, jak zwykle, tak i tu leży w pośrodku. Ostatnie bowiem zapatrywanie, stosowane w praktyce, sprowadza niewątpliwie brak zaufania we własne siły, pierwsze nie w porę i nieoględnie przyjęte, wpycha w ręce ucznia niedozwolone ułatwiające środki, które straszne spustoszenia sprawiają w nauce filologii. Nie można się tu powoływać obecnie na to, że dawniej uczniowie wychodzili z gimnazyum z większą znajomością filologii niż teraz, bo zmuszano ich do pracy w domu. Pomijając już bowiem zmianę celu nauki filologii, stosunki obecne nie dadzą się porównać z dawniejszymi. Dziś bezwątpienia wymagania, stawiane w innych przedmiotach, są wyższe, niż dawniej; do tego przychodzi postulat fizycznego wychowania, sporty, muzyka, kółka samokształcenia i wiele innych okoliczności, które muszą absorbować czas i uwagę ucznia; z konieczności więc rzeczy przeważna część pracy ucznia przesunęła się do szkoły. Za płonne uważam obawy, by przy należytem kierowaniu miała ucierpieć samodzielność ucznia; musi on bowiem — jak słusznie żąda Zarys org. [3]) — w szkole nauczyć się pracować, aby w domu samodzielnie bez pomocy nauczyciela umiał pracować; również rozporz. minist. z 11 czerwca 1908 r. w sprawie egzaminowania i klasyfikowania wyraźny kładzie nacisk, że wspólna praca nauczyciela i uczniów powinna się odbywać w większych niż dotąd rozmiarach. Oczywiście nie jestem przeciwnikiem zadawania do domu »bez poprzedniego przygotowania w klasie«, dziać się to jednak powinno na niższym stopniu tylko wyjątkowo i z ograniczeniem do ustępów, służących rekapitulacyi poznanych już poprzednio objawów gramatycznych; na stopniu zaś wyższym tylko wtedy, gdy się ma pewność, że uczeń z danem miejscem potrafi sobie dać radę i z uwzględnieniem czasu, jakim uczeń rozporządzać obecnie może. Tylko bowiem wtedy zdołamy wytrącić uczniom z rąk t. zw. bryki, które są niemałą przeszkodą w osiągnięciu upragnionych rezultatów. Zarazem pomyślećby należało o dobrym słowniku dla autorów greckich, ewentualnie przy nie-

[1]) Za bardzo pożyteczną uważam rozprawkę Czechowskiego w Spr. gimn. w Wadowicach za r. 1891.

[2]) Zagórski, Muz. 1895, str. 62 nast., 704 nast., 767 nast. Jędrzejowski, Eos 1895, 260 nast. W. Schilling, Lehrpr. und Lehrg. 1903, str. 41.

[3]) Str. 100.

których dziełach o słowniczkach specyalnych. W każdym razie w kwestyach tak zasadniczych, jak sprawa stosunku pracy domowej i szkolnej, powinna raz wreszcie nastąpić zgoda zapatrywań tak między poszczególnymi dyrektorami jak i inspektorami, by nauczyciel ze zmianą dyrektora czy inspektora nie był zmuszony zmieniać do gruntu metody swego postępowania, którą zdołał przez szereg lat praktyki udoskonalić.

Mimochodem wspominam tu o t. zw. »wzorowem tłumaczeniu«[1]) — *lucus a non lucendo*, — które uczniowie jakby dekalog musieli wtłaczać w pamięć; na szczęście zabytek ten znika z gimnazyów i wkrótce zapewne będzie miał wartość muzealną. Wiele zamieszania i szkody w nauce filologii wyrządziło hasło illustrowania lektury zdobyczami archeologicznemi. Po szkodliwej przesadzie, którą z początku grzeszono, nastąpiło już na szczęście rozumne otrzeźwienie[2]). To samo da się powiedzieć o t. zw. »objaśnieniach« starożytniczych i literackich; wcale nierzadko się zdarzało, że przed przystąpieniem do lektury Homera, Platona lub Sofoklesa podawano całymi miesiącami uwagi wstępne o kwestyi homerowskiej, filozofii greckiej lub rozwoju dramatu greckiego; że przytem mijano się z właściwym celem nauki, nie ulega wątpliwości; zresztą sprawę tę rozstrzygnął okólnik R. S. K. z 30 lipca 1901 r., słusznie polecając, by tylko o tyle wiadomości te uwzględniać, o ile są konieczne do zrozumienia tekstu.

Ten sam okólnik przypomina nauczycielom innych przedmiotów, by pamiętali, że nauka filologii jest podstawą w gimnazyum klasycznem; przypomnienie to i dzisiaj niestety nie tylko nic nie uroniło ze swej aktualności, lecz owszem zyskało.

Wiadoma to rzecz, że taka tylko nauka może wywrzeć dodatni wpływ i wyzyskać należyte rezultaty, która potrafi zainteresować i rozbudzić zamiłowanie; do tego jednak potrzeba zapału i zamiłowania w pierwszym rzędzie u samych nauczycieli. Wiele z pewnością w nauce filologii dokona także zachęcanie uczniów do samodzielnej pracy, ułatwianie im prywatnych lektur, od których obecnie tak stronią, oczywiście z przestrzeganiem zasad rozporządz. minister. z 30 września 1891 r.[3]), dalej podsuwanie im dzieł w pięknej i zajmującej formie malujących starożytność, że wymienię tylko Sienkiewicza Quo vadis?, Rydla Ferenikę i Pejsydora, Z greckiego świata i Amora i Psychę, Konczyńskiego Demostenesa i t. p., — tudzież pięknych przekładów i dobrych antologii. Dotkliwie natomiast daje się odczuwać u nas brak wydawnictwa w rodzaju niemieckiej Gymnasialbibliothek[4]); byłoby więc rzeczą bardzo pożądaną coś podobnego i u nas powołać do życia —

[1]) Schenk, Lehrpr. und Lehrg. Zesz. 28 str. 69 nast.

[2]) Wyrazem tego doskonała rozprawa: Rzepiński, Archeologia w szkołach średnich, Nowy Sącz r. 1910.

[3]) Omawia tę sprawę Sołtysik, Muz. r. 1895, str. 75 nast., J. Kubliński, Muz. r. 1903, str. 191 nast., Śmiałek, Muz. 1897, 528 nast.

[4]) Wydaje prof. Hoffmann, Gütersloh.

a piór i ochoty do pracy z pewnościąby nie zabrakło. Nia można również niedoceniać znaczenia przedstawień scenicznych poezyi dramatycznej greckiej i rzymskiej, choćby siłami uczniów. W każdym razie zasługują na usilne poparcie i zachętę publiczne przedstawienia bądź to z literatury starożytnej, bądź poruszające momenty ze starożytności.

Takiemi środkami uda nam się może powoli przełamać lody niechęci do filologii znacznej części społeczeństwa i pokonać obojętność dla niej u uczniów. Miejmy także nadzieję, że z powstawaniem nowych typów szkół średnich uwolnią się gimnazya klasyczne od zawadzającego balastu, zwłaszcza gdy społeczeństwo wreszcie zrozumie, że nie w karyerze urzędniczej jedynie leży szczęście jednostki i zdrowie narodu.

Chrzanów.

Filologowie klasyczni o Krasińskim.

Z okazyi setnej rocznicy urodzin Z. Krasińskiego pojawiło się kilka rozpraw o stosunku autora »Irydiona« do antyku, o jego studyach klasycznych, echach tych studyów w późniejszej twórczości i sposobie odtwarzania świata starożytnego przez poetę. Na czele wymienić należy materyały do studyów klasycznych młodego Zygmunta, wydobyte z tek, przechowywanych w warszawskiej bibliotece ordynackiej hr. Krasińskich, i opublikowane jako: »Młodociane przekłady Z. Kr.« przez p. Mikołaja Mazanowskiego (progr. gimn. św. Jacka w Krakowie, str. 59). Teki owe wyzyskał był już wprawdzie prof. Kallenbach w swej znakomitej monografii o Kr., ale i tak kompletny opis ich zawartości, podany przez p. Mazanowskiego, wydanie przez niego »Katalogu książek Pana Zygmunta« z 10. paźdz. 1829 i ogłoszenie przekładów, pochodzących z r. 1823 i 1824, rzuca nowe światło na zakres i stopień wykształcenia klasycznego poety. Przekłady owe obejmują Cezara, Bellum Gallicum VII 77 i 79—89, Bellum civile III 84—99; Sallustiusa, Bellum Iugurthinum, 40—50; Cycerona, in Verrem II, 4 r. 27—29, Somnium Scipionis (De republica VI, 8—26), Serviusa Sulpiciusa list konsolacyjny, napisany do Cycerona po śmierci Tullii (ad fam. IV 5); Tacyta Ann. II 71—75; 82; III 1. We wszystkich tych przekładach zrozumienie oryginału idzie w parze z czystością, a nawet pięknością polszczyzny. Dobrze by było, żeby nasi nauczyciele, czytając w szkole wymienione rozdziały Cezara, Sallustyusa, Cycerona i Tacyta, odczytywali uczniom te prace jedenasto- i dwunastoletniego poety. Bardziej zaimponuje im jeszcze dokonany przez 10-letniego chłopca łaciński przekład polskiego ustępu o »Tatarach i Kozakach krymskich«, wyjętego z »Pamiętników Niemcewicza«, — Wydane przez p. Mazanowskiego przekłady informują nas także o nauce realiów. Czerpał ją Zygmunt z romansów archeologicznych w rodzaju Voyage du Jeune Anacharsis księdza Barthélemyego. Z jego dzieł pochodzi podany przez wydawcę opis Delos i starożytnego Rzymu. Obraz tych studyów możemy uzupełnić na podstawie wymienionego katalogu. Obejmuje on z prozaików Corneliusa Neposa, Aureliusa Victora (Caesares), Cycerona (de claris oratoribus), Cezara, Sullustiusa; z poetów Owidiusa (Metamorphoseis i osobno Opera 2 vol i Fabulae selectae 1 vol.) i Sarbiewskiego (Lyricorum l. IV). Nieobecność

Wergilego i Horacego tem sobie tłumaczę, że ich Zygmunt zabrał ze sobą do Szwajcaryi. O nauce greczyzny świadczą Institutiones linguae Graecae, Linguae Graecae elementa i Grammatica Graeca, Antiquitates Graecae, a z autorów: Homeri Ilias, Herodoti Historiarum libri, Thucydides de bello Peloponnesio, Marcus Antonius Meditationum l. XII, Novum Testamentum Graece. Nadto z opisu zawartości teki III poznajemy łacińskie preparacye do Iliady, ćwiczenia »a Colloquiis Luciani Samosatensis«, niewątpliwie z Rozmów bogów i Rozmów zmarłych.

Za uzupełnienie niewydanych jeszcze podówczas materyałów p. Mazanowskiego może uchodzić artykulik T. Sinki p. t.: Łacińskie prace Kr. (Pam. liter. XI, 1911, str. 138—142). Odnosi się on do łacińskiego przekładu Mickiewiczowskiej Świtezianki, dokonanego przez 15-letniego chłopca na rok przed maturą licealną i wykazuje, że łacińska proza tego przekładu jest gęsto przeplatana wierszami i ich częściami z Wergiliusza, Owidyusza i Horacego. Np. »sina Świtezi woda«, to Switesius »nitidis argenteus undis« (Ov. Met. III 407); »on jej (daje) kwiatki do wianka«: »pallentes violas carpit nectitque coronam (z Verg. i Hor.); »każdą noc«: ubi soporifera cava nox circumvolat umbra« (z Verg.) i t. d. — Z zadania maturycznego na temat »Adolescentem verecundum esse decet« przebija znajomość Sallustiusowego »Spisku Katyliny«. Jeszcze w r. 1843 powołuje się Kr. na to dzieło (c. 51), pisząc do Słowackiego: »Aerumna, to pyszne słowo łacińskie, użyte przez Cezara, kiedy chcąc ocalić spólników Katyliny, wystawił senatorom bezlitosnym Rzymu, że zostanie przy życiu pełnem trosk gorszą karą niż śmierć«.

Z tem zamiłowaniem Krasińskiego do Sallustiusa łączy się artykuł p. Stanisława Schneidra p. t.: »Krasiński a Sallustyus« (progr. gimn. III we Lwowie str. 8). Autor »chciałby na jednym przykładzie dowieść, jak szczegółowa znajomość sławnej mowy Maryusa z Sallustyusowej »Wojny Jugurtyńskiej« wpłynęła na ukształtowanie schematu dwóch polityczno-społecznych stronnictw: hr. Henryka i Ponkracego w części I i II wspomnianego utworu«. Zarzuty, podnoszone tam przez Maryusa przeciw partyi szlacheckiej, pochwały, oddawane sobie i stronnictwu ludowemu, powtarzają się tu w ustach Pankracego. Autor przypopomina, że już Mickiewicz (Liter. słow. lekc. XII. z r. 1842) zestawił rozmowę Henryka i Pankracego z »Nieboskiej« z hipotetyczną rozmową historyczną Sulli i Maryusa i wyraził przypuszczenie, że »możeby w ich rozmowie znalazła się niejedna myśl powtórzona w powyższej scenie«. Jakoż autor starał się wykazać, że »Pankracy jest nieodrodną kopią Sallustyusowego Maryusa, za którym Krasiński niejedną myśl mu żywcem kazał powtórzyć.

Cały »wpływ klasycznych literatur na umysłowość Krasińskiego« starał się w ogólnych zarysach określić p. Kazimierz Pluciński (progr. gimn. III w Krakowie, str. 35), ale w opracowaniu tego trudnego tematu nie wyszedł po za ogólniki. Nie chodzi bowiem autorowi o to, »w jakim wierszu lub nawet wyrażeniu przebijają się jakieś refleksye (może refleksy?) studyowanych autorów, ale

o ducha klasycznej poezyi, o to, jakie budzić mogła uczucia i do jakich podniecać myśli«. Zdaje się, że nawet tego »ducha« klasycznej poezyi autor nie pochwycił, skoro twierdzi, że »w koncepcyi Irydyona, w tem, że aluzya do Polski, która pod obuchem nielitościwej przemocy do grobu wstąpiła, jest wyraźna, ujawnia się wpływ starożytnej literatury na Krasińskiego« lub dowodzi, że budowa Nieboskiej wzorowana jest na tragedyi greckiej.

Bez związku ze studyami klasycznemi Krasińskiego i bez uwzględnienia momentu dziejowego objaśnia Dr. Bronisław Świba »szczegóły mitologiczne w Irydionie« (progr. gimn. IV w Krakowie, str. 42), podając uczone uwagi o Zeusie, Posejdonie, Apollinie, Afrodycie, Erosie, Bakchusie, Atenie, Dyanie, Semeli, Hekacie, bogach podziemnych, Tejrezyaszu, Manach, półbogach, jak Tytanowie, Prometeusz, Herkules, Dejanira, o Cyklopie, Orionie, Morfeuszu, Orfeuszu, Fortunie, Fatum i t. d. — W podobny sposób objaśnia »Topografię Rzymu w Irydionie« p. Kasper Ciołkosz (progr. szkoły realnej w Tarnowie, str. 44), ożywiając swe antykwaryczne uwagi — wywnętrzeniami przeciw referentowi, który w artykule niżej wymienionym zajmował się przedtem tym samym przedmiotem. Otóż muszę się stanowczo zastrzedz przeciw twierdzeniu, jakobym »uzależnił wartość artystyczną poematu od wyniku mych badań naukowych«. Jeżeli konkludowałem, że Krasiński nie był poetą Rzymu, ale poetą Kampanii, to ze względu na zakończenie Irydiona i szereg wierszy lirycznych p. Ciołkosz nie powinien był pomijać tego »ale«, zwłaszcza, że sam je powtarza za mną (str. 7-nn) wraz z nazwiskami Poussina, Chateaubrianda, Byrona... Tyle na tem miejscu. Trochę więcej o tem samem gdzieindziej.

Odtworzeniem konającej Romy w (Irydionie) przez Krasińskiego zajmuje się artykuł T. Sinki: »Rzym pogański w Irydionie« (Pam. liter. IX 1912, 10—56): Krasiński widział w przeszłości Rzymu przyszłość Rosyi i na ruiny Romy patrzył z nadzieją, że taksamo runie kolos północny. Postacie jego dramatu są przeważnie konstrukcyami pewnych idei historyozoficznych: Tak Heliogabal jest reprezentantem Mitriaczyzmu (obcego Elagabalowi historycznemu), Aleksander Sewerus antycypuje rolę Konstantyna W., Irydion podejmuje Hannibalowską myśl Afrykańczyka, Septimiusa Sewera, który dążył do złamania elementu rzymskiego w państwie i zbarbaryzowania imperium. Nie Cezar i motłoch był podówczas całym Rzymem, lecz Cezar i gwardya. Poza tem dyagnoza chorób konającego Rzymu jest w Irydionie trafna.

Lwów. *T. Sinko.*

BIBLIOTEKA KÓRNICKA

Roczniki czasopisma »Eos« za lata 1894—1901 są dla nowo przystępujących Członków do nabycia u Skarbnika Towarzystwa Prof. Fr. Hoszowskiego po zniżonej cenie 4 korony za rocznik.

Nakładem Towarzystwa filologicznego wyszły i są we wszystkich księgarniach do nabycia:

BIEŃKOWSKI PIOTR. Nowe odkrycia na Forum w Rzymie. Z planem Forum Romanum (według Ch. Huelsena). (Odbitka z »Eos«). Cena 60 hal.

ROZWADOWSKI JAN. Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów. Jej stan obecny, zasady i zadania. (Odbitka z »Eos«). Cena 3 K.

— **Dzisiejszy stan językoznawstwa porównawczego.** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 kor.

— **»Praojczyzna indo-europejska«** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K.

SINKO TAD. Romans grecki. Jego powstanie i organiczny rozwój. (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K. 50 h. (Główny skład w księgarni Spółki wydawniczej polskiej w Krakowie).

— **Jerzy Karol Skop.** Chłop humanista z XVIII w., 39 str. Cena 1 K. 20 h.

— **Menander w świetle nowych komedyj.** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K. 20 h.

„Księgi pamiątkowej dla Prof. Dra L. Ćwiklińskiego" pozostał pewien zapas egzemplarzy, które są do nabycia u Prof. Fr. Hoszowskiego po znacznie zniżonej cenie 2 K.

W administracyi Eos są do nabycia:

WITKOWSKI STAN. Nowe odkrycia w dziedzinie muzyki greckiej. Kraków 1895. Cena 30 hal.

— **Sofoklesa Antygona a Shelleya Rodzina Cencich.** Kraków 1904. Cena 30 hal.

Po znacznie zniżonej cenie jest do nabycia u Prof. Hoszowskiego: **Almae Matri Jagellonicae,** qui ab ipsa multa olim in litteris perceperant, quinque saecula feliciter peracta gratulantur. (Leopoli 1900) str. 128 z (tablicą). (Książka pamiątkowa, zawierająca prace łacińskie i polskie: Wróbla, Śmiałka, Witkowskiego, Czubka, Dembitzera, Nitscha, Frączkiewicza, Siedleckiego, Steina, Bronikowskiego, Winkowskiego, Rozwadowskiego i Kallenbacha). Cena 30 h.

Komitet wydawniczy.

SPIS RZECZY ZESZYTU II.

I. Rozprawy z zakresu filologii klasycznej i językoznawstwa:

Piotrowicz L., De Q. Caecilii Metelli Pii Scipionis in M. Porcium Catonem Uticensem invectiva 129

Sinko Th., Apuleiana 137

Rudnicki N., De alternatione Latina *d-* || *b-* ⩭ *dų* 168

Blatt G., Nowsze poglądy na genezę słów. łać. na -io . . . 198

II. Z archeologii:

Hadaczek K., Rzeźby architektoniczne stylu Feidiasa (Partenon) . 175

III. Z nauczania języków klasycznych:

Krajewski W., Obecny stan filologii w naszych szkołach średnich 228

IV. Recenzye — sprawozdania — zapiski:

Wałek T., Die delphische Amphiktyonie in der Zeit der aitolischen Herrschaft, str. 203. — Bulanda E., Katalog der griechischen Vasen im bosnisch-herzogovinischen Landesmuseum zu Sarajevo, str 210. — Feliś K., Die Niken u. die Engel in altchristlicher Kunst str. 211 (P. Bieńkowski). — Schubart W., Papyri Graecae Berolinenses, str. 212. — Costa E., Cicerone giureconsulto, str. 213 (A. Berger). — Mužik-Perschinka, Kunst u. Leben im Altertum, str. 215 (S. Rzepiński). — Przegląd rozpraw filol. w sprawozd. gimn. gal. z r. 1912: 1) Arvay W., Euklidesa Elementów ks. I (przekł. polski), str. 221. — 2) Auerbach M., De nonnullis vocibus peregrinis in Veteris Testamenti Alexandrina versione obviis, str. 221. — 3) Hadała W., Lykurgosa mowa przeciw Leokratesowi (przekł. polski), str. 221. — 4) Oko J., De senatoribus pedariis, str. 222. — 5) Szmyt J., Aetas humana quo modo ab Homero describatur, str. 223. — 6) Wilusz A., Tales z Miletu. Ferekides, str. 223. — 7) Gawor H., Nauka języka łać. w klasie pierwszej, str. 224. — 8) Butrymowicz B., Dwie ody ks. S. Konarskiego (przekł. polski), str. 224 (A. Rapaport). — Jankowski J., Epikteta Podręcznik (przekł. polski), str. 225 (W. Chodaczek). — Filologowie klasyczni o Krasińskim: 1) Mazanowski M., Młodociane przekłady K., str. 238. — 2) Sinko T., Łacińskie prace K., str. 239. — 3) Schneider S., Krasiński a Sallustyus, str. 239. — 4) Pluciński K., Wpływ klasycznych literatur na umysłowość Kr., str. 239. — 5) Świba B., Szczegóły mitologiczne w Irydionie, str. 270. — 6) Ciołkosz K., Topografia Rzymu w Irydionie, str. 240. — 7) Sinko T., Rzym pogański w Irydionie, str. 240, (T. Sinko).